Радичков Йордан ПОРОХОВИЙ БУКВАР

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка двадцять сьома

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
КИЇВ — 1977

Йордан Радичков

Обърнато небе
Сърцето бие
за хората
Вятърът
на спокойствието
Горещо пладне
Ние, духова музика
Песничка
Зелената долина
За надеждата
Зеленото дърво
На залез
Млади години
Грозната жена
Париж има
почивен ден
Суматоха
Тенец
Епични времена
За простотията
За пастирите
Дресирай кравата!
Акъл за всички
Войничето
Кротък човечец
Ямурлук
Каруцата
Две щърклета
Момчето
Барутният буквар
Хляб
Камъни
Милойко
Руската верста

Превод на украински

Йордан Радичков

ПОРОХОВИЙ БУКВАР

НОВЕЛИ

Переклав з болгарської
МИКОЛА ПАВЛЮК

И(Болг)
Р15

У своїх оповіданнях різних років —
від початку творчого шляху
до циклу «Пороховий буквар» —
Й. Радичков яскраво й самобутньо розповідає
про розквіт соціалістичної Болгарії,
красу рідної землі,
багатство людської душі,
героїчні традиції минулого.
Твори Й. Радичкова перейняті
народним гумором і оптимізмом.

© Видавництво «Дніпро», 1977.

70304—131
Р ——————— 127—77
М205(04) — 77

СЕРЦЕ Б'ЄТЬСЯ ДЛЯ ЛЮДЕЙ

З кожним роком збагачується й урізноманітнюється ідейно-естетична палітра художньої літератури Болгарії. Помітне місце в цьому процесі належить малій прозі, яка має в болгарській літературі давні реалістичні традиції,— досить хоча б згадати оповідання Любена Каравелова й Івана Вазова, Йордана Йовкова і Еліна Пеліна, Людмила Стоянова і Еміліяна Станева.

З новел сучасних болгарських письменників Павла Вежинова, Камена Калчева, Дико Фучеджієва, Владимира Зарева перед нами постає місто з його проблемами: НТР і людина, трудові будні і духовне зростання народу. Новели Івайла Петрова, Николая Хайтова, Георгія Мишева, Йордана Радичкова відкривають багато нового в розумінні сучасних процесів розвитку болгарського села. Кожен письменник по-своєму бачить і відображає навколишній світ, але всі митці об'єднані єдиним прагненням: ствердити нову соціалістичну дійсність, показати процес формування свідомості нової людини.

В сьогоднішній новелістиці Болгарії привертає увагу ім'я Йордана Радичкова, який вносить нові, свіжі сторінки в сучасну болгарську літературу. Його твори, за словами болгарського критика Тончо Жечева,— «незвичайне, своєрідне й значне явище».

Йордан Радичков народився 1929 року в селі Калиманиця (Північна Болгарія) в селянській родині. Працював журналістом, друкуватися почав у періодичній пресі. Радичков — автор збірок оповідань та новел «Серце б'ється для людей» (1959), «Прості руки»

(1961), «Перевернуте небо» (1962), «Гірська квітка» (1964), «Барвистий ліжник» (1964), «Лютий настрій» (1965), «Гарячий полудень» (1965), «Водолій» (1967), «Пороховий буквар» (1969), «Полова і зерно» (1972), «Як так» (1974) та ін., численних повістей, роману «Всі й ніхто» (1975), а також п'єси «Метушня» (1967).

Творчий шлях Й. Радичкова — безперервний процес розширення естетичного діапазону письменника, заглиблення в духовний світ людини, соціально-філософське осмислення життєвих конфліктів. Письменник йшов від лірико-романтичного змалювання життя до зображення його в усій різноманітності й динамічному розвитку, з його складностями й суперечностями.

В свідомості простої людини часто співіснують протилежності — тверезе, реалістичне сприйняття світу й романтична мрія про щось незвичайне, казкове. В оповіданні «Перевернуте небо» перед нами постає сліпуче море зірок на засніженій землі — серед них бавляться діти, ходять люди, видзвонюють дзвіночками санн. Герой оповідання — сільський фотограф, якого запросили зробити сімейне фото, щоб послати синові в армію,— роздумує над тим, чому йому раніше не вдавалося зафіксувати на фотоплівці усмішки людей. Замість веселих облич виходили жалюгідні гримаси. А тепер, коли перед об'єктивом із зворушливою урочистістю вмощується велика селянська сім'я, фотограф вірить, що зуміє схопити мить радості, бо це будуть справжні усмішки людей нового села. Й. Радичков глибоко впевнений, що покликання письменника «співати разом з народом і плакати разом з ним».

Новела «Гарячий полудень» захоплює читачів ліризмом, притаманним раннім оповіданням письменника, гострим драматизмом і широтою охоплення таких актуальних проблем сучасності, як людина і при-

рода, людина і суспільство, війна і мир. Тривога за долю хлопчика переростає в напружену боротьбу за долю людини. І у філософських роздумах, і в діалогах, і в ремарках весь час відчувається присутність митця-публіциста, стурбованого за майбутнє нашої планети: «Якщо доля однієї дитини може спинити частину людства, то заради долі світу людство може спинити біг галактик і надати йому потрібного напрямку», щоб зберегти мир на землі.

У своїх творах Й. Радичков оспівує людей праці, яскраво змальовує той світ, у якому вони живуть, показуючи романтику трудових буднів. Письменник з захопленням говорить про рідну природу і, одухотворюючи її, прагне зрозуміти, чи можлива гармонія між людиною і природою, а якщо можлива, то в чому вона полягає.

Справді новаторською в сучасній белетристиці Болгарії була збірка оповідань Й. Радичкова «Пороховий буквар», яка викликала великий інтерес читача і була удостоєна найвищої в Болгарії літературної нагороди — Димитровської премії.

Провідна тема збірки «Пороховий буквар» — революція, що принесла 9 вересня 1944 року болгарському народові свободу. Й. Радичков показав революцію з різних позицій, побачену очима різних за своїм характером, темпераментом, життєвою орієнтацією людей.

Письменник, вдаючись до різних художніх засобів, зокрема до фольклорно-образного мислення, фантастичної символіки, переконливо доводить, що велична соціалістична ідея втілюється у життя, досягає найвіддаленіших закутків країни.

Звичайний сільський гончар Флоро з оповідання «Візок» виростає до образу романтичного героя. Глечики виграють яскравими барвами, захоплюють чарівністю духмяних польових квітів. Одвічна мрія

болгарського народу про красу набуває тут соціального звучання. Флоро прагне вирватися на свободу з жахливих буднів фашистської окупації. Саме тому на боковинах його візка намальовано загін мужнього поета і революціонера Христо Ботева. Героїчне минуле рідного народу окриляє мрійника Флоро, і він стає активним діячем антифашистського Опору.

Прості сільські пекарі з оповідання «Хліб», які допомагають партизанам, хоч і гинуть від рук фашистських катів, але здійснюють свою заповітну мрію — випікають таку казкову хлібину, якою можна нагодувати всіх жителів провінційного містечка.

Солдатик,— герой однойменного оповідання,— непоказний сільський хлопець. Він правдиво, докладно і розважливо розповідає про свою зустріч з партизанами, про їх гуманізм, і його слова магічно діють на військо, підриваючи в армії бойовий дух. Образ болгарського солдатика вписується в галерею літературних героїв з народу (чеський Швейк, югославський Ніколетина), які непомітним, повсякденним втручанням у воєнні будні буржуазного апарату наближали його руйнування. Гарячий подих боротьби двох світів вривається в життя селян і викликає революцію в їхній свідомості, втягує їх у вир вирішальних подій.

Більшість оповідань письменника перейняті прихованою іронією. Часом автор ставить своїх героїв у комічні ситуації, що певною мірою знижує напруження в кульмінаційні моменти дії, а також надає його героям ще більшої життєвої правдоподібності. Так оповідання Й. Радичкова «Гуня» починається начебто з дрібного факту, який, проте, має велике значення в житті селянської родини — пошиття гуні для хазяїна. Письменник устами свого героя у зовні спокійній серйозній манері веде захоплюючу розповідь. Зустріч з юнаком партизаном змусила героя по-новому сприй-

няти події, що відбувалися навкруги. На цьому тлі випадок з гунею набуває дещо комічного звучання.

Й. Радичков — майстер тонкого гумору і доброзичливої іронії, та його поблажлива усмішка змінюється гнівом, коли він зображує тих, хто не витримав уроків революції.

Так, в оповіданні «Камені» сама природа чинить суд над зрадником, якому немає місця серед людей, а в оповіданні «Сумирний чоловічок» автор саркастично таврує пристосуванців, для яких понад усе власні інтереси.

Творчість Й. Радичкова служить вихованню нової людини. В оповіданнях письменника оспівується піднесене й героїчне в народі й водночас зброєю сміху викривається все те, що заважає розвиткові нового суспільства. Життєрадісність творів Й. Радичкова поєднується з мудрим насмішкуватим поглядом письменника, який прагне відкрити сутність, «таємницю» речей в їх складності й взаємозв'язку.

Вдаючись до арсеналу фантастики, письменник створює оригінальні казки для дорослих, притчі, присвячені вічним морально-етичним проблемам, змаганню добра і зла, іронізує над забобонами та повір'ями. Він, за власним визнанням, прагне бути «неймовірним», вражати читача незвичайними історіями, втіленими у нову, своєрідну форму, що ламає канони класичних жанрово-стильових форм («Розум на всіх», «Про невігластво», «Колотнеча», «Тенець» та ін.). Руйнуючи описовість, Радичков шукає більш динамічних форм вислову. В його оповіданнях хронологічна послідовність, традиційна фабульність поступається місцем внутрішній динаміці розвитку характеру героя і драматизації ситуації.

Й. Радичков — письменник, що гостро сприймає навколишні події, з бурхливою творчою уявою, для

якого досить окремого явища, факту, предмета-імпульсу, щоб зродилось нове оповідання.

Коли творчу уяву митця полонять хвилюючі події сучасності, з-під його пера виходять високохудожні твори, сповнені громадянського й соціального звучання, написані в різному жанрово-стильовому ключі (збірка оповідань «Пороховий буквар», новела «Гарячий полудень» та ін.).

Отже, сила таланту Й. Радичкова в активній позиції письменника, захисника ідей соціалістичного гуманізму, який шукає і в кращих своїх творах знаходить відповідні художні засоби зображення сучасного життя в Народній Республіці Болгарії.

Вікторія ЗАХАРЖЕВСЬКА

НОВЕЛИ

ПЕРЕВЕРНУТЕ НЕБО

Краєвид, що відкривається з мого вікна, весь створений світлом, сам випромінює світло й дихає ним. Башлики снігу на горах, білі замети, що дрімають на полях і дорогах, снігове громаддя по дахах, на деревах, у садках — земля ледь витримує білий тягар зими, синюувато-срібний від інею й крижинок. Чи то землю видно крізь моє засніжене вікно, чи безодню світла, в якій потопає весь видимий світ? У цьому світлі навіть небо здається непривітним, сірим і похмурим. Воно вже не може привабити нас своїм самотнім сонцем,— адже на землі тепер мільйони сонць, вона вабливіша від найзваблнвішнх небес, оспіваних поетами. Вечорами, зродившись угорі, зорі розбиваються на тисячі сніжинок; здається, що зорі позасипали хати, всипали вулиці; невеличка панорама перед моїм вікном стає фантастичною, наче казка.

Тисячі небесних сузір'їв бачу я на засніженій землі. І тисячі сонць, таких сліпучих, аж не витримують очі. «Чудово! Чудово!» — так і хочеться вигукнути. Земля взимку — це перевернуте небо, що розіслалося в нас під ногами, і ми ступаємо по ньому, по його сонцях і сузір'ях, колемо на ньому свиней, діти ганяють по ньому надуті свинячі міхурн, коні тягнуть скрипучі й дзвінкі саии.

Віконце моє невеличке, заметене снігом (сніг помережаний слідами горлиць, які прилітають по крихти), але й крізь нього я бачу дітей, що ковзаються на вулиці. Повз них ідуть гуси, такі білі, що лише

їхні червоні лапи й дзьоби видно. Трикутні лапи то здіймаються, то ступають на сніг, гуси гелготять між собою про гусячі свої справи. На дорозі з'явився селянин з пишним півнем під пахвою. Півень увесь рудий, аж вогняний, довгі пера його хвоста мають у повітрі. Селянин махає рукою і щось гукає дітям, потім розганяється й стає на ковзанку, нахилившись трохи вперед для рівноваги. Півнячий хвіст має слідом. Через мить я втрачаю селянина з поля зору,— бачу лише хмарку снігу, в якій борсається перелякований півень. Рівний гусячий стрій порушився, червоні лапи ступають урозбрід, дзьоби роззявлені, і я чую сердите: «Га! Га! Га!» Півень падає в замет, нагадуючи мені кинуту в сніг жарину — або вона сніг розтопить, або сніг її згасить.

Нарешті півень вибігає на стежку, сердито обминаючи гусей. «А щоб тобі! А щоб тобі!» — бурмоче селянин, підводячись із ковзанки. За півнем він не женеться, обтрушує шапку і сміється разом із дітьми, в яких уже почервоніли носики й щічки. Потім озирається на моє вікно і йде навпростець через глибокий сніг. Метляючи хвостами шарфиків, діти знову з'їжджають ковзанкою серед утоптаного сліпучо-білого снігу.

Невдовзі чую, як хтось обтрушує ноги біля наших дверей. Впізнаю й голос селянина, який про щось розмовляє з моєю матір'ю.

— Бачив? — питає він, заходячи до кімнати й знімаючи рукавиці.

— Бачив,— кажу.

— Ямка там якась, і понамерзало скрізь, а в мене одна рука півнем зайнята, не втримався на ногах. Ніби й не личить дорослому, та як став на ковзанку, щось мене так і пхнуло.

Узявшись за спинку стільця, він довірливо глянув на мене синіми очима.

— Правду кажучи, коли б не діти, сів би, як колись, та на заду й з'їхав би. Але ж соромно старому на штанях ковзанкою з'їжджати.

Мама принесла миску гарячих шкварок, вкритих пухирцями.

— Пригощайся, Рангеле,— запрошує вона.— Щойно насмажила, ми смалець топимо. А ви вже кололи свиню?

— Дякую, господине,— киває він.— Закололи, і шкварок наїлися, і вина напилися. По нікуди м'ясом ситі.

— Нічого, нічого,— припрошує мама.— Покуштуй, може, наші ліпші.

Він узяв шкварку двома пальцями, великими й товстими, як лещата, і вона стала схожою на горошину.

— Чому не сідаєш? — питаю.— Роздягайся й сідай, у нас тепло.

— Навіть дуже тепло,— каже він.— Та роздягатись і сідати не хочу.

Все ж таки він сів на стілець і поляскав себе по колінах.

— Знаєш, Кириле, з чим я до тебе? Чи не прийшов би ти всю нашу родину сфотографувати? Надходять свята, надішлемо солдатові своєму, щоб подивився, бо йому відпустки не дають. Хай побачить нас хлопець, і жінку свою, і дитину. Листа написав нам, що на свята його не пустять, просить, щоб ми йому фото дитини прислали. Ми там трохи прибрали в хаті, чекаємо на тебе.

Він недавно поголився, біля вуха присохла цятка мильної піни. І сорочку нову надів, з перламутровою запонкою на комірці — з тих запонок, які він ще парубком на манишках носив.

— Немає нічого легшого,— сказав я і став ладнати свій фотоапарат.

— Отож і я так гадаю,— озвався селянин.

Трохи посидів мовчки, поглядаючи на миску, потім обернувся до матері:

— Колись, сестрице, як ми до кооперативу вступали, твій Кирило теж фотографував нас, тільки ж тоді хіба такі часи були. Я насупленний сидів, а Кирило вружився навпроти нас та скринькою своєю клацав. Пригадуєш, Кириле, ми тоді з буйволами знімалися?

Ще б пак! Звичайно, я пам'ятаю, добре пам'ятаю ті часи. Він сказав «колись», хоча то було й не дуже давно.

Потім ми йшли за ним стежкою, протоптаною в снігу, і селянин мене вмовляв:

— Я тобі за роботу рудого півня дам. Тільки ж ти велику карточку зроби, а я вставлю її в рамку й повішу над ліжком біля калеидаря. А півень хай уже й за той раз буде, коли ти з буйволами нас фотографував. Ти його візьми, візьми...

Він умовляв мене, а я йшов поруч, згадуючи моїх односельців часів першої п'ятирічки, кооперування, перших жінок-трактористок і мої перші кроки у фотографії. Я надсилав свої знімки в одну газету, та їх не друкували. А знімав я все, що потрапляло в об'єктив, здебільшого селян, але друкувати тих знімків не хотіли. Пригадую, як заснували в нас кооператив. Була тоді осінь, грязюка скрізь, світліло тільки небо вгорі, але й воно не могло пожвавити моїх знімків. Стояв гурт селян — з возами, буйволами, в руках — залляпані болотом кілки; буйволи теж геть усі залляпані, на колеса поналипав масний чорнозем. Попереду всіх стояв оцей селянин, що півня тепер несе. «Усміхніться! Усміхніться!» — гукав я їм. Вони виструнчилися біля буйволів, тримаючи в руках кілки, й намагалися всміхнутися. Коли я потім друкував ті знімки, бачу — селяни повишкірялись, неголені всі, а замість усмішок — гримаси якісь. Аж дивитися нудно, все

якесь видовжене — і обличчя, і руки мало не до колін. Тільки небо, ясне й блакитне, не гармоніювало з усім настроєм знімка, створюваним похмурою осінньою землею й насупленими селянами. (Мабуть, то були не справжні знімки селян, а лише негативи, які апарат не зміг просвітлити при копіюванні).

Кому таке траплялося, збагне мій відчай. Може, тут крилася якась таємниця, потрібний був якийсь золотий ключик, щоб перетворити негативи на живих селян, але я цієї таємниці не знав. «А що,— сказав я тоді собі,— коли б за допомогою якогось трюку мені вдалося перевернути оце блакитне небо так, щоб на нього стали й залляпані грязюкою ноги селян, і важкі ратиці буйволів. Скільки б тоді пролилося світла на кожну зборку одягу, в кожен погляд, як пом'якшила б та небесна блакить неголені обличчя й мимовільні гримаси. Але тоді це була тільки мрія, я був простим собі аматором, надто молодим, щоб побачити людину у всій її красі...

Селянин іде поруч, під ногами в нього рипить сніг, я чую його голос:

— Правду кажучи, Кириле, півень цей такий рудий, що аж дратує всіх інших півнів,— так і кидаються на нього.

Згодом я став трохи хитріший, і газети почали друкувати мої знімки. Я більше не знімав селян зблизька. Брав їх силуетом, знімав довгі валки возів, ефектний схід і захід сонця, гарні краєвиди й кінські табуни...

Природа завжди прекрасна, і вона й стала для мене справжньою знахідкою. Облишивши своїх односельців, я показував знімками, як невпізнанно змінюються поля, будуються нові хати, забруковуються вулиці. Й всі мої знімки осявало й зігрівало ясне небо.

— Як загадаєш, ми всі можемо на стільцях посідати,— бубонів мені на вухо селянин, коли ми зайшли

в хату і молодиця почала надівати дитині на голову нову шапочку з двома китицями спереду.

Дитина була маленька, з випнутими щічками й носиком, схожим на гудзик. Молода мати зав'язувала їй шапочку, соромливо позираючи на мене. Я обвів поглядом кімнату, селянина, його жінку, стару матір, що зав'язувала новий фартух з двома стилізованими голубами серед фіолетових квітів.

Я вперше знімав у приміщенні. Тут немає тобі ні сонця, ні неба, ні природи. Родина вже всілася. Посередині — селянин, біля нього — мати й жінка, ззаду стала невістка, тримаючи дитину обома руками, мов хлібину. Селянин сів боком і дивився прямо в об'єктив з виглядом людини, яка не пошкодувала на всю цю процедуру цілого півня, стара поправляла свій фартух, щоб видно було голубів. Кімната залита світлом, як при найяскравішому сонці. Сяйво знмового дня вливалося в неї крізь два широких вікна, щоб я міг зробити знімок, який вставлять у рамку й повісять над ліжком, поряд з календарем.

Я присів біля селян навпочіпки, щоб постаті заповнили весь кадр. У них було стільки земної сили й одухотвореності, що я засумнівався, чи вдасться мені відбити на вузькій фотоплівці ці по-новому осяяні обличчя, та ще й двох стилізованих голубів.

— Усміхніться! Усміхніться! — попросив я.

Вони зрозуміли мене і всміхнулися. Вірите, навіть дитина всміхнулася, смішно наморщивши маленькі губки під ледь помітним носиком, і побачені мною в кадрі милі обличчя зрушили в мені такі схвильовані спомини, що я аж злякався, чи не пошкодилися в апараті лінзи.

Друкуючи потім свої знімки, я був цілком певен, що усмішки на них залишаться усмішками і що, хоч там немає блакитного неба, вони будуть зворушливі й наскрізь пройняті світлом.

Я попросив селянина зловити рудого півня не тому, що він був мені потрібний, просто мені спало на думку зробити етюд. Я зняв селянина, який тримав рудого півня у випростаних руках, і подумав, що це буде один з найкращих моїх етюдів. Потім селянин пішов мене проводжати, ми легко прямували нашою стародавньою землею, вкритою снігом, і було в ній щось від небесної синяви, звабливе, але непорочне, приступне лише поезії.

Ми знову йшли з моїм односельцем по цьому небу, крізь безодню блиску й світла, а рудий півнячий хвіст вогнисто маяв на вітрі.

СЕРЦЕ Б'ЄТЬСЯ ДЛЯ ЛЮДЕЙ

Благенька кооперативна піч, з якої пекар щодня виймав три сотні хлібин, була хоч якоюсь розрадою в житті Єлени Войникової. Жінка спостерігала, як старий розпалює дрова, вимітає під, садовить хліб. У дворі завжди було людно. Дядьки сиділи на колодах, курили, гомоніли з візниками, що розвантажували дрова. Тут можна було побачити й каруци, і запряжені волами вози, власники яких сиділи верхи на дишлі, напнувши на плечі розмоклі від осінніх дощів гуні.

Вдень, коли туман над пекарнею розвіювався, за купами кукурудзяного бадилля, за кам'янистим нагорбом проглядав ліс; він був жовтий, листя ще трималося на деревах. Хоч і непримітні були ці картини, але вони якось урізноманітнювали Єленине життя. Зараз був вечір, і Войникова бачила крізь віконце лише вогники в селі, шарпану вітром білизну в сусідньому дворі, стіну їхньої повітки, під якою ховався пес Султан. Був один із тих неприємних осінніх вечорів, коли й не дощ, і не година, коли землю огортає холодна вогкість, усе набрякає, от-от почне накрапати.

Якщо в такі вечори чоловікове місце в ліжку лишалося порожнім, Войникова місця собі не знаходила.

Собака лежав під повіткою, чекаючи на молодого господаря. Мав звичку стрічати його біля хвіртки, лизнути руку, провести до сіней, де Войников обчищав чоботи від грязюки.

Почувши кілька далеких пострілів у лісі, собака занепокоївся. Він вибіг на вулицю, погавкав, понюхав

повітря в тому напрямі, де стріляли, ще трохи покрутився й знову повернувся під повітку. Жовтий квадрат віконця давно не світився — Войникова погасила лампу...

Коли в лісі почулися далекі постріли, у вівчарні край села Соточинського двоє селян, батько й син, саме виходили скубти вовну з дохлої вівці.

— Не привезуть наші лісу,— промовив батько.— Цицара — мов та лісова мара, від нього й миша не сховається.

Син промовчав, нехотя скуб густу вовну, залишаючи на шкурі цілі жмути.

За кілька годин перед тим на схід від Соточинського восьмеро чоловіків рубали ліс. Навколо була темрява, незвичний міг би й ноги собі покалічити, але ці були в такому ділі досвідчені. І погоди дочекалися підходящої, удари сокири ледве чулися, приглушені густим дощем. Ткх, ткх, ткх! — глухо гупало в лісі. Перемовлялися люди зрідка — хіба що кинуть якесь коротке запитання чи осторогу, коли дерево падає.

Двоє виносили зрубані дерева на галявину, де стояли чотири запряжені кіньми вози. Вертаючись, один із носіїв сказав нарубкам низьким голосом, що треба ще з десяток дерев, щоб завантажити вози. Низенький, миршавий селянин (він обрубував гілля) обізвався охоче:

— Навантажимо й більше. Коні жилаві, витягнуть... От тільки Цицара завтра що діятиме, побачивши, як ми ліс обчухрали. Мабуть, сниться собі нині в затишку. Гадає, напевно: «Чи ж понесе когось красти ліс у таку негоду?»

— Помовч, досить уже! — урвав його хтось.

Але той не вгавав, бо мав давні рахунки з Цинцарою.

Ткх, ткх, ткх — глухо гупало в лісі.

Коні вже поїли скупі жмутики сіна і, мокрі від дощу, чекали, коли можна буде рушати додому.

В цей час Цинцара дописав листа синові, що служив у війську, підкрутив у лампі гнота й заразом прихопив карабін, який висів на дверях. Щовечора лісник виходив з хати й назирав по тих місцях, де могли з'явитися порубники.

Підвівшись на невисокий горб, він хотів уже спускатися навпрямки до джерела, коли почув якісь невиразні звуки. Цинцара одразу впізнав удари сокири, тут же обернувся і, не шукаючи стежки, кинувся в тому напрямі крізь густі мокрі хащі. «Ліс нищать!» — думав, поспішаючи, лісник.

Він уже знав, де саме рубають, але удари вщухли. Цинцара зупинився на кілька хвилин і невдовзі почув риплиння коліс. Збагнувши, що порубники, певно, вже повантажили дерево й рушили з місця, він круто звернув ліворуч, сподіваючись їх перейняти.

І не помилився. Коли він вийшов на дорогу, задиханий, мокрий, з обважнілими полами шинелі, то почув, як з гори м'яко котяться вози. Ставши посеред дороги, зняв з плеча карабін і приготував кишеньковий ліхтарик, щоб присвітити, коли порубники з'являться з-за повороту. У темряві він насамперед помітив вогники цигарок і по тих вогниках зрозумів, що людей багато. Якби він був із лякливих, міг би й сховатися, знаючи, що від тих, хто цілою ватагою йде уночі рубати ліс, можна чекати всього, і вислідити їх аж до села. Але Цинцара був не з лякливих.

Тому він якнайспокійніше присвітив ліхтариком. Жовтий промінь вихопив з темряви кінську голову,

потім частину колеса, потім ще кілька коліс і кілька коней; вози були навантажені буковими стовбурами на крокви. Промінь сіпнувся, пробіг по постатях селян, що сиділи зверху, і знову зупинився на першому возі. Там був той миршавий, що обрубував гілля, і невисокий, кремезний чоловік у дубленому кожушку. Цицара звернувся до нього:

— Агов!

Чоловік у кожушку зіскочив з воза й підійшов до Цицари.

— Ви лісник? — спитав він неневно.

— Лісник! А ви хто?

— Ми з Соточинського господарства,— промовив чоловік у кожушку.— Я Войников, Никола Войников, голова.

— То це ти відставний капітан! Чув про тебе.

— Я не відставний,— заперечив Войников,— я демобілізований.

Однак це не справило ніякого враження на лісника. Позирнувши на свій карабін, він сухо наказав скинути дерево.

— Не скинемо,— заперечив Войников.— Воно нам потрібне.

Лісник глянув йому в обличчя. Молоде, відкрите слов'янське обличчя виглядало б лагідним, коли б не оті криві зморшки біля вуст і не випнуті щелепи, що свідчили про впертість. «Молодий, от і їжачиться!» — подумав Цицара.

— Скинете! — сказав він, підійшовши до першого воза.— Умовляти вас не буду.

Він зупинився перед возом, зблизька освітив колоди, торкнувся до їхньої шорсткої мокрої кори. Йому було боляче, що знищено такий добрий ліс.

— З резерву рубано, найкращі... То як, сваритися будемо?

— Слухай-но, Євлогію! — підскочив до нього миршавий, що обрубував гілля.— Не комизся, відпусти нас. Не собі ж рубали — для кооперативу.

— А ти помовч! — кинув йому Цинцара.— Тебе я добре знаю.

Ззаду підійшли інші, обступили лісника. Серед них він упізнав високого похмурого селянина з кошлатими, густими бровами.

— Он як! І ти тут! — невдоволено кинув Цинцара.— І ти, Павле, ходиш ліс рубати? Коли вже й секретар... Так, кажете, не скинете? — вже роздратовано перепитав лісник, позирнувши на мокру цівку свого карабіна.

— Ні,— спокійно заперечив Войников.— Вівці дохнуть під дощем, дві тисячі овець. Треба їх рятувати. Деревини ніде немає, а отари кидати отак на зиму не можна. Тому ми й нарубали чотири вози лісу на крокви... Не мали права? Але ж дві тисячі овець! Розумієте?

Цинцара зрозумів, що Соточниському господарству потрібен ліс, щоб побудувати кошари. Він трохи подумав і прийшов до висновку (інакше й бути не могло), що коли кожен, хто хоче ставити кошари, почне рубати ліс, від нього залишаться самі пеньки. Цей свій висновок він повторив уголос, додавши, що є певний порядок і в постачанні.

Про порядок Войников знав. Домагався деревини в околійській раді, доводив, як потрібна вона господарству. Там відповіли, що ми, як і усяка планова країна, визначаємо свої потреби і по можливості їх задовольняємо відповідно до державного плану. Йому казали те, що він і сам добре знав, охоче пояснили йому всю структуру планування, але лісу не дали.

Тому Войников і вирішив нарубати дерев на крокви у державному лісі. І він сам, і шестеро інших, і їхній секретар, який разом з усіма переживав спільні

для сільських активістів клопоти, зачинали нову й незнайому для селян справу і, добре розуміючи суть того, що вони роблять, пішли рубати ліс на крокви. Було їх восьмеро комуністів, вони могли бути тепер біля своїх дружин і дітей у теплих постелях, і дощ не стікав би їм за комірці холодними струменями. Замість того вони стояли тепер перед лісником, озброєним карабіном, і Войников розумів, що всі пояснення тут марні. «Треба силою»,— майнула думка.

— Рушайте! — раптом повернувся Войников до інших.— Уперед!

— А от цього не буде! — промовив лісник і, відступивши кілька кроків назад, спустив запобіжник на карабіні.

Войникову було тридцять років, і йому бракувало досвіду. Він і не вчинив би так, але був ще молодий і відчайдушний. Кидався на все грудьми, палко прагнув згуртувати колектив з вісімдесяти господарств. Служба в армії зробила його людиною дії, а не балачок; обтерши мокрі й брудні руки об кожушок, він вихопив маузер і холодно зиркнув на лісника.

— Як дійшло до зброї, то ось тобі!

Лісник височів, мов деревина, у своїй мокрій шинелі в обвислими полами й позирав спідлоба, насупивши брови. Він розмірковував... Навколо всі мовчали.

— По мені вже стріляли,— нарешті вимовив лісник.— На фронті стріляли. І поранений був... Ти ж як гадаєш!

Войников відступив убік. Йому було незручно й совісно, лісник міг би й за батька йому бути. Мирша-вий, що обрубував гілля, сховався подалі — боявся, коли б чого не сталося. Минуло кілька напружених хвилин. І тоді, важко ступаючи, випроставшись на свій величезний зріст, наперед вийшов секретар. Його кошлаті, густі брови вдивовано звелися вгору.

— Євлогію! — звернувся він до лісника своїм гучним голосом.— Ми всі комуністи, мусимо порозумітися... Ми порушили закон, хай нас по закону й судять. Пропусти вози, подай доповідну, хай заводять справу. Як треба, станем і перед судом... Ми не діти рушницями гратися!

Цинцара ворухнув бровами — замислився над словами секретаря. Навколо мовчки чекали.

Усі восьмеро бачили, як лісник поставив запобіжник на місце, перекинув карабін через плече й відступив кілька кроків назад, даючи їм дорогу.

— Але доповідну подам,— кинув він услід, дивлячись, як селяни хутко посідали зверху на зрубані дерева і вози м'яко покотилися розмоклою лісовою дорогою.

Войников сказав лісникові правду: дві тисячі овець буквально гинули під старими, ще поміщицькими, навісами, сяк-так укритими гіллям. Це була перша осінь кооперативу, і загибель овець, які стояли по ратиці в багнюці, означала справжній крах господарства.

Він ішов на кілька кроків позад возів, схвильований зустріччю з лісником. Йому було ніяково, він докоряв собі, що не стримався (останнім часом йому взагалі важко було стримуватись, він став нервовий і дратливий). Зрештою обидва вони захищали спільні інтереси, але ця крадіжка лісу поставила їх один супроти одного, і якби напруження ще трохи зросло, могли б і вистрілити.

Було темно, мокро, на душі мов якийсь тягар заліг. Тяжкі думки плуталися в голові, не давали спокою. Войников зупинився посеред дороги, витяг маузер і, як бувало на маневрах, коли нестерпною ставала туга за міським життям і Оленою (це були перші, шалені дні його любовного захоплення), почав стрі-

ляти вгору, у темне й мокре низьке осіннє небо. Цими пострілами він мовби обірвав щось у собі, наче розстріляв свої похмурі думки. Але йому не полегшало, обтяжливе відчуття змінилося якоюсь порожнечею. Швидким кроком наздогнав він своїх і, підстрибуючи на одній нозі, важко скочив на воза. Мирошавий поглянув на нього і, нічого не сказавши, погнав коней.

Цицара чув ті постріли, але вони не стривожили його. Лісник думав тільки про порубаний молодий ліс; він повернувся назад і, присвічуючи ліхтариком, дивився то на білі тріски навколо пеньків, то на купу мокрого гілля. Цей добряк, якого всі вважали відлюдьком і самолюбцем, тужив за лісом.

Наступного дня він подав доповідну і склав акт.

З вікна Войникових було видно невисокий кам'янистий пагорб, де зводили кошари. Туди один за одним котились вози, селяни підвозили плетені щити, солому, кілля, камінь. Вгорі Єлена бачила білі ребра кроков. Одна кошара стояла вже готова, низько насунувши жовту солом'яну шапку. Селяни більш не збиралися біля пекарні, щоб погомоніти, всі поспішали до кошар — хто допомогти, хто подивитися. Між ними Єлена бачила дублений кожушок свого чоловіка. Войников розпоряджався, носив крокви, тесав, забивав кілля, працював нарівні з іншими.

І от на гору погнали першу отару овець. Тварини терлись одна об одну, знявся гамір, позаду валували собаки. Опинившись нарешті в теплій, сухій кошарі, вівці тиснулись одна до одної. Стихли вигуки вівчарів, заспокоїлися собаки. Та Єлену все те не тішило. Її непокоїла порушена проти чоловіка судова справа.

Войников цілком усвідомлював можливі наслідки цієї справи як для нього самого, так і для господар-

ства. «Тільки поживу дав Лисичці та іншим»,— міркував він, уявляючи, як розцінять усе те в Соточинському. Він був засмучений не майбутнім судом, а тим, що його господарська машина ледве рухалася. Він звик до армійського порядку — там був стрій, була дисципліна, і кожна команда виконувалася точно. Тепер же від стройової дисципліни його відкинуло на інший полюс, де йому весь час здавалося, що він потопає в якомусь хаосі. Він був ще молодий, ще не встиг зміцніти.

Єлена також була невдоволена і раз у раз нарікала, що не може звикнути до села. Войников мало розмовляв з нею, до нарікань її ставився поблажливо, не розуміючи, що цим ще глибше ображає її. Одного вечора вони посварилися й обмінялися дошкульними словами. Єлена сказала, що все це нестерпно, схопила пальто й вискочила надвір. «Дурненька,— подумав Войников.— Куди вона піде?»

Потім довелося йому довгенько шукати її по сусідських хатах, щоб привести додому.

Лисичка не бачив нічого доброго в своєму житті й тому ні в що не вірив. Все життя його кривдили, і від нього залишилась сама злість. Він завжди сварився, нічого не обминаючи своїм сердитим язиком.

Лисичка багатозначно почухувався, слухаючи, як у сільській кооперації інструктор розводиться про майбутнє. Заглядаючи на кілька років уперед, інструктор розповідав селянам, скільки розведуть вони худоби й птиці, а то й невеличкий ставок викопають для риби.

Тут Лисичка вирішив втрутитись у розмову.

— Кажете, птаство й рибу розводитимемо,— звернувся він до інструктора, насунувши на лоба свою стареньку овечу шапку.— А вовків часом не позаводимо?

— Яких вовків? — здивувався інструктор.

— А от таких! — підморгнув Лисичка.— Розведемо вовків, що й нас поїдять, та й вас не помилують.— І насунув на потилицю свою гостроверху шапку.

Його слова поділяли. Селяни довкола засміялися, Лисичка ж, худий і миршавий, присівши на брилу кам'яної солі, заходився скручувати цигарку. Хтось із селян, що стояли біля дверей, втрутився в розмову:

— Неправда твоя, Лисичко. Людина діло каже, та не з нашими дурними головами...

— Неправда, кажеш? — підхопився Лисичка.— А от і правда... Вони крадуть ліс, жінок своїх виганяють опівночі в самих сорочках, розперізуються, як хочуть, а ми ще й винні. Ти мене не вчи правди. Твоя правда, як добра кобила на базарі. В кого більше грошей, той і купує... Ти ж як гадаєш? Якби мені наган, то й я б дерево з лісу привіз. От тобі й правда!

Підвівшись, він помітив, як у проймі дверей зникла спина Войникова.

У Лисички була тільки конячина, землі ані п'яді, й ніхто до нього не мав ніяких претензій. Не в тім річ. Ішлося про правду й право.

Ішлося про правду! Про те, хто ж має право?

Павел — кремезний, з волохатими густими бровами, мав право стати перед судом як свідок. Але перед судом він заявив, що його повинні судити нарівні з Войниковим, бо він партійний секретар, і вони разом відповідатимуть!

Прокурор теж мав право закликати суд визначити таку міру покарання, яка справила б найбільшу виховну дію на підсудного. Його промова була підготовлена сумлінно.

Адвокат теж був правий, не обтяжуючи засідателів довгими балачками. Він знав, що справа Войникова має велике виховне значення, оскільки в усій окольї почастішали такі порушення.

Войников був правий, сказавши, що не сперечатиметься з карним кодексом. Голос його звучав хрипко, він не міг перебороти ніяковості за те, що опинився під судом і що на нього дивляться соточинські селяни; був базарний день, і в залі зібралося чимало їхніх односельців. Войников бачив їхні скуйовджені голови, густі брови секретаря, овальне обличчя Єлени, кинуті на коліна картузи, схрещені під лавками ноги в цирвулях.

Войников сказав, що, як колишній військовий, він добре знає ціну всенародної власності.

— Ви усвідомлювали суть свого вчинку? — спитав його голова.

— Так! — без вагань визнав Войников, намагаючись якнайкраще зосередитися.— Дві тисячі овець були на краю загибелі. Осінні дощі почалися рано, вівці гинули в грязюці. Всі бачили, як вівчарі возами вивозять дохлятину, і збігалися купувати дешеву скубану вовну. Ледве ми почали, як уже на перших кроках спіткнулися. Околійська рада не змогла допомогти нам лісом, і тому ми вирішили самі роздобути його. Ми знали, що рубаємо народний, наш ліс, що крадемо самі в себе, а все-таки рубали.

— Цікаво! — ворухнувся голова суду.— Знали і все-таки рубали!

— Так,— зиркнув на нього Войников.— Ніби в тій казці. Доводиться собі п'яти врізати і годувати орла, щоб виніс тебе на гору.

Голова суду зауважив, що думка про орла непогана, але, звичайно, легко різати, коли ліс не свій, а державний. За такою логікою можна повирубувати всі ліси.

— Ми не вирубали всіх лісів,— роздратовано заперечив Войников.— Ми врубали тільки чотири возн. Це відомо.

Позаду загомоніли.

Войников подивився на голову суду, на прокурора, на секретарку, на другого, молодшого, засідателя, і вони здалися йому якимись чужими. Він сподівався зустріти більше співчуття й розуміння і, не відчувши цього, почав дратуватися.

— Кажете, «державний ліс». А погляньте-но на мої руки!

Суддя бачив простягнуті вперед руки селянина, мозолясті, порепані, в чорних зморшках. Це були руки людини, яка займалася найважчою селянською роботою.

— Ось які стали в мене руки за три місяці! Це мої руки, це не чотири вози державного лісу!

— Закликаю вас до порядку! — кинув голова.

Але Войников не зупинявся. Озирнувшись, він пошукав поглядом Єлену. Вона сиділа поруч з Павелом, не спускаючи очей з чоловіка.

— Маю свідка,— він далі Войников, дивлячись на неї,— що вже три місяці, відколи я в селі, три місяці, як я перестав бути чоловіком. Вона може сказати й про те, як я шукав її уночі по сусідських хатах, і коли вона втекла — теж може сказати. Якби й ваші дружини тікали вночі в самих сорочках, ви б не сказали, що мені легко рубати державний ліс. Це вам не чотири вози державного лісу!

Павел поклав руку Єлені на плече і щось казав їй. Опустивши руки на коліна, вона напружено вдивлялася в свого чоловіка, а по щоках її бігли сльози. Вона плакала, не соромлячись своїх сліз, бо нею заволоділо інше почуття, набагато сильніше від сорому.

— Це все, що я хотів сказати,— глянув на голову суду Войников.

Озирнувшись до селян, він побачив миршаву постать Лисички, що виходив із залу.

Під час перерви голова суду, літній чоловік, якому набридло розглядати дріб'язкові справи, сказав своєму молодшому колезі:

— Бач, уся велич Ботева — в його сучасності. От візьми хоча б: «Яких дітей народжувала...» Це завжди буде сучасним. А як у нього звучить: «Земля наша прекрасна...» Але з лісом Войников таки схибив.

Як усі старі люди, голова знав і любив історію.

Лисичка, якого привела в судовий зал цікавість, не дочекався вироку. Він пішов на базар і, хукаючи в долоні, щоб їх зігрітн, ногами підгріб розтрушене його кобилою сіно.

Мимо проїжджав невисоким розписним візком його сусід; напнувши поводи, він гукнув крізь піднятий комір кожуха:

— Гей, Лисичко, вже запроторили Войникова в тюрягу?

Лисичка нічого не відповів, старанно обтрушуючи старенький кожушок. Тому ж здалося, що Лисичка його не почув, і він повторив своє запитання.

— Котися своєю дорогою! — озлився Лисичка.— Розбалакався тут!

Те, що Лисичка не схильний був коментувати вирок, здивувало його сусіда. Сховавши голову в комір кожуха й поганяючи коня, він пробурмотів:

— А певне, що в тюрягу. Адже то державний ліс!.. Н-н-но!

— «Державний ліс»... «В тюрягу!» — перекривив його Лисичка.— Що ти тямиш, дурню! Глечик ти порожній!

Лисичка ще раз озирнувся, подивився на сутулувату спину свого сусіда й насмішкувато кинув услід:

— Телепень!

Але той його не почув.

ВІТЕР СУПОКОЮ

Горбань ладнав свій патронташ: збирався на Бекірові джерела горлиць полювати. Сюди вони не прилітають співати — їх відлякує колесо на вишці. Попросив старого Філіппа доглянути його вудки.

— Нині тихо,— сказав він,— та як подме вітер, риба почне клювати.

— Певно ж, подме,— підтвердив старий Філіпп.

Горбань позакладав усі жовті гільзи, залишивши тільки одну червону, і застебнув патронташ.

— А сенегалець той хай печеться на сонці,— додав він.— Побачимо, що з ним далі робити.

— Хай,— погодився Філіпп.— Може, й затямить.

Старий глянув на дві величезні корзини з динями і на цигана, що сидів між ними, посинівши від сонця, й повільно крутив цигарку, пожовуючи краєчок газети, щоб відм'як. Далі, за корзинами, блукала по леваді собака, вишукуючи якесь зілля.

— Собаку, певно, залишиш? — спитав старий.

— Візьму з собою,— озвався горбань, глянувши на червону гільзу.— Вертатимусь через Північний горб.

— На зайців нині заборона,— нагадав старий.— Через Північний горб ніхто не ходить. Краще залиш собаку, хвора вона. Цілий ранок зілля шукає.

— То в неї глисти.

Підкинувши на долоні червону гільзу, горбань увіткнув її в патронташ, в останнє гніздо, поряд з пряжкою.

— Глистп,— повторив він.— Позавчора ветеринар сказав. Собача хвороба. Ціп'як зветься.

Про браконьєрство він змовчав.

— У всякого своя хвороба,— мовив Філіпп.— У людини апандицит, у собаки ціп'як. Тільки риба від хвороби не вмирає.

Він знову поглянув на цигана — коли б ще до сонячного удару не досидівся між тих корзин з динями.

— А так, так,— погодився горбань, випробовуючи міцність ременя.— Діано! Діано!

Заточуючись, собака побігла по м'якій траві до куреня і все дивилася людині на руки. Вона втомлено тягла хвоста, змучена спекою, блохами, глистами. Побачивши, як вона хитається, старий подумав: «Гарна була колись собачка, а тепер і морда он яка сумна, і очі пожовкли».

Горбань пішов до повороту річки. Він злегка накульгував, за ним дибала собака. Щось тягло її додолу — може, земля,— собака ледве не падала, та все ж тяглася, важко висолопивши язика. Старий згадав, що замолоду він теж ходив на полювання, ступав пружно й упевнено, та було це так давно, що часом він навіть сумнівався, чи й справді ходив на полювання, чи, може, то був хтось інший, про кого йому розповідали.

Побачивши, яка коротка тінь падає від нього, він подумав, що горбань пішов надто рано, в цей час навряд чи йому вдасться щось уполювати на Бекірових джерелах. А може, то й краще, бо вчора він пішов пізно і повернувся з порожніми руками, примовляючи: «Немає, Філіппе! Нічого немає!»

Горбань правду сказав, що птахи не прилітають сюди співати. Їх відлякувало колесо на вишці. Вони збиралися біля Бекірових джерел пити воду з потоку й дзьобати пісок — такий чистий, мов кришталевий, а потім легко здіймалися вгору й сідали на сухому гіллі та чистили собі пір'я рожевими й чорними дзьобиками; попереду в них був довгий шлях, і вони пе-

ревіряли міцність кожної пір'їни. Ту, в якій сумнівалися, чи витримає вона переліт через море, вирвали.

Невже вони знали, що їм потрібне тільки міцне пір'я?

Самці тупцювали навколо своїх працьовитих подруг і співали. Вони були бундючні, мов султани, і такі ж дурні, бо співали з заплющеними очима, не помічаючи, що діється навкруги. Смерть спадала на них несподівано, і вони помирали на льоту серед гілля, не маючи часу бодай здивуватися. Живі врозтіч спурхували, налякані пострілами мисливців. Але їхній переляк швидко минав, і вони повертались назад, ще й пороховий дим не встигав розвіятися. Наприкінці літа вони поспішали виспівати всі свої пісні, поки не вирушили у вирій з іншими пернатими. Мисливці теж поспішали, бо знали, що незабаром птахи рушать у вирій і що нині вони найсмачніші — ніжні й жирні. Полюють на них на світанку (чудові світанки, сполохані пострілами!) і надвечір, коли вони зі свистом промайнуть, як видиво, у тремтливому від спеки повітрі. Але вчора ввечері горбань нічого не вполював. Він ніяк не міг збагнути, чому не прилетіли птахи. А старий Філіпп знав. Звечора небо побагряніло, вітру не було. Птахи боялися багряного неба й ховалися в лісі.

Вчора зовсім не було вітру, і Філіпп намучився, щоразу вилазячи на вишку крутити колесо. Коли дув вітер, колесо вертілося само, ланцюжки бряжчали об бляху, і цей шум одганяв від баштана мишей і зайців, лякав дрібне птаство. Коли дув вітер, було чудово, і старий з горбанем досхочу могли вилежуватися в тіні за куренем або ж спати; колесо тим часом оберталося собі вгорі, побрязкувало й охороняло баштани, виноградники й пов'язану в снопи пшеницю.

Сьогодні старому довелося дертись нагору знайомою, вичовганою до блиску драбиною. Не покладаю-

чись на самі лише руки, він для певності спирався на неї ще й грудьми. Поки ліз драбиною, бачив нічних метеликів, освітлених сонцем. Вони спали, як мертві, позабивавшись у щілини.

Він кілька разів обернув колесо, ланцюги загриміли об бляху. Глянув, чи не видно вдалині горбаня, але нікого не побачив. У річці лежали буйволи, лискучі й чорні. Праворуч, на Північному горбі, темніли ліси й виноградники, попереду й ліворуч розляглася випалена сонцем, безмежна, як сон, рівнина, що втопала у спекоті. Лише небо, хоч і зблякле від літньої спеки, ще зберігало свій синій колір. Позад себе старий бачив курінь і цигана між двох корзин з динями. Він здригнувся від гуркоту ланцюжків і неприязно подивився на старого, стиснувши в зубах незапалену цигарку, яку скрутив, коли горбань був ще тут.

— Не згинеш на сонці? — гукнув старий.

— Без курива згину! — озвався той, і на щоках його прорізалися зморшки, тому що він спробував усміхнутись.

— А поглянь-но в попелі,— дозволив Філіпп.— Там зарито вогник.

Циган підхопився з-поміж своїх корзин.

З вишки видно було його спину — випнуту чорну дугу, що рябіла латками. В старого на сорочці теж було дві латки, але з білого полотна, їх не так видно на білому. А в цього...

— Гей! — гукнув йому Філіпп.

Циган зиркнув на нього своїми пожовклими очима.

— Слухай-но, отак ти й гадаєш жити?

— Бодай мені луснути! — випростався той.— П'ятеро дітей маю, бодай мені з місця не зійти, як ще колись красти му. Бога не обдуриш, він знає.

Він зупинився під вишкою, намірившись перехреститися, але передумав і тільки лизнув язиком скла-

дені пучкою пальці. Чимось він нагадував старому собаку горбаня. Вона так само снділа внизу під вишкою, звівши до нього свою постарілу волохату морду. І очі в неї були жовті, як у цього цигана. «Певно, від бродячого життя?» — подумав старий.

— Невже ти віруючий? — поцікавився він.

— Нема його в мене,— видихнув дим циган.

— Кого нема?

— Бога.

Старий сів на площадці позад колеса. Чорна хмара дроздів пролетіла над левадами, над буйволами в річці. Хмара то більшала, то меншала, зникала й знову з'являлася, прямуючи в один бік — до виноградника; не озираючись, старий торкнув рукою колесо й почав його крутити. Налякані гуркотом ланцюгів, дрозди не сіли на виноградннку, а полетіли на зарослий деревами горб.

— То не біда,— сказав Філіпп.— У попа Николчо є бог, але й він у нього не вірить.

— Не знаю попа Николчо,— похитав головою циган.

— П'яничка. Біс у нього вселився.

— І в мене біс уселився,— жваво відгукнувся з-під вишки циган.

Він так примружив повіки, що старий ледь помічав, як хитро виблискують його жовті очі. Чорний, мов біблейський днявол, він стояв, склавши на грудях свої жилаві руки, наче благав милосердя в сивого вусатого бога, що, звісивши ноги, всівся вгорі на вишні.

Якщо дивитися на людину згори, вона мізерна. Філіпп намагався пригадати, сам він до цього додумався чи хтось йому сказав. Зрештою, це не мало значення, досить, що це так. Він знав, що зрівняється з циганом, якщо стане поряд з ним під вишкою, і що той не такий мирщавий, як здається зверху. Може,

навіть вищий за нього. І зовсім не такий дурний,— як почав свої теревені верзти, одразу очі сховав. От тобі й дурний! Чорт, бач, намовив його дині красти. Він, мовляв, і руку звів, щоб ударити чорта, але його рукою не вдаришь, бо він сатана. Та ще й не втечеш, бо він наказує тобі не кидати корзин. Корзини ж важкі, п'яти кроків не ступиш, як тебе зловлять. Поки опам'ятався, чорт пирхнув йому димом межи очі й провалився крізь землю. «Не такий чорт чоловік, щоб із ним приятелювати!» І не чорт то був, а горбань з рушниці гримнув.

— Міг застрелити тебе,— сказав старий.

— Знаю,— зиркнув на нього циган,— тим-то я й перехрестився.

Філіпп знов уявив, як горбань біжить до цигана, звівши рушницю. В його постаті було щось погрозливе й жорстоке, він ще більше згорбився і весь наїжачився. Може, він і не такий уже жорстокий, а просто озлоблений, бо його скривдила доля. Так озлоблюються й собаки, коли позбавити їх свободи й посадити на ланцюг. Звичайно, в горбаня ніхто свободи не відбирав, він сам прийшов сюди стерегти кооперативні виноградники й поля. За це йому добре платять. Навіть дуже добре. «Але ж треба бути людьми»,— міркував старий.

— Сім'я є? — спитав у цигана.

— П'ятеро дітей і жінка,— сказав той.— Усі там, під шатром. Ото через них і попутав мене чорт.

Старий перестав гойдати ногами.

— Нужда і чорт — один біс,— погодився він.

Глянув на корзини за куренем — тіні від них подовшали.

— Ану забирайся,— став на ноги Філіпп.— І щоб я тебе більше не бачив. Це кооперативне добро, і нам платять по три трудодні, щоб ми його стерегли. Як не ловитимемо злодіїв, трудодні полетять на вітер.

Забирайся геть, а зловимо вдруге, буде тобі непереливки.

Циган поривчасто обняв драбину.

— Господь знає, він, брат, бачить.

— Іди, ідп! — кинув старий і почав крутити колесо.

Циган ще щось казав, але він його не чув, бо на вишці все гуркотіло й скреготало. Він бачив, як жваво підскочив циган до корзин і, напруживши полатану спину, підняв їх із землі. Рушив у тому ж напрямку, куди пішов і горбань з собакою.

«Коли б ще не стрів його в полі»,— подумав старий.

Циган, видно, теж остерігався цього: дійшовши до кущів верболозу, він не перебрів річку, а звернув ліворуч і почвалав понад берегом.

З вишки було видно дві корзини й під ними худі ноги цигана, які ледве переступали під важким тягарем.

Старий обережно зліз драбиною додолу й погасив жаринки, довго притоптуючи теплий попіл. Потім узяв обліпний кожушок і пішов у тінь за куренем, щоб сховатися від сонця. Не тому, що не любив його — він любив сонце,— але воно втомлювало його очі, повіки мов дерев'яніли, як дерев'яніє і зсихається заяча шкура, розіпнута на жердинах.

Так висихають і людські очі.

Він довго вмощувався, перш ніж усістися в тіні. Він вавжди щось підстеляв під себе, ніби стерігся чи боявся землі. Скільки вже років не ходив він босий! Забув. Тепер ніхто не міг легко підмовити його на щось. Він знав, що всі ми помремо,— і собака, і птахи теж,— але про свою смерть не думав, бо не міг її уявити. «Вічні лише зорі»,— якось сказав йому горбань. Він чув це від ветеринара. Але старий і в цьому сумнівався.

На зорі він дивився щоночі. Горбань ладнав біля вогнища свій патронташ, вкладав у нього й лічив патрони: у нього було двадцять вісім гільз — двадцять сім жовтих, одна червона. Філіпп не знав, чому одна гільза червона, і не питав. Він дивився, як падають зорі — рясно на півдні, зрідка на півночі; одного разу він побачив, як на сході злетіла в небо зірка й розсипалася іскрами. Тоді він збагнув, що зорі не лише падають, а й згоряють, злітаючи вгору. Він мав для цього підставу, він сам бачив. У серпні всіяне зорями небо спускається нижче. Цілий місяць зорі падають додолу, й у вересні небо вищає, бо полегшав і його тягар. Коли восени збирають яблука, гілля дерев також здіймається вгору. Лише з людиною не так.

Він знав це дуже добре, бо щоосені збирав яблука. Людина ж дедалі більше хилиться додолу, до землі, яка тягне й вабить її до себе. І тоді людина починає боятися, стерегтися землі, ходить по ній стиха, щоб її не дратувати. Саме тому Філіпп і не ліг на землю, а сів на кожушок, спершись спиною об солом'яну стіну куреня. Стінка була суха й тепла.

Він знову згадав цигана й покрадені дині. Подумав: молоді дурні через те, що сильні. Він теж був дурний замолоду, коли не стерігся землі, бо був дуже сильний. Але чому — дурний? Як це — дурний? Він міг тоді все.

Жах, що тоді діялося! За селом гриміли гармати, тріскотіли рушниці, люди ховалися по льохах, собаки повтікали в ліс. Надвечір повилазили на світ божий. Чогось ніби бракувало: гармати змовкли, і не було церковної дзвіниці. Всю її знесло, і на подвір'ї лежала тільки купа цегли й уламки хреста. Хрест був сталевий, і уламки розікрали. Цигани-ковалі поробили з них огнива, що за одним ударом не лише підпалювали трут, а й обсмалювали пальці... Всякий вогонь — священний.

Хто сказав, що треба помститися за дзвіницю? І кому мститися? Війні... Ану ж, може, й справді! Бідняки хотіли помститися війні. Порозтягали колючий дріт і обгородили ним свої двори. Восени, як пішли дощі, вівці тулилися до дроту, бо там було сухіше, і лишали на ньому цілі жмути вовни. Не лише в їхнього, а й з сусідніх сіл люди сунули до колишньої лінії фронту й забирали з поля все, що можна було забрати.

Філіпп вийшов нізно й надибав у ямі покинуте колесо. Біля нього вовтузився миршавий чоловічок, аж землю втоптав довкола — видно, намагався витягти колесо з ями. «Не йде?» — спитав його Філіпп. «Не йде»,— сказав чоловічок. «То шукай собі щось інше, а колесо заберу я!» Чоловічок виліз із ями, і Філіпп поплював на долоні.

Колесо було від гармати, міцно обкуте сталлю. Він напружився, так що ноги вгрузли в пухку землю, але зрушив таки колесо з місця. Почав котити його вгору, підштовхуючи грудьми й колінами холодний обід. Це було чудове колесо, коли б чотири таких, можна б зробити грімкого воза на сто років.

Колесо було таке міцне й важке, що коли він котив його долиною, а потім — вирубками на Північному горбі, видно було, як глибоко вминає воно в землю траву й яку примітну колію за собою лишає. Філіпп боявся, що важко буде перетягти колесо через вирубку, всіяну високими кремезними пеньками. Але на схилі колесо набрало такого розгону, що втримати його було неможливо, довелося кинути. Залізний обід гримів, підминав і ламав деревця, здіймав хмару зеленого листу. Колесо мчало, мов скажена тварина, завдаючи лісові тяжких ран, докотилося до цієї от річки, внизу знялася срібна завіса, і крізь неї Філіпп побачив, як, описавши широке коло, воно впало на бік.

Філіпп уважно оглянув колесо — воно було ціле, лише спиці трохи подряпані. Він знову підняв колесо й покотив, але тепер було важче; він утомився, боліли руки. І ноги теж.

Проте Філіпп котив колесо від самої лінії фронту, щоб помститися за дзвіницю, і нізащо не хотів залишати його на березі річки. Було вже недалечко, ось уже й його подвір'я. Він знав, що там низинка, ще трошки, трошки — і колесо нарешті буде на схилі. Очі почервоніли від поту й напруги, він бачив лише фіолетові кола, що крутилися й розпливалися перед ним — одні щезали, інші з'являлися. А він усе котив і котив колесо, майже не відчуваючи своїх грудей — мабуть, вони вже зовсім знесилились, бо серце втікало з них, видираючись горлом назовні, і він чув, як тривожно воно калатало. А перед очима весь час кружляли фіолетові кола.

Колесо гуркотіло перед ним, він випустив його з рук — вулиця тягнулася схилом до його подвір'я, обгородженого кам'яною стіною. Він зупинився, щоб передихнути, а колесо гриміло дедалі дужче. Він бачив, як воно налетіло на стіну й потовкло каміння на порох. Сипнули сині іскри, закрякали качки, щось заскавчало. Колесо зупинилося під повіткою, і коли Філіпп зайшов у двір, то побачив, що собака вискочив на дах своєї будки й перелякано скавучить, підібгавши хвоста.

Зійшлися сусіди. «Страшне діло! Філіпп колесо від гармати прикотив!» — «Сам дотяг?» — «Звичайно, сам».— «Таке колесо можна й на паровоз ставити».— «Де там, воно більше од паровоза!» — «А таки більше, більше, і сталь ніби шведська».— «А певно, шведська. Воєнна робота, на віки вічні роблено!»

Але навіщо Філіппові одне колесо від гармати! Інших на лінії фронту не було.

Якби ж то і всього клопоту!

Те колесо й досі лежить у нього під повіткою, іржавіє. Земля під ним теж від іржі побуріла. Молотом не розіб'єш, а от іржа потихеньку точить його, повільно, щоденно — він бачить, як шведська сталь з обода сиплеться на землю лускою. От тобі й віки вічні.

Хай собі горбань теревенить з ветеринаром, обдурити старого їм не вдасться. Щоночі бачить він, як падають зорі, розсипаючись, мов іржа зі сталі. І уві сні... Десь перед ним котиться колесо від гармати, як тоді, коли воно потовкло на порох кам'яну стіну, коли нищило вирубки на Півнячому горбі. От і сьогодні воно котиться, гримить і гуркоче там угорі рівним небосхилом.

Його збудило колесо.

Над головою на вишці бряжчали й гриміли ланцюги. Колесо рушило повільно, ніби вагалося, чи обертатись йому, чи ні. Дмухнув вітер. Недарма звечора небо багряніло над синім вінцем лісів. Старий згадав про вудки. «Поки тихо, та як подме вітер, риба почне клювати»,— сказав, ідучи, горбань.

Хоча вітер уже пестив воду, вудки стояли непорушно. Річка ще спала, стиха заколисувана берегами. Відпочивала від спеки.

Та вітрові хотілося трохи побавитись і позагравати з нею. Він був ніжний і здатний до цього.

Під Філіпповими ногами побігли дрібні гребінці — наче легкий дрож.

Він сидів на високому березі й дивився поперед себе. По той бік річки брели буйволи, їхні важкі ратиці товкли дику м'яту. Йшли вони повільно, мовби плили, витягши вперед голови. Очі в них були опуклі й страшні. Над буйволами хмарою вилися мухи. Тварини відганяли їх, б'ючи хвостами повітря.

Різко запахло дикою м'ятою.

Річка пробудилася. Прокинулася й риба. Старий бачив, як підстрибує вона в повітрі й сонце виграє на її лусці. Це була дрібненька рибка, вона грайливо бавилася на сонці. Так гарно.

Але він бачив і чорні блискавки в річній глибині. Вони прорізали товщу води, кидаючись на маленьких рибок. Тоді дрібнота кидалася врозтіч або підстрибувала над поверхнею. «То не гра,— здогадався старий,— то вони рятуються». В чорних блискавках він упізнав тупорилих судаків. Це річкові хижаки; якщо здобич утікала від них, вони сердито били хвостами. Коркові поплавці вудок вони обминали, не торкаючись наживки. Гарні вони, ці хижаки. Дурна й добра риба, що харчується лише рачками,— нікчемна. І не така смачна, як хижаки.

На поплавець скочила жаба. Взяла його в пащу, трошки потримала. Сперлась передніми лапками на поплавець і примружилась. Зверху на неї впало щось сіре. Ще одна жаба, набагато більша. Мала потонула разом з поплавцем, але він знову підняв її на поверхню. Над жабами пострекотіла водяна бабка — вони її не помітили. Були зайняті своїм ділом.

Старий спостерігав за жабами. Вони кохалися на його поплавці. Втомившись, більша попливла до великого листка підбілу. Вода колихала листок, і коханець зліз на нього спочити. Та не надовго! Мала жабка знову взялася бавитись поплавцем. Мала? Старий згадав, що його односельці, побачивши невеличку жінку, хитали головою: «Мала?.. Жаба теж мала!»

Водяні бабки ще менші, але й вони кохаються одне з одним. Он вони летять, притиснувшись спинками; поки їх не з'їли жаби, вони поспішають кохатися в повітрі, летячи над водою.

На обличчі старого заграла усмішка. Йому здалося, що не лише тут, на березі, пахне м'ятою; вся природа

дихає нею, як тоді, у верболозах. А ще — чисто випраною білизною.

Він силкувався згадати, якого року це було. Мабуть, давно. Проте в пам'яті виразно сплили старий поїзд і збудована італійцями залізнична колія. А ще будка обхідника і обхідник перед нею, а біля нього ваганська коза з вименем до землі. Він їхав з Америки і сподівався, що його зустрінуть. Ніхто не зустрів.

Жінка — це вона розповіла йому дорогою — чекала біля паровоза. Вона вперше бачила поїзд, і коли повітря сколихнулося й сповнилося гуркотом, у неї затремтіли коліна. Їй здалося, що Філіпп злізе з паровоза. Але звідти визирнув тільки чорний кочегар у замащеній куртці, він зовсім не збирався злазити. «Гей, хлопче! — спитала вона.— Чи не везете ви людину з Америки?» — «Позаду гляньі» — кинув кочегар. Вона пішла вздовж розпашілого заліза, яке сичало й пирхало парою, і зупинилася перед першим вагоном. Там було повно худоби — звичайний товарний вагон. Корови визирали крізь грати й мукали. Філіппа там не було.

Філіпп побачив щось перелякане й зблідле біля вагона з худобою. Невже це вона, його жінка?.. Він вколов її вусами в щоку, коли вона обіймала його, притискаючись до жилетки. Так, він був у жилетці, в чорних гостроносих черевиках, а в кишені — годинник «Лонжін» на ланцюжку. Вони пішли дорогою до села, жінка перестала червоніти і, всміхаючись, дріботіла поряд. Поблизу вже видно було й річку — оцю саму — і гарну тінь у затишку верболозів, де можна було й прилягти. Рай земний! Саме цвіла дика м'ята; столочена ними, вона розпускала навколо свій терпкуватий, п'янкий дух. У жінки все було випране, чистеньке, всю її огортав приємний запах домашнього мила — і поки лежала, й коли поправляла потім пом'яті спідниці.

Після них м'ята довго розпрямляла потолочений пух своїх синіх квітів.

Старий усе ще всміхався своїм споминам, озираючись, щоб хто, бува, не побачив. Стер рукою усмішку з обличчя і для певності втерся знову. Цих спомині в він соромився, мов дитина.

Мала жабка облизнула корковий острівець і пірнула на дно. В неї були дуже гарні ніжки; плавучи, вона вправно випростовувала їх.

Почулося зітхання далекого пострілу. Певно, горбань. Міг би полювати на тих горлиць і без собаки. «Люди не страждають від надміру милосердя»,— казав піп Николчо, п'яниця. Горбань міг би й пожаліти собаку, що ледве ноги тягла, й не брати її з собою.

Зрештою, собаці не було чого нарікати на свого хазяїна. Вона інстинктом вловила його похмурий настрій і поспішила розважитись, кинувшись за ховрашком. Але ховрах був дуже спритний, надто меткий для її постарілих ніг, вона лише вимучилася, так і не підкравшись ним. З нори вона теж не змогла його вирити, хоч як старалася, добре тямлячи, що колись робила це зовсім легко,— витягала пухнастого звірка на сліпуче сонячне світло й одним ударом лапи розпорювала йому черево. Тоді вона дотяглася до невеличкої грядки конопель над річкою і вляглася там у тіні. Мухи бояться запаху конопель. І вона могла б там поспати. Але й це їй не вдалося, сон був неспокійний, її мучили настирливі видива. Вона скімлила від страху, знеможена своєю старістю й хворобами, похмурою холодністю горбаня. Собаки перші відчувають наближення землетрусу; тепер вона підсвідомо — навіть уві сні — передчувала якийсь удар.

Філіпп нічого про це не знав. Підвівся глянути на вудочки. Витяг на берег невеличкого судака і головня.

Судак підстрибував на траві, ковтнувши наживку разом із гачком. Головень, стиха вигинаючись, тупо дивився наперед себе. Він ледь зачепився за гачок. Та як би там не було — пожадливо ковтав чи обережно,— все одно обидва опинились на березі. Старому спало на думку, що й нам слід остерігатися, щоб не спійматись на гачок. Судак виблискував зеленкуватим сріблом. Та чим менш він стріпувався, тим тьмянішим ставав той блиск. Головень кольору своєї луски не змінював.

Старий уже повернувся на своє місце, коли почув сплеск. Посеред річки брів хлопчик у рябій сорочці. Підійшовши до берега, він присів у корчах. Штанці його намокли, але він не підводився. Старий бачив, як він мацав рукою на одному місці, витягав з води дрібну рибу й складав її в торбинку, що висіла в нього на шиї.

— Гей! — гукнув йому Філіпп.— Ти що за один і що там робиш?

Хлопець злякано підвівся. З торбинки і з мокрих штанців стікала вода.

— Рибу ловлю,— сказав він і знову присів.

— Як же ти її ловиш?

— А в норі.

— В норі? Хіба це миші?

— Не миші.

А сам усе бабрався на одному місці й наповнював свою торбинку.

— Диви, й справді! — мовив старий.— Чом же вона там зібралася?

Хлопчик ще трохи подлубався в корчах і вилiз на берег.

— А я туди ластівку кинув,— сказав він.

— Ластівку? — здивувався старий.

— Еге ж, ластівку. Убив її в кошарі, розтовк між двох каменів і заклав у нору. Там є дуже глибока

нора. Риба чує мертвий дух і набивається в нору, тільки встигай вибирати.

— Ну вже й вигадав! — скрушно похитав головою старий.

Він був незадоволений.

— А хіба що? — сказав хлопчик у рябій сорочці.

— Добре ж тебе вчитель навчив! Ластівок убивати!

Хлопчик сказав, що цього вчитель не навчає. Він учить писати з нахилом в один бік, не згинатися й не слинити олівця. Це нелегко.

Сівши, він висипав рибу з торбинки й почав її чистити. Над рибою задзижчали оси. Уп'ялися в мертві очі й почали їх висмоктувати. Хлопчик не відганяв ос. Якщо їх роздратувати, вони можуть ужалити.

Над річкою закружляли ластівки. Летіли вони зовсім низько, торкаючись води грудьми. Купались або гралися. Старий дивився на чорні дуги їхніх крил — вони нагадали йому летючих риб в океані.

Ті літали так само, але виринали не з неба, а із зеленої безодні. Старий часто згадував океан, інколи він йому снився. Океан був такий великий, що навіть уві сні його не можна побачити всього. Небо проти нього — лиш невеличка покришка. В пам'яті старого ще збереглися й дельфіни, найвеселіші рибини, яких він бачив. А ще — католицька церква на пароплаві. Одного разу під час бурі всі зібралися в ній молитися. Там була здоровенна ікона, засклена товстим склом. А під ним щось коричневе, з жука завбільшки. Нібито плоть від плоті святої Терези. Дуже гарна свята, хоч і не повна. Він згадав Терезині груди, білі й пишні, наполовину прикриті одягом. Німба над її головою не було. «Навіщо їй німб,— казав один з пасажирів.— При таких грудях німб ламаного шеляга не

вартий». А пасажири навколо молилися, і з цієї молитви він чув тільки одноманітне: «Аве Марія, мур-мур-мур... Амінь! Аве Марія...»

Так вони й плкали собі гаркенько через океан, поки раптом одного ранку не побачили землю, яка була, здається, десь унизу, під пароплавом — оті самі Сполучені Штати Америки, і почали спускатися до неї океаном. Не було вже ні дельфінів, ні летючих рибок. Пасажири зійшли на землю, їх сфотографували. Потім пили мате, дуже гірке й неприємне для незвичного шлунка,— адже тоді вони пили його без цукру. Це Філіпп збагнув згодом, під час пікніка. Той пікнік був дуже веселий, галасливий, болгари прикрашали його. Були там і американці, але мало. Філіпп танцював ученицю, а одна американка, зовсім без заду, ніби вирізана з паперу, похитувала своєю тонкою ніжкою, усміхнено дивлячись на нього. Були там ще й інші жінки, такі само пласкі, як вона, але ті стояли трохи віддалік. Чоловіки ж були огрядні; вони курили довгі сигари й давилися димом, коли сміялися; чи ж не дурні: що більше сміються, то дужче кашляють і давляться сигарним димом. І нікому їм сказати, хай виплюнуть геть свої сигари, адже це так просто, кожен болгарин розуміє.

Пікнік йому дуже сподобався, він хотів був піти ще раз, та їх викликали в Болгарію. Вітчизна була в небезпеці, і тих, хто б залишився в Америці, було б оголошено зрадниками. Філіпп ніколи не був зрадником. Пароплав знову побрався вгору океаном. Інший, з іншою іконою в церкві. Летючі рибки знову а'явилися біля них, такі ж спритні, як ці ластівки над річкою...

— Вистачить на юшку,— сказав хлопчик.

— Чого? — запитав Філіпп.

— Риби. На юшку вистачить.

— Так,— погодився старий.

— Я завжди ловлю рибу руками. Вудкою стільки не зловиш.

— Зловиш менше,— сказав старий,— зате більшої.

— Ліпше дрібної, та більше,— сказав хлопчик.

Він спустився до річки, щоб виполоскати торбинку.

— Не мочи,— гукнув старий.— Засмердиться.

— Гаразд, не мочитиму,— погодився хлопчик.

Він перебрів на другий бік річки.

— І слухай, що тобі вчитель каже,— гукнув старий.— Бо він каже тобі одне, а ти робиш інше.

Він був цілком певен, що хлопчик не пише з нахилом і слинить олівця.

Старий зиову підвівся, щоб глянути на вудки, й витяг ще одну рибину. Але вона зірвалася й упала в воду, гачок лишився порожнім. Водяний пацюк перетнув зелену хвилю, згинаючи свого голого хвоста. Філіпп плюнув йому на хвіст і пішов з двома рибинами до куреня. Увечері горбань підсмажить їх, розжаривши лопату на вогнищі. До цього він удатний.

Вітер рівномірно обертав колесо.

Сонце сіло зовсім низько, тінь од куреня злилася з тінню верболозів. Старий сів перед куренем на кожушку й тонкими скибками нарізав яблуко. Воно було соковите й запашне, та старі зубн заледве могли його розжувати. Якбн йому такі гарні й білі зуби, як у сенегальського солдата! Ними він, напевне, й каміння міг би гризти, оком не змигнувши.

Поступово він перестав жувати, заслухавшись, як деренчать у лісі деркачі й стрекочуть коники, вигострюючи крила пилочками своїх ніг. Так само, як і тоді, коли сенегалець світив своїми білими зубами.

У свідомості спливли картини того дня. Вонн були, мов у літньому кіно, там, на полотні, посеред сільського майдану,— трохи подряпані й темні, та все ж досить чіткі, щоб можна було розпізнати обличчя друзів, баночку вакси, бритву й поручика. І найголов-

ніше — поміж іншими він бачив і себе, ніби він вийшов звідтіля й дивився на своє життя збоку.

Спершу він побачив землянку. Перед нею солдат — спиною до нього, щось робить. Вдалині, аж за лінією фронту, погойдувалася на прив'язі повітряна куля. Коли солдат озирнувся, Філіпп упізнав у ньому самого себе — наголо постриженого, з вусами. Старий усміхнувся своєму видінню, зрадів, закивав головою, ніби підбадьорював його... А втім, його не треба було підбадьорювати, бо він знав, що трапиться потім. Солдат продовжував чистити щіткою зморщену халяву чобота. Тшит, тшит, тшит,— літала щітка, надаючи шкірі блиску. Час від часу він хукав на неї й знову тер щіткою.

Він служив тоді ординарцем і дуже добре знав поручникові чоботи. Чистив їх щодня, інколи й двічі на день. Вони були вже стоптані, на лівому від підбора аж до верху тягнулася подряпина, і скільки він не тер її щіткою, вона завжди лишалася темнішою. Шкіра була вся потерта, і поручик просив капітанармуса, щоб той підібрав йому кращу пару. Він квапився, бо ходили чутки, що, можливо, фронт відвідає цар, і дехто з офіцерів одержить відпустку. Та коли б цар і не приїхав, надії на відпустку не покидали поручика.

Посвистуючи, поручик взув чоботи й сів голитися, примостивши на столі дзеркальце.

— Слід бути готовим,— сказав він, гострячи бритву об ремінь.

Ординарець дивився на нього, ледве тримаючись на ногах. Його тіпала іспанка.

— Так точно! — відгукнувся він.— Я аж з Америки прибув. Щоб не бути зрадником.

— Це добре,— промимрив поручик.— Болгарія покладається на нас.

Бритва косо підрізала скроню, треба було підправити.

— Так точно! — повторив ординарець.

Він узяв казанок з водою, щоб злити поручикові, коли той поголиться. Помітив, що прив'язана куля почала швидко спускатися додолу. Але це його не стурбувало, бо кулю запускали й спускали щодня. Ординарець Філіпп взагалі не розумів, навіщо треба її запускати, якщо потім знову спускають.

— Це добре, що Болгарія покладається на нас,— продовжував поручик.

— І цар теж,— підхопив ординарець.— Казав позавчора генерал...

— Так, так! — перебив його поручик.— Але ми не можемо на них покладатися.— Поручик мав рацію. Саме тоді, як він голився, а ординарець тримав перед ним казанок, болгарський цар, австрійський імператор та імператриця Зіта відправили мовчазну службу в зруйнованому соборі «Штілле Мессе», після чого почали об'їжджати райони бойових дій між Ізонцо і Тельяменто. Автомашини рухалися шосейними шляхами Північної Італії. Картина була грандіозна, колосальні руйнування, достойні моиарших очей. Володарі їхали слідом за бойовою прем'єрою, пожинаючи овації. Оваціями були розбиті й покинуті гармати — тут вистачило б коліс на тисячі грімких возів,— споряджения, одяг; мертві коні вже почали смердіти. «Підійміть скло в автомобілі! Мертві солдати».— «Отче наш, ти, що на небі, гм... гм... гм... Як ця молитва по-слов'янському?» — «Амінь, ваша величність! По-церковнослов'яиському».— «Так, так, амінь! Знищена природа і мертве людство! Отче наш, ти, що... гм... гм, його присутність тут досить сумнівна. Тут присутні самі лише пацюки. Та й ті не бояться, навіть коли повз них проїжджає автомобіль його величності».— «Якщо ваша величність цікавиться маршрутом, то там

ліворуч висота Сен-Мікеле».— «Можливо, можливо»,— промовив його величність, дивлячись праворуч.

— Так, так,— завмирало відлуння голосу поручика.— На них ми не можемо покладатися.

Філіпп, ординарець, вловив щось у цій фразі, бо став струнко. Вода з казанка розплескалася йому на руки, але він не ворухнувся. Він переплив цілий океан заради вітчизни й царя. Слова поручика збентежили його. Чп знає пан поручик, який океан величезний?

— Не доводиться нам покладатись і на тих, що по той бік,— вів далі поручик, стежачи, щоб не порізатися бритвою.— Їхня артилерія рве нас на шмаття.

Сидячи під куренем, старий Філіпп бачив ординарця Філіппа з казанком перед поручиком. Тепер йому не все було зрозуміло з того, що тоді говорилося, але воно запало в його пам'ять, яка відтворювала все досить точно.

Поручик знову намилив ліву щоку — як швидко висихає на вітрі мильна піна! — але не встиг прикласти бритву, як у повітрі щось засвистіло, хтось вирвав казанок у ординарця з рук, і коли той опритомнів, то побачив, що поручик лежить боком на бруствері. Потім загриміло зліва, там уже бігли від бівуака, з бойового резерву кулеметної роти — до укриття. Снаряди рвали повітря, і Філіпп, уклякнувши за бруствером, чув над собою і навколо, як воно тривожно тріщить і скрегоче.

Першою його турботою після обстрілу став казанок. Це була єдина нитка, що в'язала його з реальним світом, з якого його так несподівано вирвали. Потім згадав поручика. Він лежав боком на бруствері. Його щока зробилася крейдяною від засохлої мильної піни. Чобіт з подряпиною стирчав якось неприродно.

— Безглуздя! Безглуздя! — дуднів хтось над вухом. А подряпина була та сама, вона перетнула шкіру від

підбора до самого верху. Її неможливо було начистити щіткою, хоч як він старався.

— Безглуздя, панове!

Він козиряв, виструнчившись, спітнілий від пережитого і блідий від іспанки. А подряпина на чоботі...

Хто вони, отут коло нього? З бойового резерву кулеметників? Щока так само біла від засохлої мильної піни. І чорна подряпина на халяві... Надвечір він побачив, що далеко за лінією фронту знову запускають кулю. Тягся кінний обоз, навантажений снарядами,— коні й люди здавалися такими маленькими. Філіпп подумав: мабуть, наші гаубиці почнуть стріляти у відповідь, а може, й в атаку підемо, щоб побачити Охрідське озеро. Так казали солдати, офіцери про Охрідське озеро не згадували. «Як дух, хлоп'ята?» — питали вони. «Дух? (Як усякий дух, він був безплотний). Добре»,— відповідали солдати. Потім розвідники привели сенегальця. Високий і чорний, аж синюватий, а зуби блищать; киваючи головою, він усім усміхався. Веселуи!

Охорона застрелила його в спину, й коли пізніше ординарець ішов узліссям, побачив, що той лежить, а зубн його так само блищать. Хоча його обличчя й застигло в якомусь здивуванні, він не встиг злякатись і все ще сміявся.

— Могли б і не бути такими жорстокими,— мовив командир кулеметників.

— Довелося б його годувати,— відказали солдати.— А хліба немає. Та й вони ж наших не годують.

Хліба справді не привезли, і англо-французькі солдати навряд чи годували в себе наших полонених.

— Чого це ми маємо його годувати! Адже ми не кликали його до себе і на його країну не нападали.

— Якби сидів собі в Сенегалії, ніхто б його й пальцем не торкнув.

— Певно, то десь дуже далеко. Мій дядько аж у Стамбулі бував, а про таку країну й не чув.

— Мабуть, далеко. Десь на краю географії.

— В географії такої країни нема. Вчили ми географію.

— Значить, вона десь в іншому місці.

Більше про нього не балакали, бо він з'явився здалеку, з-за межі людства, з невідомого солдатам світу, прийшов їсти їхній хліб (якого вони не мали) і вбивати їх. Досить їх уже повбивано.

Вони мусили помститися.

Поручикові віддали останні почесті й закопали. На хрест почепили його каску, але вночі знялася гроза, каска впала на свіжу могилку, і вранці ординарець Філіпп побачив на дні її трошки води — жменьки зо дві. Й хоча на війні людина рідко буває людиною, ординарець знову повісив каску за ремінець на рамено хреста, щоб у ній під час дощів завжди збиралася вода. Може, поручик помер, так і не вгамувавши спрагу.

Сенегальця покинули на узліссі, й цілу ніч на нього лив дощ, порозпрямляв його одяг, руки, пальці. Лише волосся не зміг розпрямити. Воно було дуже густе й кучеряве, поскручувалося дрібними кільцями по синій шкірі.

Повісивши на хрест поручикову каску, ординарець хотів піти й до сенегальця, але побачив, як щось утікає від нього до лісу, підібгавши хвоста. Збагнув, що того вже навідали шакали, і повернув назад, бо в таких випадках його завжди нудило.

Старий здригнувся: підібгавши хвоста, щось справді пленталося, непевно й винувато, повз верболози

на березі. Кліпнувши здерев'янілими повіками, він упізнав Діану, їхню собаку.

— Діано! Діано! — погукав її.

Собака присіла й почала бити хвостом по землі. Озирнулась назад, але нікого не побачила й нерішуче рушила до старого. Вона наблизилась до нього, понуривши голову, покірно чекаючи, що її битимуть. Старий пожалів її, недобре подумавши про горбаня. Міг би й не бути таким жорстоким з хворою твариною — старість, глисти і блохи досить змучили її виснажене тіло.

Горбаня ще не було.

Та старий Філіпп за ним не журився.

Самотність його ніколи не обтяжувала, як це буває замолоду. Молода людина на самоті сама з собою — ніщо. Вона ще не має спогадів, які є в старих, вітри долі ще не носили її по землі, як незабаром осінній вітер почне розносити опале з дерев листя. Коли він згадав усе своє життя, йому здалося, що це не спомини, а якийсь дуже довгий сон або довжелезна книга, довша навіть за біблію. І правдивіша від неї. Все у цій книзі було гарне й добре. І повчальне для когось, бо він пережив її всіма своїми відчуттями. Часом йому хотілося розповісти про своє життя горбаневі, але той більше любив розмовляти з ветеринаром або ходити на полювання. Інколи хотілося поговорити про все з жінкою, але в цьому не було потреби, бо ж вони розуміли одне одного без слів. Сказане про зорі, може, й правда, бо спогади злітали з нього, наче та луска, їх не можна було вбити — ні переїзду через океан, ні м'яти, ні війни. Питав себе, чи хотів би вдруге відчути щось із пережитого. Усе б хотів, а найдужче те, що було тоді в дикій м'яті, яку вони з жінкою столочили. Коли б він тільки зміг.

Але він уже більше не міг.

У такі дні йому здавалося, що він мала частинка цілого світу і що ніхто не може його звідти витіснити, не порушивши його спокою й тиші, як ніхто не може вийняти річку з колиски берегів. Або ж перепинити їй шлях до океану. Вона лине, долаючи всі перепони.

Горбань нічого цього не знає. Та все ж старий колись скаже йому. Бо ж людина мусить бути відвертою. Кожна людина — наука іншим, добра чи погана.

Горбань прийшов аж після заходу сонця, з'явився, мов тінь, серед інших тіней над річкою. Спереду на поясі в нього теліпалися три горлиці. Собака заскавчала і сховалася за спину старого.

— Вітер знявся,— промовив горбань.

— Так я й знав,— сказав Філіпп.— Адже ти бачив небо вчора увечері.

— Треба нам буде підмастити колесо,— сказав горбань.— Знову геть розсохлося.

Воно порипувало вгорі над їхніми головами, ніби вагалося, чи не почати йому обертатися в інший бік, бо вітер змінив напрям і дув тепер з лісів.

Горбань підсів до вогнища, а старий розгорнув попіл і кинув на жар сухого хмизу. Крізь дим він бачив, як горбань відстібує свій патронташ. Червоної гільзи там не було.

— Моїй Діані щастить,— мовив він і засунув гільзу в патронташ.

— Щось сталося? — поцікавився старий.

— Адже я казав тобі, що в неї глисти. Ветеринар мені загадав її застрелити.

— Справді?

— Авжеж. Тому я й пішов через Півнячий горб, думав там її прикінчити. І застрелив би, коли б вона не озирнулася.

— Невже таки озирнулася?

— Озирнулася, саме як я звів рушницю. Виходить, собаки мають чуття. Ледве я звів рушницю, вона й озирнулася.

— І не втекла?

— Не хотіла втікати. Якби вона побігла, я б вистрелив. Але вона озирнулася й поповзла до мене. Дивиться й повзе, поки долізла до моїх ніг. Тоді зупинилася й підвела очі. Ну чисто тобі людина!

— А звичайно,— жваво відгукнувся старий.

— Я не міг вистрелити.

— Авжеж!

Філіпп подивився на собаку. Діана лягла біля вогнища й стежила очима за їхньою розмовою.

Горбань засунув лопату в жар, щоб вона розпеклася і можна було смажити на ній рибу. Старий дивився на його обличчя, рожеве від вогню. І на його очі. Це були інші очі, гарні в цьому рожевому відблиску. Здається, у птахів бувають такі очі. І сам горбань здавався йому гарним і добрим. «Каліки не страждають милосердям»,— казав ніп Николчо. Але ж він п'яничка, тепер старий не вірить його словам. Йому спало на думку, що краще бути калікою на руку чи ногу, ніж мати скалічений розум або серце. І згадав фронт, сенегальця, якого розстріляли, як собаку. Все було тоді якесь скалічене, повиходило за всі межі. Він подумав, що війна саме тому така страшна, що вона калічить людиині душу.

Тут, у вечірньому супокої, все було перейняте добром. І горбань був добрий і гарний, як ніколи; сидячи так, що старий не бачив його горба, він розповідав про бідну собаку. Він не міг нічого сказати, але старий вірив, що тварина розуміє все, інакше вона не всміхалася б до них своїми жовтими очима. Згадав також цигана з диниями і був цілком певний, що горбань вистрелив у нього над головою, тільки щоб налякати його.

— У тебе все гаразд,— промовив старий і поворушив жар у вогнищі.— Тепер тобі лишилося тільки оженитися.

Горбань задумливо всміхнувся.

— Знаю,— погодився він.— Я так і зроблю, можеш не сумніватися.

— Звичайно, тобі треба оженитися!

Старий Філіпп вірив, що знайдеться людина, яка полюбить і горбатого. Досить того, що він людина і що він кохає. Той, хто хоче здобути любов, нічого не віддаючи, помиляється. А той, хто віддає, не може не одержати, бо ж інакше ніщо не мало б ніякого смислу.

Перша риба, кинута на розпечену лопату, вигнулася дугою; жить, жить, жить — шипіло мокре м'ясо. Горбань залишив її біля багаття й почав скубти горлиць.

З темноти вилетів метелик і закружляв над вогнем. Він підлетів надто близько, стріпнув крильцями і впав у вогонь. Світло багаття здалося йому рятівним.

Вони повечеряли рибою й горлицями. Кості віддали собаці. Всі троє вляглися біля куреня, і горбань заснув перший. Діана заснула дуже пізно і весь час скавчала уві сні. Може, їй снилася рушниця. Горбань усміхався крізь сон — певно, бачив щось дуже гарне, що треба зробити, і, мабуть, сказав старому, що зробить. Філіпп вдивлявся в зорі над собою, бачив, як вони падають, і читав велику книгу свого життя, набагато більшу від війни й від океану разом з пароплавами й дельфінами; набагато більшу й від географії, бо в ній немає Сенегалії, а він бачив людину навіть звідти.

Вітер, що весь час умовляв колесо на вишці, нарешті умовив його, і воно злегка почало обертатися, невдовзі загриміли ланцюги. До ранку воно крутитиметься в один бік — назустріч горам.

ГАРЯЧИЙ ПОЛУДЕНЬ

Я повірю в сонце, якщо й воно вірить у мене.

Улітку 1963 року на залізничній станції міста Н. зчинилася велика тривога. Черговий прийняв повідомлення, що з сусідньої станції вийшов поїзд № 704, який має прибути через п'ятнадцять хвилин. Семафор відкрито, поїзд повинен прийти на третю — центральну — колію і, постоявши вісім хвилин, рушити далі на схід: на сусідній станції два прямих вагони з цього поїзда причеплять до швидкого софійського.

Пасажири стояли з речами в руках уздовж колії й нетерпляче поглядали на захід, міліціонер свистів, підтримуючи порядок на пероні, а черговий по станції раз у раз дивився на годинник.

Але поїзд запізнювався, і черговий подумав, що це може порушити порядок військових перевезень: на четвертій колії стояв ешелон з солдатами, і два паровози, що мали повести його на захід, пирхали парою, готові от-от рушити. Тут, на станції Н., був роз'їзд. Машиністи стояли біля віконець і, примруживши, дивилися кудись понад пероном, як усі машиністи, що звикли вдивлятися в далекий шлях перед собою,— взимку і влітку, під дощем і в морози, вдень і вночі, вишукуючи вдалині зелені вогники світлофорів. На платформах військового ешелону стирчали затягнуті зеленими чохлами гармати, видно було присадкуваті прожектори, всяку військову техніку, якісь загадкові машини; солдати весь час пересідали

з місця на місце, ховаючись у затінок. Сонце мовби застигло в зеніті, розтоплювало повітря й мазут на пероні, підсилюючи його терпкий запах; усе навколо тремтіло й коливалося, наче прозора вода, і було спітніле, сповнене нетерплячки.

Ледве стримуючи бажання розстебнути кітель, черговий поглядав на військовий ешелон і досадливо думав, що доведеться писати доповідну записку про причини його затримки. Один паровоз відкрив запобіжний клапан і видихнув на перон цілий клуб пари. Розпечене повітря швидко її поглинуло, так само тремтячи й коливаючись над дзвінким металом рейок... Минуло десять хвилин.

Черговий побіг до начальника й з'єднався по телефону з сусідньою станцією. Звідти лаконічно відповіли, що поїзд № 704 вийшов за розкладом. Вирішили зачекати ще десять хвилин.

Пасажири поставили на пероні свої валізи й посідали на них. Дехто пішов у затінок, знову почав працювати насос — люди пили воду й освіжали нею обличчя. Капітан з ешелону пішов до начальника станції вимагати пояснень. Начальник ніяких пояснень дати не міг, він сказав лише, що з сусідньої станції поїзд вийшов за розкладом.

Капітан повернувся до свого ешелону, солдати на відкритих платформах пересідали з місця на місце. Спека ставала вже зовсім нестерпною, бо вона посилювалася чеканням.

Начальник станції, чоловік років п'ятдесяти, чиє життя минуло серед гуркоту поїздів (він навіть уві сні бачив величезні чорні паровози, що пирхали парою та іскрами), вперше опинився в такому становищі. Звичайно, було б безглуздям припустити, що поїзд кудись зник. Напевно, з ним щось сталося, і чекати більше не можна. Як усі залізничники, начальник був людиною дії, бо все його життя проходило

в безперервному русі серед поїздів, які йшли назустріч або навздогін один одному.

Він насунув кашкет, і пасажири, що чекали поїзд № 704, і солдати з військового ешелону побачили, як з-поза складів виїхала мотодрезина. Попереду сидів начальник станції; під'їхавши до чергового, дрезина зупинилася, начальник віддав якісь розпорядження, черговий відкозиряв, і дрезина, прискорюючи швидкість, рушила на захід. Повітря сповнилося гуркотом її мотора, і це внесло якесь пожвавлення. У пасажирів з'явилася надія, що дрезина приведе за собою поїзд.

Годинник на станції педантично відміряв ще двадцять хвилин, проте мотодрезина не повернулася. Черговий занепокоївся.

Капітан знову вийшов на перон, і пасажири бачили, як він сердито вимагав у чергового якихось пояснень, роздратовано жестикулював, хапався за пістолет і зиркав то на людей, то на залізничну колію. Черговий лише стенав плечима. Підійшли інші військові, нижчі чином, всі щось казали, дивлячись на захід; кілька солдатів позіскакували з платформ і стали прогулюватися вздовж них, косуючи на перон. Там, звичайно, були й молоді дівчата, а зловлений крадькома погляд чи ледь помітна усмішка для солдата вже щось важить.

Міліціонер давно заховав свисток: ніхто вже не юрмився біля третьої колії, куди мав прийти поїзд № 704, що так загадково зник.

Зненацька хтось із пасажирів нагадав, що нині, саме в цьому районі, відбуваються військові маневри; цілком можливо, що якийсь танк зіткнувся з поїздом. «Досить танкові виповзти на колію, як він усе зітре на порох»,— пояснював пасажир. Навколо нього швидко зібрався натовп. Капітан, який то підходив до чергового, то знову повертався до ешелону, весь

зрошений потом і сердитий, сказав, що це дитячі балачки, що все узгоджено і військові точно знають розклад поїздів, тому будь-яке зіткнення неможливе, про це смішно навіть думати.

Але пасажири все-таки думали, що, може, й справді танки рухались через залізничну колію, а там саме проходив пасажирський поїзд.

— Ні-ні,— кричав капітан,— але все одно треба вживати якихось заходів! Ми не можемо тут стояти!

Черговий — тепер він залишився з військовими сам на сам — сказав, що ніяких заходів він ужити не може. Аж тут розтягнся пружинн, дзеленькнув дзвоник — когось викликали до телефону чи до телеграфного апарата.

Черговий мерщій кинувся туди, лишивши військових пектися на сонці. Вбіг до службової кімнати і зняв трубку. Дзвонили з сусідньої станції — там надовго затримали швидкий поїзд і питали, чи прийде 704-й.

Черговий пояснив, що поїзд ще не прибув, що з сусідньої станції він вийшов понад годину тому, що начальник станції поїхав мотодрезиною в тому напрямку, але його й досі немає, і все це дуже тривожно.

— Он воно що... Ет, чорт! — лайнулися в трубку на сусідній станції. Тепер черговий чув лише чиїсь далекі голоси, свисткн паровозів; потім у трубці озвався вже інший, хрипкий і чомусь суворий голос, а може, то тільки так здалося черговому від спеки та хвилювання:

— А ручна дрезина є у вас?

— Є,— відповів черговий,— з двома важелями.

— То їдьте нею! — сказав той самий голос.— Негайно їдьте й погляньте, що там сталося! Може, катастрофа якась! Хіба ж можна отак байдуже сидіти й чекати поїзд. Чуєте?

— Чую! — відповів черговий, і в нього пересохло в горлі.

Вибігши на перон, він став пояснювати офіцерам з військового ешелону, що, можливо, сталося лихо і треба їхати ручною дрезиною. Поїзд десь загадково зник, і мотодрезина не повертається...

Незабаром солдати викотили з-за складів ручну дрезину й поставили її на центральну колію. В неї сіло троє офіцерів і черговий. Двоє з них запрацювали важелями, і дрезина знехотя, наче спросоння, покотилась на захід. Капітан, що сидів попереду, час від часу підіймав бінокль і оглядав місцевість, але, крім вінця Черкаських гір і розтопленого повітря, нічого не бачив.

— Все одно хоч з'ясуємо щось,— мовив офіцер.— Адже не міг той поїзд розтанути в повітрі.

Офіцери, які сиділи позаду, рухали важелі, дрезина нарешті прокинулась і, збільшуючи швидкість, жвавіше заторохкотіла на стиках розпечених рейок.

Військовий дивився в бінокль, але не бачив жодних ознак диму. Коли б поїзд попереду був живий, вони побачили б, як димиться його душа.

Станція Н. принишкла, всі сиділи в холодку на пероні, солдати лежали під платформами, машиністи повідкривали клапани обох паровозів, і топки почали загасати. Сонце, підбившись угору, взялося закручувати своєю величезною лінзою листя на деревах; воно блищало в антрациті відкритих складів палива: в цей гарячий полудень воно єдине заволоділо порожньою станцією — принишклою, розгубленою, сповненою чекання.

Дзвіночки в апаратній ворухнулися і заклично дзеленькнули, десь стискалися пружини, безперервно торохкотів телеграфний апарат, і люди, зібравшись довкола, бачили крізь відхилені двері, як обертаються котушки, намотуючи стрічку, а механічний олівець

пише свої тире і крапки, хоч ніхто й не розумів цієї стукітливої азбуки. Телеграф на якусь хвилину замовк, потім знову нервово й вимогливо зататакав, наче кликав когось, але хто міг озватися на його виклик?

Та, та, та, та-та! Та-та, та!

Дзвіночки дзеленчали, навколо збиралося все більше людей, вдивляючись у стрічку; телеграфний апарат неначе стукотів у їхніх скронях, і разом із спекою та навколишньою тишею наростало напружене чекання — мотодрезини, ручної дрезини з черговим та офіцерами, пасажирського поїзда, що зник десь між двома станціями; наростало й намотувалося стрічкою на котушки телеграфного апарата.

Та, та, та-та, та!

Дедалі напруженішим ставало чекання, збільшувалася загадковість, різкіше дзеленчали дзвіночки й стукотів телеграфний апарат.

Лише спека лінивою хмарою налягала на станцію, тремтлива й пекуча, немов пустеля, ще більше підсилюючи порожнечу й безглуздість цього чекання.

Кочегари підкинули по кілька лопат вугілля в топки, щоб підтримати ліниво жевріючий вогонь. Паровози стомилися, кипучий піт внсох на їхніх боках, і вони скидалися на двох величезних тварин, що заснули обабіч платформи, час від часу тяжко зітхаючи.

Жваво погуркуючи на рейках, дрезина віддалялася від лінивої, спекотної порожнечі на станції Н. Лишившись у самих майках, офіцери рухали важелі, пекучий солоний піт заливав їм очі, й крізь нього вся панорама довкола здавалася тремтливою і мовби рожевою. Пробуджені до життя колеса весело торохкотіли.

Залізнична колія двічі перетнула асфальтоване шосе й потяглася вздовж нього. Руху на шосе не

було, лискучий асфальт, здавалося, от-от потече з дороги, розіллється по полях, затопить дубові гаї. Офіцери поглядали то на дорогу, то на поля, подекуди прибрані, подекуди ще вкриті хлібами, перетнуті чорними путівцями, що дрімали в розпеченій куряві.

— Сонне царство! — мовив капітан, знову піднімаючи бінокль.

Гори підступили ближче, він помітив, що над ними сивими пасмами злегка кучерявляться хмари: певно, наступала гроза.

Позаду завила сирена. Її виття то наростало, розлягаючись над полями, то знову вщухало, ніби торуючи собі шлях крізь спеку.

Всі озирнулися. По шосе, ввімкнувши сирену, мчала пожежна машина. Пожежники стояли, притиснувшись до цистерни, їхні мідні каски похитувались і виблискували на сонці. Машина промчала повз колію, оглушивши людей виттям сирени, і вони побачили, як тріпочуть на вітрі брезентові куртки пожежників.

— У таку спеку пожежа — неймовірне лихо! — сказав капітан.

— Так, жахлива спека,— відповіли ззаду.

Офіцери поскидали вже й майки, липнувшись голими до пояса, та від цього їм не стало прохолодніше.

Капітан почав розповідати, як позаминулого року під час осінніх маневрів спалахнула пожежа; хтось кинув сірника, і вся армія й населення півдня змагалися з вогнем, поки загасили,— от що може наробити один-єдиний сірник!

— Цілком можливо, поїзд стоїть десь серед поля,— озвався черговий по станції.— Від іскри теж іноді може спалахнути пожежа. Бачите, як пересохли хліба. Під час пожежі поїзди зупиняються й пасажири гасять вогонь.

— Може бути,— озирнувся до нього капітан.— Он і пожежна машина помчала. Так, так, можливо, гасять пожежу.

Ззаду налягли на важелі, й розпечені пшеничні лани з байраками почали швидше бігти вздовж колії.

Колія вповзла в густі затінки канадських тополь.

— Там річка,— сказав черговий по станції.

Колія вигнулася, ніби шукаючи зручнішого місця, щоб перетнути річку. Ось уже й міст високо підняв свої металеві ребра; поряд стоїть обросла травою занедбана військова караульня, а біля неї — маленька будка, поставлена тут ще в часи другої світової війни, коли мости охоронялися військовою вартою.

Поки дрезина з гуркотом проїжджала мостом, капітан дивився вниз, у прозору й спокійну воду.

— Чудово було б скупатись у таку спеку,— сказав він.

У воді відбивалися міст і дрезина, що котилась по рейках. Уся річка дихала прохолодою, над її берегами кружляли маленькі пташки; спускаючись аж до самої води, вони торкались її грудьми.

Нараз усі четверо побачили, що по той бік річки стоїть поїзд: паровоз завмер, а перед ним, неначе в подиві, зупинилась моторна дрезина.

Вистрибнувши зі своєї дрезини, офіцери почали одягатись, а капітан, обсмикнувши гімнастерку, спустився з насипу й, похитуючись на трохи викривлених у колінах ногах, рушив до паровоза. Зупинившись і вдивляючись у напівсутінь за топкою, він покликав:

— Агов!

Ніхто не з'явився.

— Гей, алло! — повторив капітан.

Інші вже стояли позад нього.

— Нікого немає? — спитав черговий по станції.

— Здається, нікого. Гей, хто там?

Замість відповіді паровоз чмихнув парою. Черговий по станції піднявся залізними східцями в будку, але знайшов там лише замащену куртку, що внесла біля манометрів,— інших слідів, які свідчили б про присутність людей, не було.

Усі четверо пішли вздовж вагонів. Зняли розчинені двері й відкриті вікна, в купе на сітках видно було чемодани й кошики, висіли сумки й одяг. Один з військових піднявсь у вагон і пройшов довгим порожнім коридором.

— Нікого,— сказав він.— Скрізь порожньо, як під час повітряної тривоги.

У полі гукали деркачі.

— Колись ми отак утікали з Софії,— пригадав капітан.— Поїзди вивозили людей в Іскирську ущелину, і там ми ховалися в тунелях. Але тоді була війна й бомбардування, а тут — нічого не розумію!

Покрутившись біля завмерлого поїзда, капітан щось обміркував, потім рішуче попрямував до паровоза. Заліз у будку машиніста і сказав, що треба когось покликати,— не можуть же вони стирчати тут півдня, їм треба перевозити військовий вантаж, інакше маневри зірвуться.

Поки капітан залазив на паровоз, думаючи про маневри, черговий міркував про своє, згадавши, що покинув на станції все відчиненим — двері навстіж, апарати стоять у всіх на виду. Хоч би апаратну замкнув!

Капітан кілька разів потяг за паровозну сирену. В мовчазному полі розлігся її уривчастий гук: ту-ту-ту-у-у — так гудуть паровози під час тривоги або коли, втрачаючи терпець, нудяться перед семафорами вщерть забитих станцій. Поклик сирени пролунав у полі ще кілька разів, і капітан зіскочив на землю.

Знову підвівши бінокль, він став оглядати навколишні горби. Над одним із них він помітив невелич-

кого комарика. Комарик прямовисно спускався до землі й враз, здійнявши куряву, сів на вершину горба.

— Бачу генеральський вертоліт,— сказав капітан, передаючи бінокль офіцерові, що стояв поруч. Той спрямував його туди, куди показував капітан.

— Там вишка номер три,— сказав капітан.— З того командного пункту ведуться спостереження за маневрами.

— Звідти спостерігатимуть і завтра,— сказав третій офіцер.— У низині на завтра заплановано контратаку танкових частин. Сьогодні основна операція — форсування Черкаської річки.

— Оце ж і є Черкаська річка,— сказав черговий по станції.

— Саме вона,— кивнув капітан.— Її буде форсовано сьогодні.

— А де ж військові частини? — здивувався черговий. Навколо ж ніяких військових частин.

— Справді, немає,— сказав капітан.— Зате є дубові гаї. Ви бачили дубові гаї по дорозі?

Черговий усміхнувся, все зрозумівши.

— Вертоліт піднімається,— сказав офіцер з біноклем.— Дивіться!

Він простяг бінокль капітанові, але в цьому не було потреби, бо всі четверо й так бачили маленького комарика, що завис у побілілому небі, поступово збільшуючись.

— Нічого не тямлю в усій цій історії,— сказав капітан.

Вони посідали вздовж колії, стежачи за тим, як наближається вертоліт. Усе навколо тремтіло від спеки, яка дедалі густішала від крику деркачів; десь озвався й перепел, ніби грав на окарині.

Другий день у полі й на підступах до Черкаських гір розгортались великі військові маневри. Вчора під час контратаки танки увірвалися на військовий полігон і, підтримувані реактивними винищувачами та ракетною артилерією, рознесли вщент чотириста мішеней — артилерія, авіація й танки полонених не беруть.

Цього ранку там ніби й не було бою. Лише земля вяяла ранами. Проїхали селяни, везучи снопи, худоба вийшла на пашу, коники повистрибували зі своїх схованок, купаючись у гарячому повітрі. Вночі випала роса, і сонце пило її, набираючись сили, щоб піднятись у небо й подопікати пшеницю у видолинках — по горбах її було вже скошено. Загуркотіли трактори, переорюючи землю. Їхні гусениці котилися слідами танків і тягачів, добре вкладаючись у них. Перепілки, що сиділи під захистом темрявих мовчки, тепер озвалися в полі, ніби запевняючи одна одну, що вчорашній пекельний гуркіт уже вщух.

Земля відновлювала сили, вона спокійно дихала, дозріваючи серед цього спекотного і щедрого літа. І разом з тим заліковувала рани, заховуючи в свої надра, немов якийсь скарб, увесь розлютований гуркіт маневрів, бо знала: треба цю стихію втихомирити, але так, щоб вона була завжди насторожі, як лев, що спокійно лежить, ніжно опустивши золоту гриву на лапи та вдивляючись в далечінь. Спокій щедрого літа відчувався навіть на аеродромі. Маневруючи хвостовою частиною, невеличкі літаки наближалися до ангарів, схожі на коненят, що готові помчати біговою доріжкою. Вони ніби відчували, як обпікають їхні колеса бетонні брили, якими вимощено величезні ромби зльотного поля. Ромб до ромба, немов панцир черепахи, вкривали вони все поле. Отари овець брели трав'яним килимом, косуючи на локатори, що розкривали свої обійми на пожовклих горбах. Локатори

обмацували небо, обшукували його, проглядаючи кожний квадрат, але там було тільки сонце й оця небесна синява, що розтопилася, наче вар, і стікала на землю, посплюючи спекоту дозрівання.

Командири частин з'їжджалися на відкритих машинах до вишки номер три, щоб стежити після обіду за тим, як буде форсовано Черкаську річку й як армія розгорнеться для наступного удару.

Спостережний пункт знаходився на горбі. Позаду, на вершині горба, кучерявився лісок, з якого визирали антени радіостанції. Приїжджі військові походжали оголеною вершиною горба, з лісу вибігали солдати й офіцери зв'язку, передаючи генералові повідомлення, які щойно надійшли. Генерал проходжувався в гурті своїх офіцерів, схудлий і засмаглий, з почервонілими очима. Напруга цих маневрів уже кілька днів без угаву проходила крізь нього, неначе струм, і вся його увага була зосереджена на маневруючих військових частинах, рухові й перегрупуваннях сил, бойову готовність яких Болгарія перевіряла серед оцього мирного полудня.

«Ця сила,— думав генерал,— повинна відповідати життєвим силам вітчизни і бути здатною захистити її багатства. Адже чим більше повняться багатства, тим дужче зростають хижі апетити всіх тих, хто зазіхає на них неситим оком».

Генерал подивився на північ, де вчора гриміла вогнем його армія. На півночі панували тиша й спокій.

З-за лісочка з'явився вертоліт і, розладнавши роботу радіостанції, сів на оголеній вершині горба. Лопаті гвинта зняли в повітря куряву й суху траву.

Цей вертоліт був у розпорядженні генерала, і він пересувався ним, наче велосипедом, відколи почалися маневри. Льотчики лишилися в кабіні, чекаючи розпоряджень.

З лісочка вибіг офіцер зв'язку й доповів, що на мосту через Черкаську річку порушено рух і форсування зривається.

— На мосту? — здивувався генерал.

Йому сказали, що колони стоять на мосту, а все шосе запруджене військами.

— Не може бути! — нервуючись, забігав генерал.— Що ж це за форсування, коли потрібен міст!

Він ударив руками в боки.

— Якась нісенітниця! Збираються форсувати річку по мосту!

Генерал жваво рушив до вертольота. Гвинти закрутились, і генерал, вмощуючись у кабіні, наказав льотчикам летіти до мосту через Черкаську річку. Лопаті гвинтів злилися в суцільне коло, потім звелися широкою чашею, дужче загуркотів мотор, залізне черево машини сповнилось шумом, і вертоліт, легко відірвавшись від землі, поплив над ліском, обминаючи дерева, описав півколо і попрямував до мосту.

Другий пілот розгорнув карту, визначаючи квадрат польоту. Генерал сидів у тісній кабіні, і йому здавалося, що мотор гуркоче в ньому самому — такими сильними були вібрація й тріскотнява. Він дивився в ілюмінатор. Земля нахилилася, ніби погрожувала скинути з себе все, потім вирівнялася й побігла під вертольотом — то зібгана, то гладко простелена, поділена на квадрати, порізана каналами, ніби дитяча забавка.

Генералові не сиділося. Підвівшись, він пройшовся тісною кабіною, знервовано поглядаючи в ілюмінатори... Ось нарешті й шосе, чорне й лискуче. Воно вигиналося під вертольотом, ніби чорна змійка, кинута кимось між нивами та байраками.

Уздовж шосе, утворюючи трохи плавніші повороти, тяглася залізнична колія. Генерал помітив згори по-

їзд, що нерухомо стояв на рейках, і здивувався, чому поїзд стоїть там, де немає ні станції, ні роз'їзду. Він навіть визирнув з другого боку, щоб пересвідчитися, що поїзд справді стоїть на колії, чорний і непорушний. Генералові здалося, що біля паровоза промайнули якісь постаті й наче хтось вимахував руками, але канадські тополі заступили паровоз і вагони, і поле знову спорожніло.

Генерал сидів у своєму рухомому карцері, і з його свідомості поїзд швидко зник, витіснений військовими частинами, що завмерли, готові форсувати річку.

«Моста під час маневрів шукають!» — сердито думав генерал.

Та ось нарешті річка й міст.

«Яка ж місенітниця! — сердився генерал, дивлячись на завмерлу колону,— вона застигла, мов нежива. З танків не вився димок, мотори заглохли. Люки стояли відчинені, зяючи порожнечею.

Вертоліт нахилився, колона хитнулась, і за поворотом перед генералом відкрилася така картина. Його армія зупинилася біля річки, солдати й офіцери скупчилися по обидва боки мосту, дехто забрів у воду, було там і чимало цивільних — чоловіки, жінки, діти; люди стояли на березі, юрмилися на мосту, повилазили навіть на поручні. Біля самого мосту стояла пожежна машина, і пожежники, спритно бігаючи, розмотували шланги.

Вертоліт розвернувся, знизився до мосту й пролетів над водою; льотчик, визначивши, що берег має ухил не більше сорока градусів, пішов на посадку. Перед машиною знявся стовп води, вона повернула трохи вбік, ніби боялася замочити черевце, і колеса м'яко потонули в піску.

Спітнілий і аж розпашілий від гніву, генерал вистрибнув з кабіни.

Група офіцерів кинулася до нього, на бігу обсмикуючи мундири. Генерал став до них боком — так він робив завжди, коли сердився.

Але, повернувшись боком, він раптом помітив під мостом людей, що стояли у воді, підкотивши холоші, помітив і своїх солдатів, що забрели в воду просто в чоботях, перемовляючись і щось гукаючи. Це привернуло увагу генерала, і він, ступаючи по м'якому піску, рушив до мосту.

В цю мить він побачив у воді круглу, пострижену ножицями русяву дитячу голову. Голова дивилась на генерала наляканими очима. Ось вона озирнулася ліворуч, потім праворуч, кліпнула повіками і знову втупилася очима в нього.

Люди навколо розступилися, сподіваючись, що генерал підійде ближче. Головнокомандуючий сердито попрямував до мосту й запитав:

— Чому ця дитина сидить у воді?

Слідом, трохи збоку, йшли офіцери з танкової колони, що припинила форсування річки. Генерал побачив танки — одні зупинилися перед річкою, інші ледь витягли свої зади на другий берег, лишивши за собою мокрі слідн. й скидалися на величезних водяних тварин, що повилазили з води погрітись на сонці.

— Та не звідси, з другого боку! — гукав хтось.

Хлопчик дивився на генерала наляканими очима. Той дивився на хлопчика з усією суворістю полководця, в якого раптом зупинили армію.

Хлопчик спробував усміхнутися, ворухнувши посинілими губами. Усмішка вийшла якась незугарна, крива. Генерал теж намагався всміхнутися, але і його усмішка виглядала вимученою на втомленому обличчі.

— Але чому він сидить у воді? — перепитав генерал, сповнений якогось невиразного передчуття.

І тоді всі — військові й цивільні, обидва береги Черкаської річки, міст і його поручні,— всі, хто був тут, хором узялись пояснювати генералові, чому хлопчик сидить у воді. Понад п'ятсот горлянок, силкуючись перекричати одна одну, щось тлумачили генералові, й, повірте мені, цей галас був гучніший за гуркіт вертольота, яким прилетів сюди генерал. Сам господь бог нічого не втямив би з пояснень п'ятисот чоловік, де вже генералові!

А сталося ось що.

Того самого дня троє дітей із села Черказки пасли біля річки буйволів. Поблизу гуркотіла молотарка, діти бігали дивитись на неї. Молотарка була на протилежному березі, у дворі колишнього Харитонового маєтку, що став тепер власністю об'єднаного кооперативу: влітку Черказки й ще одне сусіднє село, яке теж входило до кооперативу, обладнували там тік, щоб недалеко було возити снопи.

Молотарка теж була націоналізована, марки «Никола Фехер», селяни називали її «феферкою» і знали, що вона вимолочує добру солому для коней. Біля молотарки працювало кілька чоловіків, четверо чи п'ятеро жінок відгрібали солому. Пара волів перекинутими через стіг довгими линвами витягали нагору копиці соломи. Таким чином робота дуже полегшувалася, на стіжкуванні було зайнято лише декілька чоловік. Стіг вивершувався, мов єгипетська піраміда, молотарка на току безперервно гуркотіла.

Жнива були в розпалі, люди з ранку до вечора не присідали, тому, коли діти, бавлячись, почали з'їжджати зі стогу (а солома суха й золотиста, наче відполірована, досить тільки присісти на неї, одразу так і з'їдеш на землю, а зверху на тебе впаде величезний пласт соломи, обдавши запахом пшениці й полови), так от, коли діти почали з'їжджати зі стогу, селяни на них нагримали і вони, невдоволено озираючись на

їхні вила, знову полізли до молотарки, похизувалися там своєю сміливістю, бігаючи попід пасами, але їх і звідти погнали («Глядіть, бо ремінь голову одріже!»), і вони повернулися назад до річки.

Буйволи трохи подрімали й тепер поглядали на річку, міркуючи, як би скупатися. Розлючені спекою мухи не давали їм спокою, і буйволам заманулося залізти в воду, щоб потопити мух.

Діти взялися кидати маленькі пласкі камінчики, змагаючись, чий довше втримається над поверхнею, та й це їм невдовзі набридло, і, поскидавши сорочки, вони кинулися в річку купатися. Хлюпались у воді, поки руки в них не побралися сиротами, й знову повилазили на берег погрітися на піску.

Котрийсь із них, що був у червоній майці, сказав:

— От як залізти під міст, можна наловити багато путящої риби. Тут водиться скидуха, вона залазить у нори під мостом.

Скидухою діти називали річкового кленя, бо він скидається на перекатах, ніби сердиться, що вони такі неглибокі. Риба ця зовсім дика, й коли її витягнеш із води, вона лише по-дурному вирячує очі.

Найменший хлопчик не вмів плавати, тому лишився на березі, а двоє іншних полізли під міст ловити рибу. Міст був довгий, на два прогони, побудований ще до війни. Як усі залізобетонні споруди, він не був зварений посередині, щоб не зруйнувався, коли осядуть бики. Пластичність потрібна навіть бетонові, хоч відколи міст було збудовано, він ані ворухнувся.

Діти викинули на берег кілька рибин, а найменший зібрав їх і нанизав на лозину.

— Там є підводна нора,— гукнув хтось із хлопчаків.— Залізти б у неї, знаєш, скільки риби наберемо!

— Давай,— погодився другий,— тільки ж то під водою треба.

Старший хлопчик пірнув з розплющеними очима, понишпорив десь під водою й знову виткнув голову.

— Риба є,— сказав він,— але мені забракло повітря.

Другий, ворушачи ногами, мов жабеня, щоб утриматися на воді, підплив до опори й почав її оглядати. Бовтаючись у воді, він обмацував руками бика — величезні камінні блоки й бетонні пояси, слизькі і вкриті зеленими водоростями, але нори ніде не знаходив. Траплялися лише маленькі шпаринки, такі, що в них і пальця не просунеш. Він обмацував камінні блоки, потроху підгрібаючи воду ногами.

Найменший хлопчик присів край берега навпочіпки й дивився на плавців, а тим часом на рибину сіла оса й присмокталась до її ока. Малий махнув рукою, оса підібгала черевце й затріпотіла крильцятами, але від риб'ячого ока не відірвалась. Хлопчик придушив її пальцем, і вона завмерла. Він знову подивився на своїх товаришів, що бовталися в річці. У воді промайнула зграйка маленьких рибинок, у мілкій калюжці кружляли пуголовки — чи то в них голови запаморочилися, чи їх калюжка так розвеселила. З левади щось крикнула перепілка, і хлопчик озирнувся, шукаючи, хто то гукає, та почувши, що перепілка, знову задивився на річку.

А річка була така спокійна, ніби заснула між своїх берегів. Вона й справді спала, змучена спекою,— річки вміють спати й на ходу,— прикрившись вербовими та вільховими тінями. Верби й вільхи завжди були біля неї, бо річка їх годувала. В цьому літньому сні річка бачила свої витоки, великі кам'яні чаші, з яких п'ють воду грози, бачила білі, мов піна, гори, сарн, які нахилялись над нею, щоб угамувати спрагу, а потім дріботіли геть м'якою травичкою; навіть уві сні річка бачила свої поросли червоною

малиною береги, бачила, як купається тяжко поранений ведмідь; він лежав на спині в прохолодній воді, стогнав і забарвлював воду в червоний колір, задерши догори лапи, ніби молився небові. Холодна річка напоїла його, і йому так сподобалася ця студена вода й ця прохолода на заподіяній мисливцем рані, що ведмідь там і лишився, понуривши голову, а річка згадала про піщинки, які осіли в нього на губах. Пісок здавався світлим і майже прозорим на чорній морді тварини. Річка кинула ведмедеві трохи піску і в очі, щоб не дивився більше на Черкаські гори, щоб забув їх... Потім їй приснилися зграйки птахів, що літали низько над нею, вона згадала дотик їхнього сухого пір'я, потім згадала ще одного птаха, який стояв на довгих червоних ногах, опустивши донизу червоний дзьоб і заглибившись у свої думки.

А ще річці снилися голі черкаські дівчата: вони вибігали з-поміж вільх, широко розкинувши руки, що були засмаглі по лікоть, а вище — білі й гладенькі. Дівчата сторожко тулилися до вільхового захисту, так само, як річка вдягалася в шати тіней, щоб уберегтися від сонця. Річка скупала і поколисала дівчат, обмила їх пахощами дикої малини, пахощами гір, наділила їх чимось таким, що взяла від сарн, які пили її воду, і забрала з собою дівочий дух, такий приємний на смак, що навіть каміння й пісок пробудились і по дорозі розібрали все собі, залишивши воді тільки спомин про дівчат.

Але річка за тим не шкодувала, бо знала, що по дорозі їй стрінуться інші дівчата, і вона візьме собі трошки їхнього дихання, поки вони купатимуться, бризкатимуть одна одній в обличчя водою і верещатимуть, залоскотані теплою прозорою купіллю.

Річка бігла тепер легко, мало не навшпиньки, обережно тримаючи в себе на спині хлопчика із стриженою ножицями головою, веснянкуватого, мов жа-

беня. Він ледве навчився плавати, і річці доводилось остерігатися, щоб якась хвилька не хлюпнула йому в розтулені від зусиль уста.

— Ось вона! — гукнув стрижений хлопчик.— Ось тут, отут!

Другий почав наближатись до нього по прозорій поверхні води.

— Тут велика брила, а під нею повно риби. Аж кишить у норі.

— Де, де? — питав другий хлопчик.

— Ось тут,— кричав веснянкуватий.— Тут!

— Справді, повно риби!

— Повно-повнісінько, і вся ворушиться. Бач, як борсається — он видно черево рибини.

— Треба знизу чимось загатити нору, щоб риба не повтікала.

— Заходь з другого боку.

Хлопчик відштовхнувся від кам'яної стіни, щоб вийти з другого боку, а веснянкуватий поляскував по воді однією рукою й ворушив ногами; другу руку він засунув у нору, відчуваючи між пальцями завмерлу рибу: в кам'яному гнізді моста риби й справді було багато.

Поки другий хлопчик плив позаду, під мостом зненацька почувся якийсь дивний звук. Він був схожий на той, що буває взимку на річці, коли тріщить крига: коли вона набрякає, то тріскається, і гуркіт котиться вздовж річки вслід за тонкою, майже прозорою шпариною. Кам'яні брили й залізобетонні пояси биків зрушилися — сталась усадка, передбачена конструктором ще під час будівництва. Конструктор не знав, коли саме осяде грунт під вагою моста, але він це передбачив; на середньому бику, ледь ворухнувшись, вимкнулися залізобетонні шви.

— Що це? — запитав хлопчик з берега.

— Не знаю, щось із мостом скоїлося,— сказав

стрижений, все ще тримаючи руку в кам'яному гнізді, де було повно риби.

— Посторонися трошки, я теж засуну руку,— сказав другий хлопчик, підпливши ззаду до стіни.

— Не можу,— відповів перший.

— Як це не можеш?

— Не можу,— повторив хлопчик.— Спершу я вільно ворушив рукою, а тепер її щось здушило.

— Може, брили зрушилися?

— Хіба я знаю,— сказав хлопчик.— Здушило щось якраз на зап'ясті.

Його товариш почав навпомацки шукати під водою, де придушило руку. Але вона не була придушена, міг навіть ворушитися в норі, тільки витягти її було неможливо. Хлопчик тримався на поверхні за допомогою другої руки й ніг.

— Спробуй ще,— порадив товариш.

— Вже пробував, нічого не виходить,— намагався вивільнитися перший.

— А ти її тягни,— озвався той, що був на березі.

— Не йде,— казав хлопчик з води.

— Що ж тепер буде? — злякався його товариш.

Вони помовчали, потім перший знову спробував витягти руку, але марно. Усадка спіймала його в цю підводну пастку, зверху височіли масивні й слизькі кам'яні брили, і, глянувши вгору, хлопчик побачив, які вони величезні, яким громаддям нависли над ним, холодні, похмурі й мовчазні. Міст був спокійний у своїй холодній непорушності, як усякий залізобетонний міст. До одного з каменів приліпився слимак, дрімаючи в сутіні своєї хатинки.

— Я тону! — раптом заплакав хлопчик.— Ой, ой, тону!

Товариш його мерщій поплив до берега. Він щосили ляпав по воді руками й ногами і, ледь ставши на пісок, загукав:

— Зачекай там, чуєш, зачекай! Зараз я когось покличу.

— Тону! — плакав хлопчик під мостом.

Ууу-ууу — відгукнулась під мостом луна.

Малюк, який тримав рибу, озирнувся й відступив назад.

— Стій! — наказав йому той, що виліз на берег.

— Заждіть, не тікайте! — благав хлопчик з-під мосту, злякано озираючись.

— Слухай,— сказав старший хлопчик малюкові,— біжи-но мерщій на тік, до молотарки. Добіжиш?

Малий кинув на землю нанизану рибу, і його голі п'яти аж замиготіли на березі. Він перебрів річку по мілкому, одним духом вихопився на берег, продерся крізь верболіз і, кривавлячи ноги, кинувся на тік. Молотарка без угаву гуркотіла, огорнута курявою, воли тягли нагору солому, миготіли штармаки — дерев'яні вила. «Утонув, утонув!» — репетував хлопчик. Якийсь селянин гримнув на нього: «Ану ж, не вереши мені тут!» — і кинув на площадку сніп, та одразу й спинився, бо хлопчик усе бігав навколо молотарки й кричав: «Утонув!» Тут усі заметушилися, почали розпитувать, хто та де втонув, хлопчик пояснював, як міг, плакав, розмазував сльози по щоках і, схлипуючи, розповідав, як вони були під мостом, а міст раптом затріщав, загуркотів і схопив одного хлопчика за руку, і тепер він не може вилізти з води. З площадки позіскакували молотники, порожній барабан завив від голоду, трансмісія шалено закрутилася, і машиніст побіг виключати мотор. Зметнувшись у повітрі, ремінь упав на землю. З велнкого стогу позлазили люди, і на току стало так тихо, що було чути, як потріскує пагріта сонцем солома й зерно в колоссі. Тоді всі як були, з вилами в руках, кинулися до річки, хтось гукав: «Багор, багор візьміть!», хтось на бігу підбирав мотузки. На току лишилися самі воли,

що витягли купу соломи до середини стогу. Чоловіки й жінки бігли до річки, та жінки швидко відстали, дехто з них уже встиг і заплакати, а чоловіки мовчки стискали свої вила, взяті на току мотузки й багор. «Тримайся»,— загукали чоловіки, побачивши міст і снизу воду. Вони здалеку помітили хлопчика, він був весь у воді — на поверхні, немов тиковка, похитувалася тільки його голівка. «Мамо, мамо!» — заплакав хлопчик, побачивши людей. Одна жінка тут же впала на березі, ще двоє зупинилися біля неї й потягли до річки, щоб змочити чоло. «А де другий хлопчик?» — питав молотник, що біг з багром. «Може, злякався і втік?» — сказав хтось. «Злякався,— озвався малюк, що привів людей із току.— Вони разом плавали».— «Ох діти, діти!» — похитав головою машиніст. Він забіг у воду, знявши цілу пелену бризок, і поплив прямо до кам'яної стіни, до якої був прикутий хлопчик. Той не міг нічого сказати, лише схлипував, і його посинілі від холоду губи здригалися. «Чи не втонув і другий?» — питали люди. Але хлопчик вертів стриженою головою й не міг нічого сказати, лише схлипував, ледве переводячи дух. «Він загадав мені бігти на тік,— мовив малюк, що збирав рибу на березі.— Загадав, то я й побіг». Селяни з току ніяк не могли второпати, де ж подівся другий хлопчик; та й не мали часу займатися цим, бо треба було рятувати дитину під мостом. Може, злякався, може, втік,— хто ж його знає. Та й чи можна вимагати від дитини, щоб вона стояла біля води, де щомить може побачити утопленика.

Але другий хлопчик і не злякався, і не втік.

Коли вони залишились удвох, він почав бігати по березі, голий і мокрий, і все прислухався до торохкотіння молотарки на Харитоновому току.

— Не бійся! — гукав він своєму товаришеві, що липнився під мостом.— Зараз прибіжать люди з току, тримайся!

Зуби його цокотіли від холоду.

— Я тону,— плакав той.

— Тримайся,— гукав другий хлопчик, бігаючи туди й сюди берегом, немов польове мишеня, що спіймалось у пастку.— Зараз прийдуть люди. От побачиш.

Та хоч він і намагався підбадьорити товариша, в самого спазми стискали горло, і він беззвучно заплакав. Хлопчик утирав сльози мокрими руками і раптом почув далекий свисток паровоза. Він зупинився, наморщивши лоба, подивився на купку одягу на березі й побачив лозину з нанизаною рибою. Серед одягу червоніла і його майка. Хлопчик швидко прив'язав її до лозини з рибою і, як був голий, кинувся до залізничної колії.

— Не тікай,— чув він голос позад себе.— Я тону!

Але він не зупинився, а все біг і біг до залізничної колії, потім виліз на наспп і помчав босоніж поміж рейками назустріч поїздові, намагаючись ступати на шпали, бо гострий щебінь різав ноги. Хлопчик біг, тримаючи перед собою прив'язану до лозини червону майку. Вдалині він помітив дим, який швидко наближався, між деревами з'явився паровоз, але хлопчик не сходив з колії, він біг далі, потім уповільнив крок, зупинився й замахав своїм червоним прапором; паровоз усе наближався, і рейки лунко двигтіли під ним.

Хлопчик зіскочив з колії, весь час розмахуючи майкою, й почув різкий свисток: тю-ї-ї-іть! Його помітили з паровоза. Щось заскреготіло, задвигтіло повітря, паровоз дихнув на хлопчика парою, протяжно зарипів гальмами й зупинився, обдавши його жаром.

У віконці з'явилася засмальцьована куртка.

— Що сталося, хлопче? — спитала куртка.

— Чому зупинився поїзд? — захвилювалися й пасажири, визираючи з вікон вагонів, а дехто вже встиг навіть відчинити двері.

Хлопчик раптом згадав, що він голий, і прикрився майкою.

— Хлопчик зупинив поїзд,— сказав хтось.— Рибу продає.

У вагонах засміялися, дивлячись на лозину з прив'язаною до неї майкою й кількома висхлими на сонці рибками.

— Тоне! — казав хлопчик.— Під мостом!

— Хто тоне? — запитав машиніст.

— Хлопчик під мостом тоне!

— Каже, що хлопець у річці тоне,— передали по вагонах.

— Хлопець? Де ж він?

— У річці.

— А де річка?

— Мабуть, он там, де вільхи похилилися.

Машиніст уже спускався по драбинці.

— Давай бігом,— сказав він.— Стоятп ніколи!

— Швидше, швидше! — загукали з вагонів.

— Дитина тоне! У річці!

Передні вже бігли до мосту, і хлопчик за ними, з майкою й рибками, а якісь жінки перемовлялися через віконця, що дітей не можна залишати без нагляду.

Вже половина пасажирів кинулася до річки. Одне за одним люди збігали луками, по високих купах скошеної трави — до річки й вільшаних заростей.

Ті, хто першими добіг до мосту, побачили селян із току і хлопчика, що лежав на поверхні води. Селяни носили великі каменюки й кидали їх на дно, щоб хлопчик міг на них стати. Один чоловік підтримував його руками у воді, інші тягали каміння й кидали його під ноги хлопчикові.

Пасажири з поїзда й собі взялися носити каміння, дехто заліз у воду, розпитуючи, як усе це сталося, й запевняючи, що зараз усе владнається, що руку витягнуть і що немає нічого страшного — адже дитина жива. Та коли інші пояснили, що рука в цьому кам'яному гнізді, мов у пастці, що зверху тисне вага всього мосту, всі почали міркувати, як вивільнити руку. Адже неможливо зрушити кам'яні брили й залізобетонні пояси — то все одно, що підняти весь міст.

І от понад п'ятсот чоловік, пасажири цілого поїзда, зібравшись під мостом, на мосту й на обох берегах річки, не могли нічим зарадити, щоб урятувати хлопчика. Він стояв посиніліий, по шию у воді, й перелякано дивився на цей величезний натовп, що зібрався на мосту й на обох берегах річки.

Страх лишається страхом, навіть якщо навколо є люди.

Поряд, по пахви у воді, стояв селянин з току; він підтримував хлопчика на поверхні, підклавши обидві руки йому під груди, хоч на дно вже накидали каміння. А щоб хлопчикові не було лячно і щоб він не думав про страшне, селянин намагався зайняти його увагу. Про що говорити — байдуже, треба говорити все, що спаде на думку; але не мовчати, бо дитина одразу ж розплачеться.

А тоді й селянин може заплакати, а потім і всі заревуть, особливо жінки, адже це для них звичне діло.

— Ти ж у нас герой? — спитав селянин.

Хлопчик намагався всміхнутися і майже всміхнувся.

— Звичайно, герой, зразу видно, а от скажи мені... скажи, ти равлика не боїшся?

Хлопчик відповів, що равлика він не боїться.

— Як же це так! — здивувався селянин.— Знаєш, які в нього роги!

— Вони ж м'які! — заперечив хлопчик.

— Хай і м'які — хто там його знає, равлика. Може й боднути; підчепить своїми рогами й відкине на сотню метрів.

Хлопчик зблиснув у відповідь білими зубами.

Селянин озирався на кам'яні брили, на бетонні пояси мосту й на равлика, що приліпився до стіни.

— Бач, куди виліз, і не боїться, що впаде та втоне в річці. Здається, він хоробріший за тебе. Хоробріший, справді хоробріший, так і знай,— враз пожвавішав селянин, ніби відкрив щось дуже важливе для себе.

На обличчі у хлопчика засяяла усмішка.

— Скільки ми тих равликів збирали навесні,— промовив він. Так і сказав «збирали», бо діти збирали їх у траві, неначе то були грнби, або знімали з дерев, немов яблука. Равлики висіли на гілках у своїх мушлях, ніби хотіли рушити кудись, та по дорозі заснули. Діти назбирували їх повні торби й кошики.

— Певно, ви їх і їли? — запитав селянин.

— Еге,— кивнув головою хлопчик.

— Знаю,— ще більше пожвавішав селянин.— Пекли їх на вогнищі. Кинеш слимака у вогонь, а він починає пищати. Пищить і пищить.

— Пищить,— погодився хлопчик.

— Пищить, пищить. Ще й бульки пускає, а вони лускаються.

— Лускаються.

— Бач, як я все те знаю. Скільки разів сам їх пік. Ми й варили тих слимаків. Повен казан піни з них набігає.

— З рисом,— додав хлопчик.

— З рисом, атож. Ти, бачу, терте бісеня, все знаєш!

Селянин з жартівливою погрозою похитав головою і всміхнувся, ніби хлопчик у чомусь його перехитрив. Він міг бути й лагідним, і зворушеним, але не вмів висловити своїх почуттів; не тому, що селяни неспро-

можні цього зробити,— є селяни, які вміють чудово говорити про все на світі, чимало, наприклад, черкасців хитромудро розводяться про політику. Вони вчилися говорити, на те і школи є, хоча він часом думав, що коли б язиком працювали так, як руками, скільки б чудес натворили.

Але тепер слід було й язиком попрацювати. Він не був цьому навчений, зате вмів годувати барабан молотарки. Годував його добре, рівномірно розстилаючи снопи, а барабан співав свою нескінченну пісню, не давився й не хрипів. У нашому краю таких молотників називають умільцями.

Селянин продовжував розмовляти з хлопчиком, знову почавши з того, що равлик може підчепити кого завгодно своїми рогами й відкинути на сотню метрів...

А річка безшумно струмувала, омиваючи їх, і несла з собою запах хлопчика й селянина; вона знову згадала ведмедя, піщинки на його губах і очах, сарн на водопої, черкаських дівчат, сухі пера птахів, що на льоту торкалися своїх віддзеркалень у воді. Річка текла з лінивим спокоєм, далека від тієї метушні, яка зчинилася на її берегах і відбивалась у воді, рухлива й водночас безпорадна.

Поява пожежників, що виїхали на навчання, вселила в усіх нові надії. Командир жваво скочив на міст і запитав, що сталося. Йому пояснили. Серед тиші залунали команди, забігали пожежники, заблищали каски, шланги розмотувалися, заторохкотів мотор; шланги спустили під міст, і, поки пожежники метушилися там, запрацювала на повну потужність помпа, викидаючи величезний струмінь води.

Пожежники були ділові люди, вони принесли сокири, довгі жердини, брезент — усі знаряддя протипожежної служби, та не минуло й десяти хвилин, як стало ясно, що все це ні до чого. Річку неможливо

викачати помпою пожежної машини. А коли б це і вдалося зробити, дитина все одно лишалася б у кам'яній пастці мосту.

Половина натовпу мокла в річці, хтось питав, чи не покликати хлопчикового батька, та селяни з току сказали, що батько працює обхідником на магістральному шосе номер три, що в селі його зараз нема і взагалі ніхто не знає, де його шукати.

Хлопчик стояв поверх накиданого в річку каміння. Спершу, побачивши так багато людей, він заспокоївся, сподіваючись, що вони одразу звільнять його й витягнуть із води. Йому було холодно, зуби цокотіли, але він зціплював їх і злякано озирався на весь цей тлум, відчуваючи свою провину перед ним.

Та коли всі спроби виявилися марними, потік пропозицій вичерпався і розмови вщухли, коли пожежники виключили помпу, коли обидва береги й міст замовкли і запанувала така тиша, що стало чути перепілок на луках і деркачів у верболозах,— тоді хлопчик здригнувся, наляканий цією несподіваною тишею, і швидше відчув, ніж зрозумів, що допомогти йому ніхто не зможе. Він заплакав і затремтів, притискуючись до стіни, заплакав беззвучно, скрививши рот. Спотворене гримасою, його обличчя враз постаріло, і хлопчик уже скидався на діда, грубо обстриженого ножицями, прикутого до мосту й засудженого на смерть у всіх на очах, перед стількома людьми, яких привела сюди тривога за його життя. Хлопчик обливався слізьми, й хоча всі гукали йому: «Не плач! Не плач! Зараз усе буде гаразд, не бійся!»,— не міг зупинитись, бо бачив, що жінки на березі теж плачуть, і під мостом плачуть, і навіть командир пожежників просльозився й перевів погляд на людей, що понависали на мосту. Селяни незграбно й винувато тупцювали на місці, ніби в них занімілі ноги. Котрась із жінок намагалася приглушити свій плач у долонях,

але він то затихав, то знову прорвався, схожий на скимління.

Равлик спокійно спав у сутінках своєї мушлі.

Лише підпадьомкання перепілок розлягалося на принишклих берегах, долинало до річки, билося об міст, ніби всі птахи зліталися з луків та упоаних нив, з меж і верболозів, прямуючи до мосту, і в кожного, хто стояв біля річки, билася в скронях їхній крик. Поступово весь простір, аж до збляклого від спеки неба, сповнився пташиним гомоном, застиг і напнувся, ніби його розірвали, і кожен відчував себе розірваним, і ніхто не знав, як позбутися заціпеніння й звільнитися від усього цього жаху.

Але заціпеніння вже зникло.

Воно було розбите, і світ, повернувшись до своєї реальності, знову заворушився по обох берегах річки. То була мати хлопчика, вона бігла босоніж по дорозі, й натовп розступався перед нею. Підпадьомкання перепілок ущухло, його заглушило голосіння цієї жінки. Вона збігла насипом, кинулась у воду і, обмацуючи свою дитину, заридала: «Синку мій! Синку мій! Боже, що це сталося, синку мій!» Селянка, задихаючись і захлинаючись водою, голосила під склепінням мосту, люди зайшли у річку, вивели її на берег, а вона пручалася, дивлячись на свою дитину, й хотіла знову кинутись у воду, хотіла випити цю тиху й прозору річку, яка полонила її сина.

Раптом жінка вирвалася з людських рук, дико глянула на незнайомі обличчя й пішла якось боком, смикаючи людей за одяг, б'ючи їх кулаками; вона спотикалася, спиралася на чиїсь плечі й благала: «Врятуйте моє дитя! Люди, врятуйте моє дитя! Ох, божечку! Матінко! Врятуйте його!» А люди втупилися в землю, в пісок під ногами, в річку, переминалися з ноги на ногу, і хтось белькотів: «Та зараз, тітко, заспокойся! Зараз усе буде гаразд!»

Хоч ніхто не знав, що ще можна вдіяти, натовп сколихнувся і люди знову полізли під міст — їх було так багато, що майже не видно стало води, і вони стояли там, зовсім безпорадні, намагаючись безладними словами заспокоїти посинілу, знесилену водою дитину...

Мати впала на берег, рию чи пісок руками, її обличчя звели судоми. Хтось кинувся її розтирати й хлюпати на неї водою, аж поки жінка отямилася. Потім вона знову сиділа на піску, тупо дивлячись перед себе, тихо похитуючись і ридаючи.

Страшно було глянути в порожні очі цієї жінки, що сходили безнадією.

— Боже, врятуй,— вигукувала жінка, ладна от-от упасти на пісок.

Люди на березі й на мосту знову заворушилися, переходили з місця на місце, збираючись купками, які то більшали, то меншали, спускались на берег і знову підіймались на міст, рухалися безцільно, аби щось робити, дивилися, як страждає мати, як вона знову підводиться і йде до мосту, розштовхуючи всіх, б'ється об кам'яну стіну і знову знаходить сили заспокоювати своє дитя, свого синочка, що дивиться на неї сухими, вірніше, вже висхлими очима. Вона ніжно заспокоює його, ніби хоче пробудити від сну, як розмовляла з ним уранці, коли треба було підняти його з теплої, сонної постелі, щоб вигнав буйволицю на пашу.

Так говорила з хлопчиком мати. І всі люди біля річки стояли мовчки, прислухаючись до її слів. Поступово до неї підходили інші жінки й також заспокоювали хлопчика. Та чим більше мати говорила, тим сильніше охоплювала всіх безнадія, бо все це були тільки слова, а камінь не розумів слів і не відпускав дитину.

Річка теж не розуміла слів.

— Господи, порятуй!

Чи можна зворушити словами цю кам'яну холоднечу? Чи можна розчулити цю масу бетону й заліза, що нависла над річкою? До кого ж звертатись по допомогу? Чи може тут допомогти сам господь бог?

— Господи, господи! — знову завела мати, бо її сили вже вичерпались, і двоє селян, підхопивши її під руки, знову вивели жінку на берег. Вона шукала підтримки в порожняві молитви... Так інша жінка всю ніч молилася про врятування життя чоловіка, а ранок приніс їй його смерть. Пригадуєте Хуліана Грімау, іспанського патріота, перед стратою тієї весни? Пригадуєте його жінку й дітей — вона розтривожила телефонний кабель під океаном, благаючи, щоб президент Сполучених Штатів Америки врятував життя її чоловіка? Пригадуєте, як тієї ночі Сполучені Штати спали, і єдине, що почула жінка Грімау, була відповідь: «Штати сплять, і президент теж спить!» А ще пригадуєте, як тієї ж ночі жінка звернулася до мадрідського кардинала з проханням урятувати Грімау, як вона, доведена до розпачу, потривожила Ватікан і просила допомоги в самого папи, але одержала відповідь, що треба вірити й покладатись на бога. Вона шукала підтримки в порожнечі світу, а її відсилали до бога. Шукати підтримки в безодні! Та чи ж спирається хто на безодню! Може, сам папа? Коли він намагався спертись на неї, католицькі собори гриміли молебнями про його порятунок. Безодня відповіла на молитви католиків так, як католики відповіли дружині Грімау. Папа вмер. Континенти надіслали телеграми співчуття, допиваючи свій ранковий чай. Морок і холод!.. Аве Марія!

Рух, тільки рух! Страшно стояти отак, опустивши руки! Страшно, коли застиглі очі дивляться на нерухому пляму серед води. Якщо все це сон, то це страшний сон непорушного мосту. Пробудіться! Пробудіть-

ся! Потрібен рух, треба щось робити, бо непорушність і бездіяльність згубні для людини!

Простір сповнився гуркотом моторів та брязкотом гусениць. Береги побачили, як здіймається аж до неба жовтий дим, а ревіння моторів та брязкіт гусениць все наближалися до річки. Між деревами з'явилися танки, виставивши вперед стволи своїх семидесятишести- і стоміліметрових гармат. Танковий полк розгортався, щоб форсувати Черкаську річку. Перші машини вже заповзли у воду. І зразу мати кинулася до них. Вона бігла прямо до машин, оглушена гуркотом і тріскотнявою, а люди на березі, побачивши це, теж кинулися слідом, усі вимахували руками й щось вигукували, намагаючись перекричати мотори й зупинити армію.

Кілька танків уже перейшли річку, з них стікала вода. У вихлопних трубах з'явився синій димок, деякі машини завмерли, обернувшись до людей, ніби дивувалися, що їх зупинили голими руками й криком.

З люків вистрибували солдати, декілька офіцерів про щось радилися, а з поля все надходили й надходили нові машини; вони зупинялись на березі, екіпажі спускалися на землю, хлопчикова мати кидалась від однієї групи до іншої і все просила, смикаючи військових за шкіряні ремені. Танкова частина зупинилася біля річки, і весь її особовий склад зібрався під мостом. Солдати знову зробили все те, що інші вже робили до них.

Усі спроби були марними.

Армія була безпорадна, ніби потрапила в полон. Танки замовкли на обох берегах, їхні гармати дурнувато роззявили пащі. Мертве залізо! Хіба може мертве залізо кого врятувати?

Саме тоді генерал піднявся на вертольоті із спостережного пункту номер три і, безперестану лаючи винуватців затримки біля мосту й зірваного форсу-

вання Черкаської річки, вирушив на місце подій. Коли вертоліт приземлився, надія знову повернулася до людей.

Ступаючи по сипкому піску, генерал рушив до мосту. Група офіцерів поспішала за ним, на ходу обсмикуючи мундири. Хлопчик сиостерігав за генералом перелякаиими очима. Генерал дивився на хлопчика з суворістю полководця, в якого раптом зупинили армію. Хлопчик спробував усміхнутися, ворухнувши посиніліими губами. Усмішка вийшла якоюсь кривою. Генерал теж намагався всміхнутися. Та і його усмішка виглядала вимученою на втомленому обличчі.

— Але чому він сидить у воді? — спитав генерал, сповнений якимось невиразним передчуттям.

І тоді всі — військові й цивільні, обидва береги Черкаської річки, міст і його поручні,— всі, хто був тут, стали тлумачити генералові, чому хлопчик сидить у воді. Понад п'ятсот горлянок надривалися, намагаючись усе сказати, і, повірте мені, цей галас був гучніший, ніж гуркіт вертольота, яким прилетів сюди генерал. Усі кричали, бо кожен вважав, що саме він найкраще пояснить, що сталося.

Генерал стояв на піску, поглядаючи то на хлопчика, то в натовп, то на змовклі танки, то на офіцерів і солдатів. Що могли вдіяти ці танки зі своїми гарматами, сердито націленими за виднокруг? Що могла вдіяти вся армія? Вчорашні маневри ще жили в його свідомості, але та сила була спрямована на руйнування, вона була придатна лише там, де точився бій. Тут для бою немає місця. Сонна річка, сонні береги, спека, важкий міст — з ким воювати армії, проти кого має її скерувати генерал?

І все ж треба було діяти. Вирішили перегатити річку. Якщо зупинити течію, пожежники викачають насосом решту води, і хлопчик опиниться на мілині.

«На мілини, на мілини!» — міркував генерал, і на скронях у нього забилася жилка.

Він викликав льотчиків і наказав приставити військового лікаря. Вертоліт знявся в повітря і, обсипавши натовп піском та пилюкою, полетів назад, до спостережного пункту номер три, біля якого розташувалась медична частина. Треба було привезти лікаря, і генерал знав, навіщо потрібен лікар.

Танки почали розвертатися й поповзли в річку, за ними посунули тягачі допоміжної частини. Розмотувалися сталеві троси, ними обплутували прибережні вільхи, тягачі вивертали їх з корінням і тягли до річки, щоб можна було зробити загату й перегородити течію.

Селяни збігали на Харитонів тік і взяли там усе, що могло знадобитися при загачуванні. Їхні знаряддя були більше придатними для земляних робіт. Заблищали лопати, захрумтів під ними пісок. Носили хмиз і дерен, з обох берегів почала рости гребля, спускаючись дедалі глибше в річку і загрожуючи зовсім перетнути течію. Генерал вірив у свою армію і був певен, що вона виграє цей невеличкий бій, що, як треба буде, його хлопці вип'ють усю воду й на руках піднімуть річку, в повітря її підніжуть.

Але й річка текла спокійно, вірячи у свої невичерпні джерела. Вона відчувала їхнє пульсування всіма своїми водами, хлюпотіла об греблю, дзюркотіла під ногами людей, підмивала дерен, билась об гусениці танків. Вгорі, над Черкаськими горами, збиралися чорні й насуплені хмари. Вони громадились, наповзали одна на одну, зосереджуючи в собі електричні заряди. Небо забрало в землі чимало вологи, і тепер земля вабила його до себе, прагнучи повернути назад свої соки. Небо увібрало їх чимало, перенитилося вологою і тепер мусило пролити її на землю, щоб вона попливла ріками, поки хмари вергатимуть свої бли-

скавиці, розчахуючи дерева й стрясаючи громами небеса.

Позираючи на хмари, танки ворушили своїми стоміліметровими хоботами. А хмари спускались дедалі нижче, здалеку вже чути було перші перегуки грому і безперервний погрозливий шум: усі зрозуміли, що в горах, де бере початок Черкаська річка, пішов дощ. Селяни з току сказали, що під час сильних дощів річка піднімається до самих склепінь мосту.

— А ми встигнемо,— заспокоїв генерал.

І чим нижче спускались на землю хмари, чим сильніше лунав гуркіт грому, тим напруженішим ставав ритм будівництва греблі, тим швидше рухалися люди.

Генерал стежив за роботою. Він поглядав на небо, на міст, бачив, як пожежники вже прилаштовують шланги, щоб одразу взятися відкачувати воду, коли гребля перетне річку. Головнокомандуючий пройшов уздовж берега, забрів у воду і, хоча жилки в нього на скронях забились сильніше, спробував усміхнутись до хлопчика, що притих у воді.

— Ти ж у нас герой?— запитав генерал, закурюючи цигарку.

Те ж саме питав у хлопчика й селянин, що прибіг від молотарки.

Хлопчик кліпнув очима й ледь помітно кивнув головою, бо вода сягала йому до підборіддя; він хотів усміхнутися генералові, й ця усмішка мала б означати: «Герой!»

— А на танку ти їздив?

Генерал дивився, як розвертаються три тягачі, щоб стати поперек річки.

— Ні,— сказав хлопчик.

Він теж дивився на танки.

— То, може, хоч на буйволі їздив?

Хлопчик засміявся:

— Ще б пак!

— Бачиш, я так і знав,— закивав головою генерал.— Я теж їздив на буйволі, та на ньому погано сидіти, бо трясе.

— Трясе,— погодився хлопчик.

Генерал і справді їздив колись на буйволах і в цьому хлопчикові, напевне, бачив себе самого: такого ж малого, обстриженого ножицями, якими знімають вовну з овець, босоногого, з поколотими стернею п'ятами; увечері мати поливала жарини водою й примушувала його тримати п'яти над парою, щоб вони не загноїлись і щоб повиходили колючки; і він тримав, хоч у п'яти пекло, а з очей капали сльози.

— Треба ще трошки потерпіти,— сказав генерал.— От перепинимо воду, тоді й поїдемо на танку. Он на тому, великому.

Хлопчик зрадів, що його покатають на танку.

— А можна й на вертольоті,— сказав генерал.— Хочеш?

— Хочу,— сказав хлопчик.— А нас пустять?

— Куди? — не зрозумів генерал.

— У вертоліт,— пояснив хлопчик.

Тут генерал нарешті всміхнувся.

— Пустять,— сказав він.— Льотчик мій приятель. Аби ти не злякався!

Генерал дивився, як тягачі викорчовують вільхи й тягнуть їх тросами до річки. Цюкали сокири — люди обрубували гілки й забивали в дно палі.

Хлопчик теж дивився, як падають дерева, вивертаючись догори корінням, як вони лягають у воду, як зверху на них сиплють пісок і дерен, щоб запрудити річку. Вода стала каламутною, гостро запахла корінням і мезгою.

— Я не злякаюся,— сказав хлопчик.

— Побачимо,— похитав головою генерал.

— Та ні ж бо, ні,— запевняв малий.

Він був певен, що не злякається, коли вони полетять на вертольоті. Нізащо не злякається.

— Зараз він прилетить, тоді побачимо, який ти сміливий,— сказав генерал, закурюючи третю цигарку й нервово поглядаючи в небо.

Він чекав вертольота.

І думав про те, що людство створило релігії, дипломатію, Організацію Об'єднаних Націй, атомну бомбу, а от як урятувати дитину, воно не знало. Ні релігія, ні дипломатія, ні ООН неспроможні допомогти тут.

Тоді допоможемо ми самі. Як треба буде, підіймемо в повітря річку, і шосе, і міст,— увесь світ, усю живу й мертву природу скеруємо на врятування дитини. Як треба буде, навіть грозу, що нависла над Черкаськими горами, спрямуємо в інший бік. І тоді все рушить до однієї мети, в одному напрямі, як земля обертається лише на схід і вдень і вночі, в розпалі воєн і в спокої миру. Лише на схід, назустріч сонцю, щоб урятуватись, вирватись з темряви власної тіні.

...Але вертоліт все не з'являвся, і небо на сході було ясне й розпечене; літнє небо, під яким дозрівають земні плоди.

— Бачу, ти в нас герой,— сказав генерал.— Коли виростеш, будеш у мене служити. Хочеш?

— Хочу,— відповів хлопчик.

Його зубки зблиснули під мостом — така широка усмішка осяяла обличчя.

Він служитиме в генерала!

Річку загатили.

Вона вдарилась об греблю, помацала мордою перепону, шукаючи виходу і сподіваючись, що десь таки знайде шпарину, крізь яку зможе просочитися: спершу тоненькою ниточкою, потім — усім своїм тілом, розширюючи шпарину й розмиваючи греблю; так бувало завжди.

Але шпарин не було, і річка повернула назад, виповзла на береги, лягла на траву, обмацала дно, вся стиснулася й знову пішла по колу. Вона була схожа на дике чудовисько, що поволі напружує м'язи, готуючись до стрибка чи удару. Річка вірила в силу свого тіла, сподівалася, що рано чи пізно збере її вдосталь, і тоді все розлетиться вдрузки під могутніми ударами її тулуба.

Але й люди пліч-о-пліч чатували біля греблі зі своїми знаряддями, тягачі гуркотіли на березі, корчуючи нові й нові дерева, у повітрі зблискували сокири. Люди були насторожі, готові стати до бою з цим величезним чудовиськом, яке билося головою об греблю, а тулубом сягало кудись вдалину, невпинно збільшуючись і здимаючись, немов злий дух.

Страшне чудовисько!

А що, як доведеться вбити річку?

Нехай увесь світ побачить, як убивають річку!

Але вона не поспішала, вона була ще сонною й лінивою, вона збирала сили й пробуджувала всі свої м'язи. Пробуджена річка — це її страшний гнів.

На допомогу річці квапилось небо. Воно гуркотіло й розсипалося над горами холодним водоспадом, дощові потоки мчали схилами, шумували в кам'яних чашах, зносили все на своєму шляху. Неправда, що вся сила річки в гірських джерелах — у небі її сила, там її джерела. Тепер небо спускалося дедалі нижче й нижче, ладне вихлюпнути в річку всі свої пекельні води.

Хмари, забирайтесь геть, у гори! Не лютуйте, хмари, бо гнів — це зло душі... Хіба в хмар зла душа? Може, це злість на те, що ми перепинили течію річки? Адже ми не змогли переконати річку й тому зробили це. Щоб досягнути успіху, нам потрібно було багато людей. Ми вдалися до насильства, бо зрозуміли, що не можемо переконати річку. Ми змусили її зупинитись і знаємо, що саме тому вона ненавидить нас.

Але якщо стихія — це сила, то приборкати її здатна тільки інша сила.

Поверніться, хмари, на вершини гір!

Річко, замри у своєму річищі!

Чудовисько, не напружуйся й не готуйся до стрибка, бо ми вицідимо твою холодну кров до останньої краплі!

Чудовисько, лишайся в своєму лігвищі!

Сиди там, пекельний виплодку!

Танки стояли мовчки, косуючи своїми похмурими гарматами на річку. Похмурість неба відбивалася в їхньому металі. З якої ери, з якої незбагненної давнини виповзли ці тварини, що бездумно завмерли на берегах річки? Чи могли щось зарадити тут їхні механічні серця, в яких таїлася сила тисяч коней!..

На мосту загуркотів невеличкий мотор — помпа пожежної машини викачувала з-під мосту залишки води. Прикутий за руку хлопчик уже стояв на майже сухому камінні. Помпа давилася й пирхала, але працювала без угаву. Через кілька хвилин усі побачили баговиння, в якому борсалася риба, задихаючись на повітрі.

Порожнини й нори в кам'яних підвалинах мосту заклекотіли, вода з них шумно дзюркотіла увсебіч. Вода, що застоялася в норах і лабіринтах кам'яних брил та бетонних поясів, ніколи не бачила сонця і тепер бігла на волю, зникаючи в намулі й баговинні.

Виткнувшись із води, кам'яні бики оголили свої позеленілі боки.

Принесли одяг хлопчика. Мати вдягала на спина штанці, обіймала його, щоб зігріти, і щось казала йому тихо й спокійно, але її слова звучали сумно, бо мати знала те, чого не знав хлопчик, і весь час поглядала на небо. Інші теж дивились на небо, ніби чогось чекали, але їхні погляди були звернуті не до гір, а туди, де ще ясніло небо.

Сумне передчуття охоплювало кожне серце й смоктало його; людський гамір поволі вщухав.

Нарешті почулося стрекотіння вертольота. Він летів понад вербами, завис над мостом, трохи похитався й почав спускатися. Натовп розступився, і, хоч гвинти ще продовжували обертатися, із залізної кабіни вертольота вже вистрибнуло троє людей. Попереду йшов військовий лікар у білому халаті, з-під якого виднілися чоботи.

Асистенти несли валізку й легенькі ноші.

Свистіння лопатей ущухло, запанувала тиша, у натовпі хтось зойкнув.

— Ну, герой,— сказав генерал,— тримайся.— Тепер полетимо на вертольоті!

Але чому генерал повернувся до героя спиною?

Хлопчик дивився на лікаря, на двох людей з ношами, на генерала і чув, як посвистують опори мосту: повітря заходило в останні нори й лабіринти величезного кам'яного гнізда.

Зойки в натовпі не стихали — то голосила мати.

І раптом пролунав чийсь відчайдушний крик:

— Руку відріжуть! Не давай! Не дава-а-ай!

То кричав хлопчик, який зупинив поїзд. Він біг по мосту й щосили гукав:

— Не дава-а-ай!

Його схопили, затулили рота. Він пручався, але людей було багато, і вони міцно його тримали. Всі почали повертатися спинами до річки, щоб не дивитись на роботу хірурга.

Річка хлюпотіла за греблею, ніби теж хотіла визирнути з-за неї, і дрож перебіг по її тілу, коли вона знову осіла у своє русло. У намулі борсалась риба, хапаючи повітря роззявленим ротом. Вона високо підстрибувала, торкаючись хлопчикових ніг, і знову падала на багнисте дно.

Хлопчик не служитиме в генерала!

Одноруких не беруть у солдати.

— А! — зойкнув хлопчик.

Його пройняв жах, і раптом він відчув якусь полегкість, ніби став порожнім, як мушля равлика. Це відчуття з'явилося тому, що його тіло вкрилося потом. Легкий і весь обм'яклий, хлопчик опустився на слизьке каміння, а лікар і асистенти вже відкривали валізку, що лежала на ношах.

Бики мосту перестали хрипіти.

В єдину мить світ спорожнів, немов застиг.

І в цьому заціпенінні, в цій крижаній тиші раптом пролунав якийсь звук. Він нагадував гуркіт льоду на річці взимку. Набрякаючи, крига тріскається, і гуркіт котиться вздовж річки разом з тонкою прозорою тріщиною. Міст удруге змістив свої кам'яні опори. Люди, що стояли на ньому, відчули, як міст здригнувся.

— Що сталося?

— Міст! Міст! — загукали всі.

Хлопчик тримав обидві руки на колінах, сам ще не збагнувши, що опинився на волі, що кам'яна пастка відпустила його. Генерал підхопив хлопчика, підкинув у повітря й почав цілувати, а натовп радісно закричав, звільнившись від заціпеніння. Зчинився такий неймовірний галас, що можна було оглухнути.

— В опори мосту зайшло повітря,— сказав хтось.

Можливо, нове зміщення справді сталося тому, що в глибокі темні лабіринти опор увійшло повітря.

Люди понесли хлопчика на руках, передаючи з обіймів в обійми; він був зачарований цим людським натовпом, який вирував від щастя, цим веселим і гомінким ярмарком, що плив у нього перед очима... Мати цілувала спина в щоки, в очі, в шию, цілувала його руки, а найбільше ту, що була під водою, цю маленьку дитячу руку, яка заволоділа думками й по-

чуттями пасажирів поїзда, пожежників, селян із току, генерала й цілого танкового полку, що збирався форсувати Черкаську річку.

А люди стояли на берегах і на мосту, перемовлялися й дивувалися, що вони, такі несхожі одне на одного, зібралися докупи, забувши про всі свої справи, заради цього хлопчака, грубо обстриженого ножицями, босоногого, веснянкуватого, схожого на жабеня серед гарячого піску. І все, що сталося, здавалось їм тепер якимось безглуздям, але таким зворушливим, що аж зомліти можна було.

Перші танки загули моторами й рушили з місця.

— Тепер побачимо, який ти герой! — сказав генерал.

Він вів хлопчика по березі до вертольота.

Льотчик відчинив дверцята і, підхопивши хлопчика під пахви, посадив його в прохолодне черево машини. Генерал озирнувся й побачив у натовпі матір, яка все ще плакала, не втираючи сліз, селян із багром, сокирами і мотузями, пасажирів поїзда, офіцерів, що віддавали честь, людей, які поспиралися на поручні мосту. І там, серед натовпу, він раптом побачив ще одного хлопчика — в червоній майці. Генерал поманив його до себе рукою, а той, не чекаючи, щоб його вдруге кликали, стрімголов кинувся до вертольота.

Задихавшись, він заліз у середину, мотор уже гуркотів, генерал сів між обома хлопчиками. Лопаті зняли вгору пісок, машина затремтіла й повисла в повітрі. Під її черевом зблиснула річка, що високо піднялася в своєму руслі, ніби хотіла вхопити цього водяного коника, який стрекотів над нею. Потім під ними хитнулися вербп, і враз уся земля нахилилася — міст і люди на ньому, річка й армія,— все мало не покотилося, мов з гірки. Ніби їм більш нічого й не лишалося робити.

Машина описала ще одне коло і, загуркотівши гучніше, полинула над полем. Двоє дітей дивилися вниз, припавши до ілюмінаторів, і, повірте, їм анітрохи не було страшно.

Генерал сидів, пожовуючи незапалену цигарку,— у вертольоті не можна курити,— і думав про щось своє. Може, про ціну людського життя, може, про маневри, може, про війну. Багато про що доводиться думати генералові, великі в нього турботи. А наш генерал, крім усього іншого, ніс тепер у серці ще й турботу про цього хлопчика.

Якщо доля однієї дитини здатна зупинити частину людства, то заради долі світу людство повинне зупинити рух усіх галактик, щоб скерувати його в напрямі, необхідному для врятування світу.

Зрештою, це єдино можливий напрям.

Генерал подивився на годинник. Через п'ятнадцять хвилин мало бути завершене форсування Черкаської річки. Танки йшли на південь, усе далі й далі, туди були скеровані жерла їхніх гармат, що вдивлялися в простір попереду себе. Доля цього простору не викликала побоювань, і гармати мовчали, але машини продовжували рухатися, попустивши повіддя тисяч коней у своїх механічних серцях; вони прямували крізь цей гарячий полудень, розпечений полудень світу.

Тисячі коней, тисячі копит сповнюють простір гуркотом і скреготом сталі; повзуть, йдучи у наступ, сталеві гусениці, лишаючи за собою тишу й спокій; вони бачать перед собою потворну примару війни, що, немов змія, звивається у своєму лігві, набрякає і сичить, шукаючи собі будь-якої шпарини, мов та загачена річка, а чорні хмари з гуркотом мчать у небі, сповнені пекельної сили.

Зміє, зміє, лишайся в своєму лігві!

Лишайся там і не ворушись, породження пекла!

МИ, ДУХОВИЙ ОРКЕСТР

Черкаські музиканти мені поскаржилися, ніби хтось сказав, що духові оркестри слід уже позакривати. В селі на кожному стовпі висить по гучномовцю, на майдані — аж три. Кому тепер потрібні духові оркестри — бозна-коли вигадані й давно застарілі! Черкаський духовий оркестр справді давній. Навряд чи хтось у селі знає, скільки років цим інструментам; мушу вас запевнити, що досить на них глянути, і вони здадуться вам одвічними, як сонце. Навіть власники інструментів не знають їхнього віку, бо твердять, що вони існують, відколи світ стоїть... Послухайте, що розповість про себе сам духовий оркестр, та й поміркуйте тоді, чи можна його закрити.

Труба

Духові оркестри існують, відколи світ стоїть, і ніхто не в силі закрити їх, так само, як не можна закрити якусь державу. В армії я був сурмачем; як засурмлю, бувало, аж коні біля конов'язі битися один з одним починають. Мене навіть у наказі по гарнізону хвалили.

Коли я повернувся з армії, староста мені сказав: «Міяле, є наказ: як скажуть по телефону, зразу ж тривогу оголошуй. Більш нікому, крім тебе,— сурмитимеш у нас тривогу!» Тоді над нами американські

бомбардувальники літали, а люди працювали в полі, як не сурмити щосили, могли б і жертви бути. Ціле літо я тривогу сурмив, аж до Дев'ятого вересня [1].

Кларнет

І жертв не було. Кого не спитаєте, кожен вам скаже. Тоді у Верхній Кам'яній Риксі у дзвони били, але в нас їх не чути було. А Міялову трубу і там чули.

Труба

Після Дев'ятого, коли почалося кооперування, ми ходили всім духовим оркестром від хати до хати і грали. Одні раділи кооперуванню, інші кривилися, та вже як почало діло робитися, не зупиниш — от ми і граємо для почину, а потім уже подбасмо, щоб усе як слід владнати, бо ж усе музикою починається і музикою кінчається. Як помре чоловік, його теж з музикою проводжаємо.

Отак грали ми під час кооперування, підходимо до однієї хати, а там ніяк не згодні. Вийшов старий, повиходили його сини, поставали біля хати і дивляться на нас спідлоба. А перед хатою у них лимони росли. От перемовилися вони, зірвали по лимону і почали їсти. А коли в тебе на очах лимон їдять, одразу повен рот слини набігає. Але ми не можемо перепочити — он скільки народу зібралося,— якщо ми зупинимося, значить, ми здалися. Дивлюсь я на Спасову дудку, а з неї аж вода тече.

Кларнет

Так воно й було.

---

[1] Дев'яте вересня 1944 року — день перемоги народної влади в Болгарії під час всенародного повстання проти монархо-фашистської диктатури.

Труба

Тече вода з кларнета, а я йому підморгую: «Тримайся, Спасе!» І Спас мені підморгує: «Тримайся, Міяле!» Тримаюся з усіх сил і граю, а з труби навсібіч вода бризкає. Ті жували лимони, поки оскому собі не набили, та й чкурнули до хати.

Цілий рік потім кислі ходили. Тепер усі сини в кооперативному господарстві працюють: Петро Лимон телят доглядає, Георій Лимон ракію курить, а Іван Лимон трактор водить. Цього Івана тоді не було там, але й до нього прізвисько пристало. Старий тепер на пенсії й продовжує лимони вирощувати.

Отак і грали ми тоді, а люди, що зібралися на вулиці, казали: «Оце так гра!» Народ знає, що каже, для нього ж ми й старалися, його не одуриш!

Кларнет

Син мій, що в Берковиці живе, транзистор привіз. Дивись, каже, тату, яка штуковина. Хочеш, залишу її тут, хай вона тобі грає, а кларнет свій закинь на горище. Побачимо, кажу, що воно за штуковина. Включив її син, а вона як почала чхати й кашляти, кашляти й чхати, а потім ще й заїкатися. Е, кажу, ця музика не для мене. Чому це я повинен слухати, як вона у мене в хаті чхає та заїкається! Забирай свій транзистор і побий на тій голові, яка його вигадала. А кларнет свій я на горище не закину. Що хоч закину, а його — ніколи!

Бас

Як це так — на горище! Інструмент викинути — все одно що живу людину.

Минулого року до Міяла з Музею революції приходили трубу його просити. Аж із Михайловграда приїхали, повна машина людей, переговори з ним

вели, щоб віддав їм трубу для музею, бо Міялів батько грав на ній у Черкасах, коли повстання двадцять третього року починалося. І гроші з собою привезли, давали Міялові, щоб купив собі нову трубу, та Міял не поступився. Правду кажучи, ми теж почали його вмовляти — бери, Міяле, гроші, нову трубу собі купиш. Тепер он які труби є, блищать так, що й торкнутися страшно. А він не хоче. Ще батько мій, каже, на тій трубі грав, у ній його душа живе. Завжди чую його, коли граю. Справді, вмираючи, батько сказав йому: «Бережи, Міяле, трубу. І не знати тобі прощення, як народ починатиме щось, а тебе з трубою там не буде». Так і не віддав трубу до музею!

Т р у б а

Та віддам я її, сказав, що віддам, коли духу не стане дмухати, тоді віддам. То ж така труба, що в неї вітер ледь дмухне, а вона вже й грає, дарма що пом'ята трохи. Як віддам її до музею, народ на неї дивитиметься, то правда, зате не почує більше. А так, коли ми граємо, народ і чує трубу, і дивиться на неї. Адже ми по всіх усюдах граємо.

Б а с

Своїм простим розумом я так міркую: хата, в якій ми не грали, ніби й не хата. А нехай-но знайдеться хоч один, хто скаже, що ми у нього в хаті не грали. Та й чи ж тільки в хаті?

Коли вогняний млин одкривали (черкасці так свій вальцьовий млин називають), хіба не грали ми? Грали. Міст поставили — і там грали. Електрику коли проводили, знову грали. Наш оркестр і літака зустрічав.

Минулого літа прилетів до нас літак хліба підживляти, так голова і нас на поле взяв — він, мовляв,

промову виголошуватиме, а ми грати будемо. Крутонув літак своїми лопатями, здійнявся вітер — в голові промову з рук видер, з нас шапки позривав, жінкам спідниці позадирав. Мало не роздяг нас усіх! Люди сахнулися вбік, тільки ми стояли, як у землю вкопані. Так і грали весь час, аж поки літак над полем не здійнявся. Голова признався потім: добре, каже, що музику взяли, не осоромились перед людьми.

Труба

Хай літак дме на нас скільки завгодно — цим нас не залякаєш. Ми в своєму житті стільки дули, що якби все докупи зібрати — гору б у повітря підняли.

Великий барабан

А коли ми на збори опозиції в Берковицю ходили! Хіба ж не ми тоді порядок навели? Пам'ятаю все, мов то сьогодні було. Наш черказець Гоца Герасков рушницю з собою взяв і всю дорогу нахвалявся застрелити збори, а що з цього вийшло? Не встигли ми дійти до міста, як міліція відібрала в Гоци рушницю. Як не просився він, як не переконував, але міліція на те не зважила й не віддала рушницю.

Ми, духовий оркестр, ідемо попереду — прямо на збори опозиції. Опозиція виставила наперед оркестр з Мездрея. Великий такий, інструментів повно, і всі по нотах грають. А ми що — тільки на слух граємо... Стали вони навпроти, на нас і не дивляться, у ноти свої втупилися. Кажу нашим: глядіть, кожен своє грайте, а все інше мені залиште і пропустіть мене наперед. Коли зустрічаються два оркестри, один мусить замовкнути, бо не можна одночасно різне грати. Бувало, на весіллях зустрінуться два оркестри: який з них слабший — підібгає хвіст та й забирається геть зі своїми інструментами.

Сказав я так нашим, бо добре свій інструмент знаю. Шкіри на ньому з ялових овець. Висушив я їх гарненько, поголив як слід і так напнув, що хоч з гармати стріляй, я й оком не змигну. Кажу собі: ну, Цеко, або тепер, або ніколи. Загримів мій барабан, а потім як затріщить! А я з тим громом та тріскотнею сунуся прямо на фланг чужого оркестру, скоса на нього позираючи. Вони одразу й збилися: половина почала під мій барабан підстроюватись, а задні до свого барабана прислухаються, бо він позаду них стоїть, а я попереду нашого оркестру йду.

Збилися вони, перестали грати: їхній барабанщик заглушити мене хотів, та шкура на його барабані так і луснула, залишилися вони з одним малим барабаном. Схопили свої ноти під пахву та й підібгали хвіст, сорому тільки набралися, й всі їхні збори полетіли шкереберть.

Опозиція, певно, думала, що, коли в нас міліція рушницю забере, ми одразу капітулюємо і навшпиньки у свої Черказки подамося. Та ми, як треба буде, шкіру цілого верблюда на барабан напнемо, а своїм не поступимося! Ось воно як було, люди ще й досі пам'ятають, та й Берковиця не за горами, самі спитайте.

Малий барабан

Та що там питати! Кожен по-своєму розповість, а як на мене, то без музики нічого не буває. От підіть на військовий парад, самі побачите — першим на площу духовий оркестр виходить, а вже потім — генерал та інші командири, потім військові частини одна за одною виходять, а оркестр весь час грає. Коли оркестр замовкне, малі барабани бити починають. Зручні такі барабанчики і б'ють гарно, неначе в саме серце тобі. А солдати марширують під барабанний

дріб,— рап-рап, рап-рап — що завгодно з дороги зметуть. Часом я думаю,— а коли космонавтів виряджають у політ, чи грає там духовий оркестр? Напевно ж, грає... Якщо коли-небудь Черказки людину в космос посилатимуть, ми, духовий оркестр, і там будемо грати. А до тих, хто розводиться, ніби духові оркестри закриватимуть, мені й діла немає. Як Міял каже — духові оркестри існують, відколи світ стоїть.

ПІСЕНЬКА

«Мій рідний краю, синє небо!..» Здається, так починається одна старовинна пісенька?

Синє небо! Справді, повірте мені, воно синє-синє, чисте-чисте, без жодної хмаринки. Хмари попадали нині на землю; білі, рожеві, пухнасті, запашні, вони заполонили все поле. Цвіт, цвіт, цвіт! Уся природа дихає цвітом, і мені здається, що я вже задихаюся від терпких, запаморочливих пахощів, а легкий бриз дедалі сильніше розносить їх навкруги; птахи борсаються, тонуть серед цих запашних хмар, б'ючи крильми; коли вони пролітають понад дорогою, мені видно їхні роззявлені дзьоби. Навіть птахи задихаються над моїм невеличким полем, де кинули якір хмари.

Поперед мене біжить, підганяючи обруч, сусідська дівчинка. Обруч пругкий, від кожного удару паличкою підстрибує і швидко котиться вперед. Дівчинці нелегко його наздогнати, вона щодуху мчить, махає рученятами й витягає голівку, але її голий задочок, такий неповороткий — щоразу відстає. Ох, цей важкий задочок! — усміхаюсь я до дівчинки. Вона стріпує своїм заплетеним у кіски бантиком, що нагадує півнячий гребінець, і сама себе підстьобує паличкою. Потім нахиляється, піднімає обруч, що тим часом упав додолу, і знову котить його вперед. Я й сам ладен бігти слідом за дівчинкою — разом ганяти обруч, але раптом чую позад себе на дорозі якісь звуки. Пролунавши в полі, вони затихають удалині, поглинуті навколишніми горами. Дівчинка зупиняється серед дороги, начепивши свій обруч на паличку. Зупиняюсь і я, побачивши, що до нас наближається

велосипедист. Одразу важко й розібрати, висвистує він чи співає.

Це справді було щось середнє між свистінням і піснею, так ніби — ф'ю, ф'ю, ф'ю-у-у. Низько схилившись над рулем, їздець легко й швидко крутив педалі. Він натискав на них, мовби хотів когось наздогнати. Розвинувши потрібну швидкість, він випрямився на сідлі, однією рукою тримаючись за руль, а другу заклавши за спину, й над білими квітучими хмарами знову полинула його дивна пісня.

Чим ближче він під'їжджав, тим більше привертав мою увагу його спів. Може, тому, що я теж захмелів від терпкого весняного буяння, запаморочений цим запашним полем, духмяними хмарами; вони то ледь гойдалися від легенького подиху вітру, то раптом здіймалися вгору, підхоплені вихором, який розтріпував їх, втягуючи у свою коловерть і білий та рожевий цвіт, і золотий пилок тичинок, і тендітну бджілку, і волохатого незграбного джмеля. Я захмелів у цьому розмаїтті пахощів, серед солодкодухих білих хмар, що маяли на вітрі, ладні ось-ось зірватися з якоря й полетіти в безодню неба.

Та було в тій пісні й щось інше, прадавнє, воно бриніло дедалі сильніше в міру того, як наближався велосипедист, а потім раптово переливалося в м'які, лагідні ноти, які часом нагадували трепетне відлуння. Велосипедист знову нагнувся над рулем і натиснув на педалі.

Коли він під'їхав ближче й привітно помахав рукою, я впізнав у ньому свого односельця, що недавно одружився. І тут я раптом збагнув, у чому ключ до його пісні: мовби увібравши в себе весь гамір весілля, він тепер поволі звільнявся від нього. В його дивному «ф'ю, ф'ю, ф'ю-у-у» я раптом почув вигуки заквітчаних з голови до пояса дружок, що витанцьовували перед трубами музик, побачив язичницькі

корогви, почув, як об нап'яту на барабан котячу шкіру торохкотять палички, що віддають вином і стравами; знову загриміли рушниці, викидаючи в небо цілі хмари кіптяви й диму, зазвучали весільні примовки й здравиці гостей: говорив мало не кожен, вино робить моїх односельців ораторами, артистами, філософами, політиками, пробуджуючи в них усі таланти, якими їх у міру можливостей обдарувала природа. Весілля було традиційне — все, як заведено здавна, тільки без священика.

Священик з'явився аж надвечір,— він приятелював з батьками, до того ж хотів виконати свій обов'язок — поблагословити весілля. Котрийсь із родичів, довідавшись, що він прийшов, кинувся його шукати.

— Де батюшка? — видивлявся він біля столів.— Де батюшка? — розпитував, прокладаючи собі дорогу серед гостей, що танцювали хоро, й високо тримаючи над головою півня, зловленого, як того вимагає звичай, на подвір'ї у молодої.

Ведучи благочестиву бесіду, священик сидів край столу й закушував, розтрушуючи на поли своєї ряси крихти їжі.

— Отче! — зупинився перед ним селянин з півнем.— Ми розписали їх по-громадянському, ми безбожники, благочестивий отче!

Хтось із гостей у прикрашеній лискучою фольгою шапці, перехилившись через стіл, сказав священикові:

— Втрачена нагода — це вже не нагода!

— Вип'єш зі мною, отче? — не вгавав той, що з півнем.— Любові не потрібен бог, любов прагне любові. А душа прагне вина!

Гість із фольгою на шапці провадив своєї:

— Втрачена нагода — це вже не нагода!

— Атож, атож! — закивала головою огрядна тітка, тягнучи в коло гостя з півнем.— Нинькн нам випала

нагода погуляти, а завтра па нас чекає робота в полі!

Вона таки потягла його за собою, дебела й рум'яна, і він, тримаючи за ноги півня, став пританцьовувати, щось вигукувати й погрозливо хитати головою; коли наближався до музик, то щоразу намагався встромити свого півня в басову трубу...

Ф'ю, ф'ю — лунала в полі пісенька молодого. Він то натискав на педалі, то знову випрямлявся, прагнучи дати вихід почуттям і переживанням, що виповняли його душу,— весілля, музика, шлюбна ніч,— і виповісти своїм співом тої зовсім новий світ, який уперше відкрив для себе. Він виводив свос «ф'ю, ф'ю, ф'ю-у-у», а переді мною знову поставали картини весілля. Прощання гостей, вечірні сутінки, гупання барабанів, люд, якиї допізна не розходився після вечері, чекаючи, поки винесуть сорочку молодої, як це робилося з незапам'ятних часів, і випити дзбан ракії. У кухні гоготів вогонь — грілась вода для посуду, і в відблисках полум'я гості надворі здавались бронзовими.

На порозі з'явилася худорлява жінка, високо піднявши над головою решето з сорочкою.

— Де піп? — запитала вона.

Розштовхуючи гостей, наперед вийшов батюшка й зупинився перед жінкою з решетом. За нею стояла ще одна, тримаючи в руках дзбан із встромленою в нього квіткою.

— Випийте й благословіть! — вклонилась вона.

Священик мав благословити цнотливість нареченої. Музики вже приготувалися грати й чекали, коли батюшка підніме руку. Але тут наперед вистрибнув селянин із півнем і вихопив у жінки решето.

— Назад! — закричав він.— Назад, люди!

Шарпнувшись з місця, він кількома стрибками опинився в кухні, й усі побачили, як він жбурнув решето у вогонь. Високо злетіли іскри вгору, потім во-

гонь став пригасати (від сорочки вже нічого не лишилося), а селянин вийшов у двір, відштовхнувши обох жінок, що геть заклякли на порозі.

— Овче, овче! — звернувся він до священика, ледве ворушачи язиком і не маючи сили вимовити «отче».— Овче, любові не потрібен ярмарок, любов прагне любові!

Натовп загрозливо загув, двоє чи троє сміливців уже вийшли наперед, готові до бійки, та селянин і оком не змигнув. Озирнувшись і не знайшовши нічого під рукою, він розмахнувся і вдарив своїм півнем у перше, що трапило йому, обличчя.

— Поганці! — закричав він.— Тварюки! Ану ж назад мерщій, п'яниці, назад, кажу вам! Геть назад!

І лупцював півнем кого попало (спочатку півень ще подавав голос, але потім він умовк, та селянин не випускав його з рук, а гатив і гатив по обличчю кожного, хто потрапляв йому під руку). Позаду, стоячи біля музик, селянин із блискітками на шапці правив своєї:

— Втрачена нагода — вже не нагода!..

Ізлець був уже далеко на видноколі, поле там горбилося, хмари квітучих дерев здіймалися високо в небо,— здавалося, ніби шлях нараз обривається, ніби він тоне в синій безодні. Сусідська дівчинка котила свій обруч, витягши голівку, на якій підстрибував бантик-гребінець. Пісня дедалі віщухала, але її пристрасність не зменшувалась. Навіть коли велосипедист уже сховався за пагорбом,— наче провалився в небесну безодню,— піспю все ще було чути.

Я побіг наздогапяти дівчинку,— в цю мить мені теж хотілося щось робити. Може, найкраще було б заспівати, як той молодий, вклавши в мелодію все, чим повнилась моя душа. Але я не вмію співати так, як він, до того ж знаю, що ніколи не зможу виспівати без слів те, що бентежить мене.

ЗЕЛЕНА ДОЛИНА

Хлопчик пас кобилу в зеленій і запашній долині, вщерть залитій світлом. Сонце весело збігало по її схилах, щоб повилискувати на рейках вузькоколійки. Рейки вигиналисъ на щебенястому насипі; хлопчикові вони здавалися довжелезною твариною, що витяглася й заснула в долині. Прокидалася вузькоколійка двічі на день, коли нею проходив, пирхаючи димом, невеличкий поїзд. Хлопчик помітив: щойно здалеку долинав свисток паровоза, кобила незграбно й тихо дибала до колії. Вагончики вистукували колесами, вдарялися один об один, а кобила стояла на насипі, настовбурчивши гриву й задерши голову. Коли поїзд віддалявся, вона кидалася йому навздогін і довго бігла уздовж колії, нюхаючи повітря та розпачливо іржучи.

Ніхто не знав, чому кобила бігає слідом за поїздом. Хлопчик теж не знав. Дуже давно, ще замолоду, було в неї маленьке лошатко в білих панчішках, і вони разом ходили пастися в зелену долину. Лоша то забігало на залізничну колію, то крутилося біля матері, поки одного разу не стрілося з поїздом. Воно дуже здивувалося, побачивши чорного коня, і ніяк не хотіло втікати од нього, хоч кінь загрозливо свистів і випускав із ніздрів пару. Кобила заіржала, передчуваючи біду. Вона тільки встигла побачити, як паровоз ударив її ошелешене дитя, в повітрі майнули його білі панчішки; коли ж повз неї прогуркотіли останні вагони, колія була порожня.

Лоша було відкинуте вбік. Кобила кинулась шукати його. На насипі вона знайшла лише кілька тем-

них плям і відчула запах свого дитяти. Тоді вона побігла слідом за поїздом — спершу повільно, потім дедалі швидше й швидше, поки не перейшла на чвал. Ніхто, крім відлуння, не відповідав на її розпачливий крик. А вона все бігла й бігла, силкуючись наздогнати поїзд і відібрати в нього своє лошатко в білих панчішках... Але ж кінь ніколи не може наздогнати поїзд. І все-таки, пасучись побіля залізничної колії, вона завжди дріботіла старечими ногами слідом за поїздом і кликала своє лоша.

Але хлопчик нічого не знав про лошатко в білих панчішках. І не до кобили йому було нині; сидячи на м'якій траві, він думав про щось своє. Сьогодні вранці хлопчик бачив, як у Павлінин двір зайшов чоловік. Павліна кинулась до нього, той підхопив її на руки й став цілувати. Це був Павлінин батько, який працює в місті й приїжджає додому щонеділі. Павліна така велика, а от, бач, не соромиться, коли батько бере її на руки й цілує, хоча з-за тину й дивляться сусіди. Хлопчик також дивився крізь щілину в огорожі, а потім спитав у матері, коли ж прийде їхній татко.

Мати завжди казала йому, що татко неодмінно приїде. Він далеко, їхати йому треба дуже довго — кілька днів поїздом, щоб дістатися до їхнього села. А Павлінин батько працює близько, в сусідньому місті, тож може й пішки дістатись додому. Його ж тато прийти не може — йому б довелося йти сто років.

Хлопчик не знав, скільки це — сто років, але, мабуть, дуже багато. Звичайно ж, коли приїде його татко, хлопчик кинеться до нього, і хай Павліна побачить, що не тільки її беруть на руки й цілують... Іноді татко снився йому, хоча хлопчик ніколи його не бачив. Він нікому не розповідав своїх снів — такі вони були гарні. Це було так чудово! Удвох, узяв-

шись за руки, вони йшли горами й долинами, повз залізничну колію, а коли наближались до річки, батько брав його на руки й переносив на другий берег. Які широкі річки переходили вони вбрід! Чи бачив же хто такі широченні річки?

Кобила спокійно паслася, в глибині лісу щось тихо й співуче шуміло, ніби зітхало за вітром, що десь повіявся. Це заспокоювало, присипляло, пестило хлопчика; а сонце купало долину у вихлюпах свого проміння. Раптом хлопчик почув здалеку якийсь гуркіт. Стрепенувшись, звівся на коліна. Кобила перестала пастися і, високо задершн голову, почала стригти вухами. Вдалині почувся свисток.

Іпов поїзд.

Спускаючись до колії, хлопчик почув, що ззаду біжнть ще хтось. Озирнувся — кобпла. Він ухопився їй за шию й почав видиратись на неї верхи по ногах і широких грудях; вона ж терпляче стояла на місці й тихенько іржала. Ледве хлопчик умостився на її хребті і вчепився за гриву, як кобила зірвалася з місця й побігла до колії.

Повітря паповнилося гуркотом, навколо диміло й сичало. Кобила з хлопчиком на спині підбігла до колії, коли паровоза ще не було видно. Зупинившись біля рейок, обоє вдивлялися туди, звідки було чути гуркіт і сичапня. З-за повороту виплив дим, потім вигулькпула чорна личина паровозика з однією фарою на лобі; слідом котилися маленькі вагончики з невеличкими віконцями.

Паровозик пирхнув димом в обличчя хлопчикові. Йому запекло, стиснуло в грудях; кобила збуджено затупцювала на місці. Може, вона побачила білі панчішки свого лошати? Хлопчик помітив щось біле в одному з віконець — газету в когось абощо. Промайнуло ще кілька облич, а якпйсь чоловік помахав хлопчикові рукою і щось гукнув.

— Татку! — скрикнув хлопчик.

Він і сам незчувся, як вимовив це слово, може, воно було для нього найкращим, може, тільки його й хотілося вигукнути. Чоловік вихилився з віконця й знову помахав йому рукою. Вагончики стукотіли, скрипіли, бряжчали, котились по рейках.

— Тат-ку! Тат-ку! — гукав хлопчик.

Щасливими очима дивився він на залізну вервечку.

Але поїзд швидко промчав. Гуркіт коліс поступово стихав: «Тарвк-так... тарак-так...» Хлопчик раптом злякався, що поїзд і зовсім зникне, що його не можна буде зупинити в долині, що, може, саме в цьому поїзді їде його татко, що той чоловік у віконці напевно і є його татко... Він почав смикати кобилу за гриву, бити її кулачками, та вона лише тупцювала під ним, нюхаючи повітря, і стригла вухами.

За мить хлопчик відчув, як напружилися під ним її м'язи, заграли старі ноги; несамовито іржучи, кобила кинулася вздовж колії. Грива її маяла на вітрі, копита лунко били в утрамбований насип; хлопчик вчепився в її гриву, од вітру очі його сльозилися, і вся долина якось дивно затанцювала й затремтіла перед ним. Ліс на Півнячому горбі то хилився, то випростовувався, схили стрибали перед очима, ніби теж мчали разом з ним. По блискучих рейках торохкотів попереду останній вагончик, уже зовсім маленький, і блимав на вершника двома чорними ліхтарями.

— Тятку! — розпачливо гукав хлопчик.

І-у-у-у-у! — відгукнувся паровозик.— І-у-у-у-у!

Зелені й округлі горби мчали разом із хлопчиком, щоб наздогнати й зупинити поїзд. І ліс теж біг разом з ним, розмаявши на вітрі свою зелену гриву.

— Стійте! Стійте! — гукав хлопчик.

Йому здавалося, що він наздожене вагон, що відстань між ними меншає, що ось-ось він знову побачить віконце. А у віконці...

— Зупиніться, стійте!

Горби теж щось гукали, і ліс на Півнячому горбі вигукував щось — хлопчик чув це дуже виразно і був зворушений; а кобила все ще високо підкидала свої довгі ноги, гнівно втоптуючи землю копитами.

І раптом вагончик зник.

Хлопчик побачив перед собою засновану димом чорну пащу. Тунель! Його морок поглинув усе — вервечку залізних вагончиків, пасвжирів, гуркіт і свист паровозика. Тільки легенький димок цідився з тунелю, лінивo здіймаючись у небо. Тиша знову повернулася в долину, навіть вітер десь причаївся, не насмілюючись побавитися димком.

Кобила зупинилася, понюхала холодну, чужу темряву тунелю й повільно рушила вздовж колії назад, понуривши свою старечу голову. Хлопчик плакав, стискаючи її шию. Горби стояли на місці, здивовано дивлячись на нього, і ліс теж дивувався — хіба ж можна зупинити поїзд, адже в долині немає станції, немає навіть звичайної будки обхідника, а є тільки зелена м'яка запашна трава і сонце, яке струмує по горбах, купаючи зелень у своєму промінні.

Хлопчик обома руками стискав кобилячу шию, міркуючи, чи багато це — сто років. Він раптом згадав, що поїзд проходить двічі на день цією долиною, куди він водить пасти кобилу. Не треба плакати, треба тільки навчитись зупиняти поїзд. Хлопчик витер сльози і, задивившись на горби, замислився, як це найкраще зробити. А й справді, як можна зупинити поїзд у такій зеленій і сонячній долині?

ПРО НАДІЮ

Ліс іще зеленіє, та в полі вже можна помітити ознаки меланхолії. Половина птаства подалася на південь, лишилися тільки зимові птахи. Чорна галка, перелітаючи з пагорба до річки, щоб напитись води, аж тричі зупиняється по дорозі, озирається на всі боки — чи раптом не з'явиться звідкілясь яка небезпека. Галка полюбляє високі дерева: сяде, озирнеться, вигукне своє: «Ча! Ча!» — і майне до наступного спостережного пункту. Над луками в'ється дрібна мошкара, цілими хмарами обсідає худобу. Влітку в цей час з'являлися ластівки й знищували мошву на поземному льоті. Тепер ластівок уже немає, мошву ніхто не полохає. Мошечки, мошечки, потанцюйте ще трошечки — вам теж побавитись хочеться... Павуки снують у повітрі своє павутиння, ніби поспішають запакувати землю, гарненько обмотавши її срібними нитками, щоб потім кудись потягти.

Ми з худобою в полі від самої весни. Як виходять корови на пашу, трава ще свіжа й буйна, ніщо не може перешкодити її росту, і хоч худоба несамовито накидається на неї, вона буяє, випростає по коліно, тягнеться вище, сягає коровам до черева. Лише косарі можуть спинити зелене буяння лук. Після косовиці ми то тут, то там несподівано знаходимо покинуті гнізда перепілок і куріпок. «Ти бач,— дивуюсь я,— сто разів ми тут проходили, а не помітили, як перепілка пташенят висиджувала!» Влітку ми лише чули, як птахи підпадьомкають з усіх боків, і бігли на омануливий їхній поклик, але перепелів ніде не знаходили, бо перепел завжди кричить там, де його

немає. От соловей — то зовсім інший птах, по лісах солов'ї співають до нестями. Вчепиться, неборака, десь на дереві за гілку, щоб не впасти, й виводить трелі — от-от лусне. Аж коли його рукою по плечу полескати, він отямиться й полетить. Подивишся на птахів — вони теж, мов ті люди: один хитрий, другий наївний, третій подражнитися любить. Хоча б і дрізд отой. Скільки разів блукали ми лісом, розшукуючи корів, яких гедзі обсіли, чуємо — хтось посвистує позаду, ніби людина. Озирнемося — немає нікого, тільки дрізд на дереві сидить. Ще трохи пройдемо — знову хтось свище. Озирнемося — той самий дрізд. Чи то він з цікавості, щоб дізнатися, куди ми йдемо, чи йому обридло самому лісом пастати й він собі товариства шукає — не знаю. Ми й виноград красти ходили, а дрізд і там услід нам свище. Не раз кидалися ми навтіки; озирнемося на бігу, щоб подивитися, хто за нами женеться, а то знову наш дрізд — сидить край виноградника, ніби висварити нас хоче: «А куди по виноград?!»

Птахи й люди всякі бувають. Ми щодня в полі коло худоби, і щодня полем іде хтось. Цигани з'являться, гвалт зчинять, гамір. «От,— думаємо,— поріжуть зараз одне одного!» — та мерщій до циган. Прибігаємо на дорогу, глядь, а вони сидять на своїх возах — ні ятаганів у них, ані кинджалів немає — то просто цигани так між собою перемовляються. Здалеку послухати — думаєш, ріжуть когось, а вони нікого не ріжуть. Буває, що гроза пройде полем, вимочить нас до нитки, громи зверху кидаючи,— в нашому краю грім і град не дивина. Вдома завжди кажуть нам, щоб під час грози не заганяли худобу під дерева й самі під ними щоб не ховалися, бо в дерева найчастіше блискавка влучає. Ми знаємо одне таке дерево, воно стоїть, розчахнуте навпіл, але не падає, а намагається затулити свої рани благенькими листяч-

ком. Інші дерева, на яких повно гнізд і пташва, задерикувато пустують з вітром, а розбите громом лише щулиться на вітрі, намагаючись якось прикрити свою голизну. На ньому навіть птахи не гніздяться, самі тільки шершні. Через тих шершнів люди й худоба його обминають... Є серед нашого поля таке дерево!

Тому під час грози всі ми — і діти й худоба — лишаємося під дощем просто неба. Та й це не допомагає — цього літа після косовиці посеред рівних лук блискавка вбила корову. Хлопчик, який її пас, заголосив щосили: «Ой лишенько, корову вбило! Ой лишенько, корову вбило!» — і так, голосячи, побіг у село сказати, що сталося. Прийшов його батько з кількома селянами корову білувати, щоб хоч шкура не пропала, розрізали її, а вона геть обвуглилася... Блискавка і в чистому полі вдарити може. Але це тільки влітку буває.

Влітку й дощів більше, і люди частіше ходять, і два котки проїхало — шосе в горах мостити; ми ходили дивитись, як вони повзуть дорогою. І на солдатика ходили дивитися, коли двоє лютих волохів вели його дорогою. Той солдатик возом хліб возив. Перестріли його партизани, взяли в полон разом з возом, а через якийсь час одпустили, тільки хліб собі залишили. Повернувшись у свою частину, солдатик розповів усе від початку до кінця. Схопили його, каже, партизани в лісі, він спершу дуже перелякався, та все вийшло якнайкраще. Навіть записку дали йому, щоб мав чим перед начальством виправдатись. Начальство казало солдатам, що партизани як схоплять кого, то шкуру здирають, а солдатик зовсім інше розповідав. Щоб не підривав бойового духу війська, начальство перевело його в іншу частину, а солдатик і там слово в слово переповів усе, як було, узяв та й підірвав дух і в тій частині. Потім його

послали в інше місце, і так, поневіряючись, потрапив він нарешті в наше село. Наше село взяли тоді в облогу — партизанів шукали. Солдати були всі з резерву, здебільшого волохи. Наші казали, що ті волохи дуже люблять нашивки: за нашивку людину вбити можуть. Посадили люті волохи солдатика під арешт, та самі ж і почали розпитувати про партизанів, а він, коли вже питають, розповів усе як було — взяв та й підірвав бойовий дух волохів. Начальник волохів сказав, що далі цього терпіти не можна, й послав солдатика в іншу частину, певно, ще лютішу. Бачимо, йде дорогою солдатик, а за ним двоє з рушницями. Ми бігцем на дорогу, а солдатик іде собі мовчки й поперед себе дивиться. Миршавий такий солдатик, хирлявий, штани на ньому завеликі, обвисли ззаду. Старі люди, які у війську служили, кажуть, що солдатові все не до мірки. Цьому солдатикові теж. Іде собі мовчки, а люті волохи вигукують позаду: «Цить!» А він же хоч би словечко вимовив, намагається сумирніше від комашки дорогою йти, і чим більш він сумирніше від комашки йти намагається, тим лютіше волохи гукають: «Цить!» Певно, такий наказ їм було дано!

Всякий люд полем іде. Одного разу бачимо — з лісових сіл дрова в місто везуть, а дорога повз нас проходить. Суне валка, ми й помітили, що останній віз куриться — дим, як із печі, валить. «Дядьку,— гукаємо,— валка ваша зайнялася!» — «Марш мені звідси!» — кричить один із візників, ще й дрючком у нас кинув. Гаразд, та не проїхали вони й ста метрів, як загукали: «Стій!» — і всі до останнього воза кинулися. А він куриться, вже нічого й не видно за димом. Метнулися по воду, так-сяк погасили вогонь. Підійшли ми подивитися, що сталось. А то чоловік вісь забув підмастити, от вона терлася, терлася, поки зайнялася. Погасили її, дьогтем підмастили, а ми

обступили воза, пишаємося, що перші помітили й сказали. «А чого сюди поналазили,— нагримав на нас господар,— вам аби тільки повитріщатися, га?» Та пужалком нас, а ми врозтіч, як курчата... Всякий люд полем ходить! Нехай же тепер знов ітиме валка і якийсь віз займеться. Хай тоді пождуть, щоб ми слідом бігли й гукали: «Дядьку, валка зайнялася!» Та ми й пальцем не ворухнемо, стоятимемо собі серед луків і дивитимемось, як віз дощенту згорить, а візники хай ідуть собі попереду й теревенять. А як озирнуться назад і скрикнуть: «Лишенько, а де ж віз?» — отоді ми їм: «А дзуськи!» Так і домовилися між собою. Валки щотижня проїжджають, однак усі змащені. Ми вже й чаклували в полі — жабу на розбитому громом дереві повісили, та, видно, чаклування наше не вдалося. Або чаклування не вдалося, або дуже старанно тепер вози змащують.

Влітку, бувало, вб'ємо вужа, дочекаємося, поки жінки, поклавши санки на плечі, додому йтимуть з городів, та й біжимо туди, де дорога повертає. Підкинемо вужа на дорогу, самі поховаємося в кущах, а жінки йдуть та регочуть: «Хо-хо-хо! Хи-хи-хи!» — як тільки жінки сміятися вміють. Сміються, сміються, та враз як заверещать: «Ой лишенько, гадюка!» Такий зчинять лемент, поки здогадаються, що вуж неживий і його підкинуто зумисне, щоб їх налякати. «А бодай вам!» — клянуть нас жінки, плюючись, а декотрі й камінням на нас кидають. Звісно, ввечері не минути нам прочухана. Вужа підкинув на дорогу — прочухан. По деревах удень лазив і сорочку подер — прочухан. Уклав і коліно подряпав — прочухан. Корова в горох зайшла — прочухан. Гедзі худобу обсіли — знову прочухан. Ніби то ми на худобу гедзів напускаємо. Та ми, якби могли, в'язи б їм поскручували, та хіба ж їх зловиш, вони лише задзижчать, а худоба вже мов знавісніла.

За все нам доводиться розплачуватись. І за вужа, і за подерті сорочки, і за все на світі. Дорослим, звичайно, легше, вони по деревах не лазять. Дорослого хоч убий, він на дерево не полізе, а нам — спробуй утриматися! Побачивши дерево, ми враз гукаємо: «А давайте навперегонки, хто швидше видереться!» Цілими днями лазимо по деревах, жодного гнізда не лишилося, в яке б ми носа не встромили. Та тепер птахи вже висиділи своїх пташенят, побрали їх за ручку й повели на південь. Гнізда спорожніли, поля теж спорожніли, настала осінь. Трава більше не хоче рости, худоба на ній ніяк не напасеться, скубе де-не-де потрошку. Валки теж не їдуть більше, годі й сподіватися, що десь займеться вісь. Обидва котки, мабуть, уже вимостили шосе в горах, бо вернулись назад. Ні вужа не вб'єш, щоб на дорогу підкинути, ні жабу не зловиш, щоб чаклувати. Все поховалося, самі лише павуки невтомно снують у повітрі сріблясті нитки.

А он і польовий сторож через поле до нас іде. Поважно так ступає, насунувши на одне вухо державний кашкет, рушниця на плечі, запишався так, ніби все навкруги, скільки оком сягнеш, йому належить. Не знаю, чи треба вам казати, як ми ненавидимо польового сторожа. Ніхто стільки не тягав нас за вуха, як він. Якщо придивитеся, то побачите, що вуха в нас завдовжки з лікоть стали — то польовий сторож так їх повідтягував. Не знаю, як йому вдається підстерегти нас, а таки підстерігає. Ми теж хочемо його підстерегти, щоб за все порахуватися; ледве побачивши його, біжимо — хто з палицею, хто з каменем — до розбитого громом дерева й починаємо шершнів дражнити. Шершні гудуть, бурмочуть щось собі під ніс, потім деякі вилітають з гнізда подивитися, що сталось. А ми мерщій до своєї худоби, бігаємо коло неї, ніби й ми не ми. Польовий сторож

іде, набундючившись, кашкет свій поправляє, ступає статечно, та раптом як підскочить. «А бісова личина!» — кричить він, відмахуючись державним кашкетом. Та шершням плювати на державний кашкет, вони летять за сторожем і жалять. Бачили б ви, як бігає польовий сторож, коли йому припече! Притисне рукою державний кашкет, щоб не загубити десь, і тікає, аж п'ятами світить. «А що,— регочемо ми йому вслід,— будеш нас за вуха скубти?» Мабуть, таки є ще бог у небі! Тому ми весь час плекаємо хоч якусь надію, що зможемо помститися сторожеві. Коли б не хоч якась надія, важко було б нам у полі витримати.

Лихих людей чимало, зате й добрі нерідко трапляються. Полягаємо ми часом на луках, дивимось, як над нами хмари пливуть, та й розмовляємо один з одним, як добре було б, коли б прийшов до нас чарівник і запитав у кожного, хто яке бажання має. Один попросив би чарівний картуз, другий — пищик, третій ще щось вигадав би. Я знаю — кожен з нас заздалегідь придумав, що він у чарівника проситиме. Я теж придумав. Ми часто про нього говоримо, та його нема. От і тепер, коли шершні прогнали польового сторожа, лежимо ми на траві, говоримо про чарівника й уявляємо, як було б добре, коли б він з'явився. Старші хлопці розповідають, що бог, наприклад, перевдягнеться часом у всяке дрантя, торбу й ціпок у руки візьме, люльку запалить та й піде по землі. Погано з ним обійдешся, буде й тобі зле, а як добре — він обдарує тебе чи багатством, чи палатами, чи царськими дочками. Хай би він тільки з'явився, ми б до нього такі вже добрі були. А от не з'являється!

Як це не з'являється!.. «Он він, хлопці, бачите!» — гукне хтось, і ми враз схоплюємося на ноги, щоб подивитися. До нас прямо крізь срібне павутиння йде

дідусь. Цінок у руках, люлькою димить, через плече торба висить, увесь обірваний такий. Іде він — голова сива, очі примружені, а ми дивимося: таки він, тільки перевдягнений людиною. «Добрий день, дідусю!» — гукаємо ще здалеку, а він, вийнявши люльку з рота, привітно махає нам ціпком і каже: «Доброго вам здоров'я, дітки! Чи нема у вас трошки водички напитися, горло пересохло!..» — «Зараз, дідусю, зараз холодної принесемо, бо в тиквах уже нагрілася!»

Та й кидаємося з тиковками до гайдуцького джерела. Старші попереду, малеча позаду дріботить. Старші вже набрали води в тикви і вертаються, а ми ще й до джерела не добігли. Та ось уже й джерело; усі жаби на дні поховалися, лежать, не ворухнуться. Коли б ще жаб не наполохати, бо всю воду скаламутять; набираючи в тиковки воду, кажемо один одному, що цей дідусь не схожий на інших — певно, якийсь перевдягнений чарівник. Убрався у найгірше дрантя, щоб люди не впізнали, та й подався землю обходити. Повертаємося назад бігцем. Старші хлопці оточили дідуся, він сидить на траві, набиває тютюном люльку, відпиває воду з тиковок і благословляє всіх нас: «Ростіть здорові!» А ми лише головами хитаємо та носами шморгаємо.

Відпочив старий, знову люльку запалив. «Бувайте здорові!» — каже та й рушає в село. Ми стоїмо, не сміючи й слова промовити, і дивимось, як дідусь іде зі своїм ціпком прямо на захід сонця. Ось він увійшов у сонце й зник. Тоді й ми заворушилися, позганяли череду й мерщій до села. Квапимося додому, і кожен усміхається потай. Напевне, кожен з нас про те саме думає — ось зійдемо на горбок, глянемо у видолинок, на село, а замість села побачимо високі палати царські, а в палатах наші матері походжають, як цариці, чекаючи, поки ми худобу приженемо. А батьки наші, теж як царі, сидять у палатах

та на балконах і тютюн кришать або цигарки з газети крутять. А що вже парчі там, золота й усякого добра... Ось так, замріявшись, виходимо на горбок.

Царські палати?

Скрізь кури кудкудачуть, свині — пласкі, мов пилки, з рилами на цілий метр — гризуть зубами дошки й кувікають, аж у небі чути, перед кожними воротьми нас чекає лозина, й ніби якісь підземні голоси питають: «Це ви, шибеники, шершнів роздражнили, і вони польового сторожа покусали, га?» Та лозиною нас, лозиною — рятуйся хто може! А ми сподівалися, що нас цариці зустрічатимуть!

Отак зростали на пасовиськах наші надії й на тих же пасовиськах всихали. Чимало надій, пам'ятаю, плекав я в дитинстві — куди не глянеш, скрізь було повно надій. Вони народжувались і вмирали на наших очах, та все-таки у найпотаємнішому закутку душі лишалася віра, що настане день, коли здійсниться хоч якась із наших надій — бо інакше навіщо було бігти з останніх сил, щоб принести в тиковці джерельної води? Або навіщо було жабу вішати? Людина ніби для того тільки й стає дорослою, щоб зруйнувати свої дитячі надії, однак це їй не завжди вдається. От і тепер я часом іду й раптом чую — хтось посвистує ззаду. Озирнуся — незнайомі обличчя. Придивишись пильніше, бачу під ногами в незнайомих людей дрозда з мого дитинства; він поглядає на мене, підморгуючи одним оком, ніби питає: «А куди? Куди?» — «Гей, люди,— гукаю я тоді,— обережніше! Не потопчіть мого птаха в своєму стовпищі!»

ЗЕЛЕНЕ ДЕРЕВО

Чи варто було журитися, що в наших лісах не росте зелене дерево?.. Мій батько казав, що треба не журитися, а піти в гори, принести звідти зелене дерево, посадити його, та й усе. «Як з фазанами було?» — питали ми. «Як з фазанами»,— казав батько.

В той час у наші ліси випустили фазанів, і оскільки це птах царський, то й ліси наші, за словами лісничого, мали стати царськими. Селяни одразу перестріляли фазанів і ціле літо ходили з фазанячими перами на шапках. Вони питали лісничого: «А левів не будете розводити?» — «Чому левів!» — не зрозумів лісничий. «Щоб з'їли і нас, і вас»,— відказали селяни. Один більш-менш освічений селянин пояснив тоді, що левів скільки не розводь у наших лісах, вони все одно не приживуться, бо взимку левові треба рити собі нору, щоб сховатися від холоду, а лев не вміє рити нору. Так ми збагнули, що леви в наших лісах ніколи не рикатимуть і сумирно не розгулюватимуть, мов ті корови, що пасуться на галявинах.

Так само міркували ми про зелене дерево, хоч батько й запевняв, що немає нічого простішого. Мабуть, ви теж помічали: те, що для дітей складно, дорослі завжди вважають простим, і навпаки. Однак не будемо відхилятися, а продовжимо нашу розповідь.

Нас страшенно дивувало — як це дерево завжди може бути зеленим? Восени дерева оголювалися, і наші ліси стояли по коліно в сухому листі. Ночами потай між листям виростали гриби. Ночами потай у листя зарилися великі черепахи; вони мали власні хати, але все одно боялися зими. Рудувата шерсть у

вовка зробилася сірою — одного ранку ми ледве помітили його на пагорбі серед тремтливого туману, яким дихали ліси. Дерева потемніли, між ними блукали вітри, шепочучись про щось, але ніхто не звертав на них уваги — всі чекали зими.

Зима вже присіла навпочіпки на вершинах гір. «Напевно,— думали ми,— вона розмірковує: злазити чи, може, не злазити?..» Мабуть, треба злізти. Коли приходить зима, нам тільки й діла — сідай на саночата й катайся.

Та ие забували ми й про зелене дерево. А що, як раптом уранці ми побачимо серед лісу замість зими — зелене дерево, яке вночі потай спустилося з гір? Напевно, воно буде гарне, як ті казки, що розповідала нам бабуся біля теплої печі (нема вже нашої бабусі!). Коли з'явиться в лісі те зелене дерево, звідусіль поналітає багато птахів, і якщо вони не матимуть де вити гнізда, то витимуть їх на зеленому дереві — гніздо біля гнізда і птах біля птаха; а пташенят нависиджують! От диво буде, коли пташенята визиряють надвір і побачать білу зимову пустелю й лисицю, що біжить, замітаючи хвостом сліди!..

А чи будуть співучі птахи? Ще б пак! Ледве вгледять вони зелене дерево, одразу на нього повсідаються. Пташка хоч і маленька і голова в неї невеличка, та на це в неї глузду вистачить. Так казав нам батько; і хоча ми не всьому вірили, але нам хотілося, щоб усе справді було так.

Ось як вабило нас у ті часи зелене дерево, і ми журилися, що його не було в наших лісах, хоч батько й запевняв, що нема чого журитися, а треба піти в гори, принести звідти зелене дерево, посадити, та й усе. «Як з фазанами було?» — питали ми і т. д., про що вже згадувалося на початку розповіді.

Одного дня батько пішов у гори в своїх справах і приніс звідти зелене дерево. Він посадив його на

дуже гарній галявині. Зелене дерево стояло, настовбурчивши свої голки, мов їжачок, ніби сердилося на ліс — справжнє звірятко,— і кололо всякого, хто пробував до нього торкнутися. «Воно дике,— казав батько,— але ми його приручимо!..» Це було навесні, черепахи повилазили й почали поважно прогулюватися по галявині свої великі хати, вовк знову поміняв шерсть, а дерева зазеленіли.

Одного ранку ми прийшли на галявину, щоб подивитися на наше зелене дерево. Його не було. Замість нього стирчав сухий стовбур, ножовклий і бридкий, схожий на будяк. «Не буде в нас зеленого дерева!» — сказали ми батькові. «Певно, воно було чурук» [1],— мовив він. Ми не знали, що таке чурук, і він пояснив, що це турецьке слово, адже ми були під турецьким ярмом, чимало їхніх слів лишилося в нашій мові, тому вона й досі турком тхне. Батько сказав, що нема чого журитися,— підемо знову в гори й принесемо звідти ще одне зелене дерево. Як треба буде, догори ногами його перевернемо, а все одно приручимо.

Наступного року батько знову приніс з гори зелене дерево, набагато більше від першого, і посадив на галявині. Напевно, це було в березні — навкруги ще нічого не зеленіло,— і поки батько копав яму для дерева, земля аж зубами ляскала від холоду. Через кілька днів після цього черепахи повсідалися на сонечку перед своїми хатками й почали з цікавістю роздивлятися зелене дерево.

Ми були зовсім упевнені, що тепер у наших лісах ростиме зелене дерево, і уявляли собі, яке гарне воно буде пізньої осені й узимку, і взагалі — як добре приручати зелені дерева.

---

[1] Чурук — гнилий, трухлявий.

Але наші надії засохли й пожовкли, як будяк, бо одного дня замість зеленого дерева ми знову побачили на галявині пожовклий сухий стовбур. Воно не схотіло приручатися, це дике дерево, й нічого не знало про те, як ми журилися, як восени і взимку нам потрібне було справжнє зелене дерево.

Та й чи могли ми не журитись? Адже в наших лісах не росло жодного зеленого дерева! Батько знову сказав, що нема чого журитись, а треба ще раз піти в гори, принести звідти зелене дерево, посадити його, та й усе. «Як з фазанами було?» — спитали ми і т. д., про що згадувалось на початку розповіді.

Наш батько — дивна людина: що надумає, одразу й робить. Він ледве дочекався, поки потеплів, пішов у гори й знову приніс звідти зелене дерево. Воно було таке дике й так наїжачилося, що ми трималися від нього подалі, боячись, щоб воно на когось не кинулося. «Це зелене дерево хоч у залізо посади, воно й там коріння пустить,— сказав батько.— А на його вершині орли висиджуватимуть пташенят».

Вовк ще раз змінив шерсть, черепахи посідали перед своїми хатками на осонні, наші ліси напилися з коріння соків і вкрилися зеленим серпанком, і коли все зазеленіло, справжнє зелене дерево, принесене з високих гір, засохло. Освічений селянин, про якого я згадував на початку оповідання і який справді багато знав не тільки про левів, а й про зелене дерево, сказав, що нам не вдасться його приручити, бо воно дике.

Однак мій батько ніколи не впадав у відчай і не сумував, а щовесни саджав у нашому лісі по зеленому дереву, принесеному з гір. «Невже ти не знаєш,— питали його селяни,— що тобі ніколи не вдасться виростити зелене дерево?» — «Знаю»,— відповідав батько. «Навіщо ж ти тоді щороку саджаєш зелене дерево?» — «А що мені лишається робити?» — в свою чергу

питав батько. І мушу вам сказати, їм нічого було на те відповісти. Хіба ж можна переконати когось, щоб не садив зелене дерево, коли то його надія!

І тепер я щороку саджаю в наших лісах по зеленому дереву, хоча вони щороку всихають. Я добре знаю, що настане день, коли в наших лісах справді буде зелене дерево — пізньої осені й найлютішої зими, а коли потеплішає, черепахи повилазять із своїх хаток і від несподіванки проковтнуть язики.

У НАДВЕЧІР'Я

Я часто ходив малювати на це місце, звик до нього, до поля і верб, до пагорбів і гірських масивів, що обрамляли цю чудову панораму, відкриваючи небесний простір, синя безодня якого кидала на всю природу невловимий і м'який відблиск.

Щоосені, незважаючи на холод, мене вабило сюди, бо в цю пору я відчував природу найкраще, немовби всім своїм тілом. На горах уже лежав сніг, і звідти до поля долинав холодний подих зими. Люди поспішали зібрати з грядок залишки тютюну, галасливі гурти жінок копали картоплю — барвисті плями одежі розцвічували холодний і вогкий простір поля.

У надвечір'я, сповнений вражень і перемерзлий, я рушив до села, що курилося всіма своїми комінами. Я йшов вузькою стежкою, на якій то тут, то там ховалися невеличкі калюжі, та перш ніж вийти на асфальтований шлях, перебродив маленьку річечку, де завжди обмивав чоботи. У заводях і біля водоверті рибалки поробили кам'яні загати, куди приманювали дрібну рибу.

Одного разу, підійшовши до броду, я побачив, що там горить вогнище, біля якого гріються четверо дітей. Це були сільські хлопчаки, вони пасли кількох миршавих кіз. Троє дітей сиділи біля вогню, найстарший, зі шкіряними шлейками навхрест і в шкіряній шапці, навушники якої стирчали врізнобіч, щось розповідав, інші слухали. Він жестикулював, здіймаючи руки, тоді довгі рукава спускалися, відкриваючи трохи припухлі суглоби, які здебільшого

бувають у дітей, що робить їх милими й зворушливими.

— Вона зігріється й розплющить очі,— казав хлопчик у вушанці.

Четвертий хлопчик лежав горілиць на простеленій свитині, вдивляючись у небо.

Вогнище вже догоряло, над ним здіймався легкий дим, та, не досягши й верховіття верб, розчинявся над річкою в повітряному потоці.

Я поклав свої полотна на каміння й зайшов у воду обмити грязюку з чобіт. На другому березі, за вербами, асфальтованою дорогою йшли, голосно розмовляючи, селяни й селянки. З боку села з'явилася колона автомашин, і селяни зійшли на узбіччя. Жінки стали скраю поля й дивилися на колону.

Це були військові машини, що тягли за собою великі гармати. Вони ревли, ці тварини, пофарбовані в зелений колір, а в їхніх кузовах виднілися тісні ряди касок, що зблискували такими ж холодно-зеленими барвами, як машини й гармати. Коли автоколона проїжджала повз селян, жінки щось гукнули, намагаючись перекричати гуркіт машин, каски заворушилися, і я побачив під ними усміхнені й жваві обличчя молодих хлопців.

Автоколона проїхала, було видно лише дуло останньої гармати, як раптом із задньої машини щось крикнули. Якийсь солдат підвівся у кузові, замахав руками, але автоколона гуркотіла далі, й він ставав дедалі меншим і меншим.

На вигуки солдата ніхто не озвався. Може, він обізнався, може, його не впізнали. Так чи інакше, мені було видно, що селяни, рушивши далі дорогою, весь час озиралися, а позаду лишилася жінка з дитиною на руках. Висока й смаглява, загорнута у в'язану хустину, жінка вдивлялася вслід останній гарматі та ледь помітній постаті солдата, що махав ру-

кою. Коли колона сховалася за горбом, жінка поспішила навздогін селянам, прудка й ставна, висока й смаглява. Вона ще двічі озирнулась, і я побачив її гарне, рум'яне обличчя, яке добре запам'ятав.

Я відчув, що в мене замерзли ноги,— давно вже стояв у холодній воді. Вийшов на берег. Троє хлопчиків розмовляли, четвертий лежав горілиць на свитині.

— Бачите, починає ворушитися,— сказав хлопчик у вушанці.

— Наше військо посунуло,— озвався той, що лежав на свиті.

Він явно не прислухався до розмови інших, думаючи про щось своє.

— Коли твоє військо вже буде біля гір, завернемо кіз,— відповів хлопчик у вушанці.— Зажди ще трошки!

— А я й жду,— озвався хлопчик, що лежав на свиті.— Бач, як цікаво? Отам, скраю, на Буратіно схоже. Бачиш, який довгий ніс?

Діти задивились на небо. Ніякого Буратіно там не було, лише повільно повзли хмари, спускаючись за видиокруг, а за ними відкривалася холодна й чиста синява, і небесне склепіння здіймалося дедалі вище. Хмари скоріше були схожі на отару, що верталася з пасовиська, не лишаючи після себе слідів на небеспому полі, але хлопчикові вони нагадали військо.

— Влітку цікавіше,— промовив він.— Тоді вони як зіткнуться, то починають гриміти і зачинається справжній бій.

Його товариші засміялись. Я набивав тютюном люльку, збираючись закурити, і слухав їхній сміх. Він пестив мій слух, як музика.

— А її тут покинемо? — спитав один з хлопчаків, одягнений у синю фуфайку.

— Вона зігріється і втече,— сказав хлопчик у вушанці.— Вона дуже замерзла.

Я підійшов ближче, не розуміючи, про кого вони ведуть розмову. Спитав, чи можна прикурити від їхнього вогнища, і побачив біля нього маленьку жабку. Маленька й перелякана, вона ворушила боками й кліпала невиразними очима.

— Дядю, адже вона не помре? — спитав у мене хлопчик, що лежав на свитині.

Вони знайшли жабку під каменем. Вона замерзла й не ворушилася, і вони поклали її біля вогнища, щоб зігрілась. Я всміхнувся, побачивши цю водяну істоту.

Діти почали збиратись додому. Хмари танули, і небо на заході заливав холодний пурпур. Пастушки позганяли своїх кіз і рушили до села, покинувши незагашене вогнище й оживаючу істоту. Я теж лишився. Я відчував подих передзим'я, судомило ноги від довгих блукань полями, де мені хотілося побути сам на сам з природою. На березі річки лежали мої полотна, загорнуті в грубий папір. На полотнах були мої картини — горби, гори, поля, небеса і хмари, які я, мандруючи, старанно змальовував.

Я присів навпочіпки біля вогнища, гріючи руки, і перед очима в мене поступово спливав образ смаглявої селянки з дитиною, живий і теплий, а десь за ним — солдат, що звівся над гарматою, розмахуючи руками й щось гукаючи. В очах жінки відбилося все поле, зимовий подих снігів з гірської вершини й світлий порух із самої глибини душі. Чи, може, то мені тільки здавалося!

Потім образ селянки розтанув, поступившись місцем дітям, які вдивлялися в хмари, що здавалися їм небесним військом, і цьому водяному створінню, яке дихало в мене біля ніг, гріючись і оживаючи біля того самого вогню, який зігрівав і мене. В цю мить

мені привиділося найкраще. Гармати зникли на заході, хмари теж спустилися за виднокруг, заливаючи пурпуром холодне поле й сніги на вершинах гір. Туди дивилися четверо дітей, сидячи біля згасаючого вогнища; туди дивилась і ставна, смаглява селянка, загорнувшись у хустину. Я відчував, що торкаюсь якоїсь довершеної простоти в сприйнятті світу й людини.

От звідки взяв я сюжет для цієї картини. Я довго шукав у природі барв і проміння, шукав чогось надзвичайного й сильного, але треба було мені зустріти цих людей і цю жабку, щоб вони схвилювали й зворушили мене раптово й глибоко, залишивши яскравий відбиток у моїй душі.

МОЛОДІ ЛІТА

Замолоду закохався я в одну дівчину. Зайве переконувати читача, що це була дуже гарна дівчина. Звичайно, і я був не ликом шитий, вродливий, бачки собі повідпускав, а ще вмів їздити на велосипеді, не тримаючись руками за руль. Навряд чи є дівчина, яка встоїть перед хлопцем, що вміє їздити на велосипеді, не тримаючись руками за руль, і носить бачки.

Але й дівчина вміла їздити на велосипеді, мала кручені пасмочка на скронях і, крім того, грала на скрипці, а я не вмів грати ні на чому. Мучився я, мучився і врешті надумав записатись у шкільний оркестр, щоб навчитися грати на якому-небудь інструменті, й тоді дівчині нічого не залишиться, як закохатись у мене.

Так я й вчинив.

Пішов до диригента оркестру, він був чоловік дуже музикальний, рукн й ноги в нього ходили ходором, як поршні парової машини. Я сказав йому, що хочу грати, а він запитав, чи можу я зійти нотними сходинками, ніде не спіткнувшись, а я не перескочив жодної сходинки, навіть на «фа» не затнувся, бо знав, що воно стирчить, мов підводний камінь, і тільки того й чекає, щоб об нього спіткнулися.

— Дуже добре! — сказав учитель і, одночасно рухаючи всіма чотирма кінцівками, перемістився з кімнати в коридор, але незабаром повернувся, рухаючи з тією самою швидкістю своїми поршнями. Тепер він уже й зовсім скидався на паровоз, бо ніс велику басову трубу. Бас стирчав над ним, як труба маневро-

вого паровоза на нашій станції, якпй ми всі називали «чайником». У ті часи на берковській станції був такий «чайник». Він був схожий на паровоз Стефенсона, поглинав по тонні вугілля, але використовував лише п'ять процентів тяги.

— Дмн,— сказав учитель, подаючи мені трубу.

Сказати «дми» — це одне, а подути — інше. Я, звичайно, спробував, і мені здалося, ніби та величезна мідна труба поглинає мене з головою, так що назовні стирчать лише мої черевики, але ніякого звуку з неї не видобув. Учитель витяг мене, показав, що треба робити, знову звелів дути в трубу, і — як собі хочете — труба озвалася. Та це й як! Це було страшне ревіння, мабуть, так ревла єрихонська труба, і та труба підкорила мене назавжди.

Потім почались репетиції, увечері я дув у трубу, щоб видобути з неї дві ноти, а опівночі потайки накладав повну трубу дров і йшов додому палити пічку. Інші музиканти мені заздрили, бо ніхто з них не міг класти дрова в свій інструмент. Признаюся, ті репетиції мене трохи втомлювали, ночами мені здавалося, ніби я цілий вечір надимав автобус крізь вихлопну трубу, а всі його шибки деренчали.

Коли я трохи навчився грати на тому великому басі, надумав я однієї ночі влаштувати своїй коханій серенаду. Підійшов до будинку, в якому жила дівчина, та ледве почав грати, як з тріском відчинилось вікно, в ньому з'явилися чиїсь вуса, і гнівний голос закричав:

— А забирайтесь-но звідси із своїм кряканням, поки я відро окропу на вас не вихлюпнув!

Я сів зі своїм басом на тротуарі та й думаю, що цей тип, замість того, щоб на музикантів окріп лити, краще ошпарив би свої вуса — ніби ми вусатих тарганів не бачили. Назвав його тарганом, і мені одразу полегшало. Я давно помітив, що коли мені вдасться

дати комусь влучне прізвисько, в мене завжди легшає на душі. Я взяв свою трубу й наповнив темну порожню вулицю ще кількома нотами, та більше на них ніхто не озвався.

Запитав я наступного дня дівчину, чи чула вона, як уночі їй грали серенаду, а вона сказала, що чула, як візники вночі проїжджали й на всю вулицю крякали своїми ріжками.

— Невже крякали? — здивувався я.

— А певне, що крякали,— сказала дівчина.

— Крякали, кажеш!

Крякали — саме так. Навіть батько її визирнув крізь вікно й сказав, щоб вони забиралися геть, бо відро окропу на них вилле.

Мою трубу прийняли за візницькі ріжки.

Відтоді я остаточно зненавидів батька дівчини. Я до глибини душі ненавидів того вусатого таргана, і це мене заспокоювало, бо я знав, що, коли кохаєш дівчину, мусиш ненавидіти її батька. Старші хлопці казали мені, що батько — найнеприємніша річ у коханні, бо він завжди чатує десь на тебе із своїм ціпком.

Потім я поїхав у село, і мама аж незчулася від радості, що я навчився грати на трубі. Скільки не було в мене рідні — вся зійшлася дивитись, як я граю на такій великій трубі; я грав цілий день, а ввечері, коли знову почав грати, гасова лампа погасла від детонації. Всі запевняли, що можуть слухати і в темряві, я грав у темряві, а всі прицмокували: «Тц! тц! Браво! Можеш не жалкувати, що стільки грошей витратила на його навчання!» Мама сказала, що вона не жалкує.

Восени повернувся я знову в Берковицю, моя дівчина стала ще кращою, вся вона аж бриніла й полум'яніла під платтям, але і я не поступався — навіть уже намагався голити свої бачки. Я слухав, як вона грає ввечері на скрипці, й вирішив зайти до неї

після школи разом зі своїм басом, сісти у дворі й програти все, чого навчився в оркестрі. Позичив я в двоюрідного брата черевики, причепурився, поклав трубу на плече й постукав у ворота — дівчина сама відчинила. Вона вся так і сяяла, я теж сяяв, тільки зсередини. Маю ту перевагу, що бас у мене сяє зовні, а я, сховавшись за ним, можу сяяти зсередини.

— Я тобі пограю,— сказав я дівчині.— Ти, мабуть, не знаєш, що я цілий рік учився грати.

— О! — сказала дівчина.— Прошу!

Вона запропонувала мені стілець посеред зеленого двору, сама сіла навпроти на другий стілець, і я сказав собі: настав твій час! Тепер або піколи! Дивлячись, як вона сидить посеред зеленого двору, я думав, що міг би всю її сховати в своєму басі й віднести додому так само непомітно, як узимку носив у ньому дрова топити пічку.

Рум-рум! — заревла моя єрихонська труба.

Дівчина всміхнулася.

Рам-рам!

Вона всміхнулася ще більше.

Рум-рум!

Вона голосно засміялася.

Рам-рам!

Вона поклпкала когось із дому, а я все дмухав у свою трубу, відчуваючи, що мої легені розтяглися до п'ят. «Хоч би я весь перетворився на легеню,— думаю,— але покажу все, що знаю». Проте бас має одну незручність: він хоч і дуже поважний інструмент, але може видавати тільки дві ноти. Це складова частина музики, а не сама музика, та я ні в якому разі не хотів бути складовою частиною музики, бо ніхто ж тебе тоді не помітить.

Рам-рум!

З дому вийшов незнайомий чоловік, мабуть, його вона й клпкала. Він був молодий, черевики його так

блищали, що коли б на них сіла муха, одразу звихнула б собі ногу. Незнайомець підійшов до дівчинп, поклав їй руку на плече, а мене кинуло в піт, та я ні на секунду не переривав свого «рам-рум!». Незнайомець ущипнув дівчину за щоку, і обоє почали реготати, а я все пітнів, дмухаючи в басову трубу. Врешті мені здалося, ніби труба вже так просолилася, що зараз почне іржавіти, тому я на хвилину покинув грати, щоб продути мундштук.

У цю мить дівчина, яку я кохав, і хлопець, якого я вперше бачив, почали аплодувати. «Ха, ха, ха! — сміялася дівчина.— Я ще ніколи не слухала такого концерту!» — «Ха, ха, ха! — сміявся хлопець.— Я теж!»

Я прочистив мундштук і дмухнув у трубу з усієї сили. «Або я лусну,— сказав я собі,— або труба!»

Однак ніхто з нас не луснув!

Сам не знаючи як, я підвівсь із стільця, машинально перейшов зелений двір і вийшов на вулицю, ні на хвилину не перестаючи грати. Рам-рум! Рум-рам! Десь позаду мене грюкнули ворота, потім почали грюкати інші ворота, потім відкілясь узялися діти, вони йшли поруч і дивилися на мене, їхні очі сяяли від захвату. Рам-рум! Рум-рам! — ревла моя труба на всю вулицю, а я думав, що погн моєї більше не буде в тім домі, що ніколи не гратиму серенад і нікого не принаджу своєю трубою, лише дітп захоплено бігатимуть слідом за мною.

З дітьми ми дуже подружилися, і вони щодня прибігали й просили, щоб я програв їм на трубі. Диригент оркестру, в якого всі кінцівки рухалися, мов поршні парової машини, похвалив мене — дуже добре, мовляв, що я такий наполегливий.

Я й справді наполегливий і назавждп залишусь таким, як у молоді літа, бо молоді літа — найпрекраспіші!

НЕГАРНА ЖІНКА

Історія, яку я хочу вам розповісти, сталася років п'ять чи шість тому в Родопах. У той час з Пловдпва до Родопського гірничорудного басейну курсували старі автобуси типу «Жар-птиця», давно вже спрацьовані; в суху погоду в них набивалась пилюка, а в дощ всюди текло. Пам'ятаю, їхали ми одного дощового дня, наша колимага наскрізь промокла, і всі ми, з десяток чоловіків (жінки тоді рідко куднсь їздили), весь час пересідали з одного місця на інше, хоча мокро було скрізь. Родопські гори здавались однманітними під дощем — пі похмурі, ні привітні, потім вони відступили назад і зникли в сутінках, що дедалі густішали. Рожен проминули в темряві, бліді фари вихопили з мороку кілька дерев, що горнулися до шосе, і якусь постать — махала рукою, щоб автобус зупинився. Машина проїхала трохи далі, і ми чули, як хтось хлюпає по калюжах, доганяючи нас.

Дверцята рипнули, і до автобуса увійшла жінка. Чоловіки один поперед одного стали пропонувати їй місце, кожен запевняв, що біля нього капає найменше, поки, врешті, вона сіла коло пасажира, в якого була брезентова накидка. Той віддав їй накидку й поцікавився, чи не промокли в неї ноги, жінка сказала, що ноги мокрі як хлющ, бо внйшла в легеньких туфлях. «Це ще добре,— сказав господар пакидки,— я он і зовсім у сандалетах, крок ступив — і вже ноги мокрі».

Треба сказати, що жінка, поки ми їхали, була дуже весела. Її обличчя в темряві не було видно, ми

чули тільки її голос — грудний, трохи втомлений, ніби ще сонний зранку. Жінка внесла в наш автобус деяке пожвавлення. Поки вона не підсіла до нас, чоловіки всю дорогу мовчали, кожен був заклопотаний своїми думками й пригнічений цією похмурою та мокрою погодою, а тепер усі враз заговорили, почали пересідати ближче до жінки, розпитувати, куди вона їде; вона сказала, що їде в Родопський гірничорудний басейн у своїх справах. Через кілька кілометрів ми всі зібралися в тісний гурт навколо грудного голосу жінки.

Мені доводилося чути різні історії про те, що, коли жінка несподівано опиняється в чоловічому гурті, всі чоловіки одразу змінюються: якщо до цього вони ходили неголені, то тепер щоранку шкребуть обличчя бритвами; якщо були брудні й неохайні, то відразу згадують солдатську службу й перуть свої сорочки в першому-ліпшому струмку; якщо не звертали уваги на свою зовнішність, то швиденько починають чепуритися, кожен потай сподіваючись, що саме він стане об'єктом уваги. Сам я пам'ятаю, як один мій односелець купив у місті манишку й капелюх з рисової соломи заради одиєї вчительки, яка недавно приїхала в село. Йому не вдалося звабити її своєю манишкою, бо хлопці під час танців стягли з нього піджак, і тоді всі — разом з учителькою — побачили, що в залицяльника гола спина і на ній хрест-навхрест — шнурки від манишки. Колись були такі манишки: спереду схоже на сорочку, але без рукавів і спинки. Всі реготали, побачивши цю манишку, та селянин не впав у розпач і наступного разу прийшов на танці з ланцюжком від кишенькового годинника. Годинника в нього не було, але вчителька, побачивши ланцюжок, певне, подумала, що є й годинник. З цього приводу один старий учитель, викладач хімії, сказав, що чоловік — мов лакмусовий папірець: побачивши

жінку, він одразу змінює свій колір, вірніше, виявляє свій справжній колір. У цьому, звичайно, є частка правди, адже нерідко можна спостерігати, як люди, позбавлені знань чи почуття гумору, намагаються показати себе дотепними та освіченими, якщо в компанії є незнайома жінка, і будь-що прагнуть привернути її увагу.

Однак усе то речі другорядні, облишмо їх і повернімося до нашого автобуса. Ми спускалися схилом по той бік Рожена, як раптом на одному з поворотів машина заторохкотіла, нахилилася в один бік та так і залишилась, як віл, що впав навколішки. Всі посхоплювалися, питаючи: «Що сталося? Що сталося?» А шофер виліз із кабіни на дорогу й сказав: «Мабуть, ресора тріснула». Ми повиходили на дорогу. Комусь навіть вдалося під дощем запалити сірника і, прикриваючи полум'я долонями, трохи освітити пошкоджену ресору. Що ж тепер робити? «Чекати попутної,— сказав шофер.— Якщо йтиме якась машина на Пловдив, під'їду нею — хай або ремонтну бригаду пришлють, або дадуть інший автобус».

Спершу всі почали обурюватись — як це такими нікудишніми автобусами возять людей, адже щомить може статись аварія й автобус упаде у прірву. «Де це бачено, щоб такою руїною їздити? — кричав один з пасажирів.— Як повернусь, одразу доповім куди слід».— «Що ж, буває,— неохоче кинув шофер.— То ще наше щастя, що ліва ресора лопнула і ми наліво похилилися. Гляньте, яка прірва праворуч!» Кілька чоловік вийшли з автобуса й одразу повернулися. «Глибочезна прірва праворуч,— сказали вони.— Ми камінь кинули — ледве дочекалися, поки впав. А знизу щось шумить у темряві, чи не річка?» — «Річка»,— сказав шофер. Прірва враз остудила гнів пасажирів, усі замовкли, і хто зна, скільки тривала б ця мовчанка, якби не озвалася жінка. «Може, краще

піти пішки,— сказала вона.— Як підемо пішки, до ранку доберемося. Попутна машина чи буде, чи ні, а ми мусимо щось робити. В таку пору рідко хто їздить».

Пасажир у сандалетах відмовився — ледь він ступив на дорогу, як одразу ж ноги промочив. Краще якусь гру затіяти, щоб швидше минав час. «Яку там гру,— кисло озвався інший,— хіба що в піжмурки погратися!» Пропозицій було чимало, одна за одну вигадливіша, та ми розуміли, що нам нікуди йти в цій теміні, під цим клятим холодним дощем, а треба чекати в дірявому автобусі, цілу ніч слухаючи різке й неприємне торохкотіння краплин об залізний дах. Хоча б дощу не було. Якби суха погода, ми могли б вийти з автобуса, розпалити вогнище й подрімати біля нього. Комусь із пасажирів спало на думку, що в лісі можна було б знайти сіно й заритись у копичку, він, мовляв, давно вже не спав у сіні, а як чудово спати в запашному сіні. «Чудово»,— погодилася жінка.

Він одразу підсів до неї й почав розповідати про своє дитинство — як він ходив на косовицю, як стіжкували сіно й спали на ньому, прокидаючись від п'янких пахощів трав. Але закінчити свої спогади про сіно він не встиг, бо над лісом з'явились якісь вогні, ніби хтось шукав нас, промацуючи темряву променями. «Машина йде»,— сказав шофер і вийшов на дорогу.

Це була вантажна машина з причепом, що везла руду. В кабіні місця не було, тому наш шофер заліз у кузов, пообіцявши нам повернутись якнайшвидше. Машина рушила, гуркотіння мотора затихло у темряві, вогники згасли, і ми лишилися зовсім самі, бо шофер був усе-таки якоюсь опорою для нас, ми могли з ним принаймні сперечатися, хоч він аж ніяк не був схильний до цього. В автобусі залишилися незнайомі

один з одним чоловіки та жінка, що сіла в Рожені, обличчя якої важко було розгледіти — хіба що коли закурювали цигарку, з темряви вихоплювались окремі риси.

Коли хтось прикурював, намагаючись якомога довше потримати сірник, щоб хоч трошки присвітити и автобусі, мені видно було або очі жінки, або її щоку, або частину профілю, або вигин шиї. Світло мінилося в її очах, вони на мить спалахували, і мені здавалося, що навіть коли сірник погасне, її очі все одно сятимуть у темряві, сповнюючи старий автобус якимось особливим теплом і дивними чарами. Було щось дуже привабливе й гарне в цьому жіночому обличчі, тьмяно освітленому сірниками. Я подумав навіть, що насправді ця жінка навряд чи така приваблива, якою здається у відблисках вогню!

В усякому разі, вона вабила всіх нас, і той, що розводився про косовицю й літні ночі в копиці сіна, знову підсунувся до жінки ближче й почав розповідати, як він колись стіжкував сіно довгими саморобними вилами, що звуться в їхньому краю косарськими. Такі вила селяни вирубують у лісі, вони повинні бути дворогі й рівно обстругані, мають добре висохнути, щоб бути легкими. Саме такими косарськими вилами й стіжкував він сіно.

Хтось промовив у темряві, що своїми вилами оповідач повиколює йому очі: чи не міг би він замість вил вигадати щось інше, бо як ми ще трохи послухаємо про ті вила, то й самі дворогими станемо. Жінка засміялася своїм грудним, трохи сонним голосом, і в ньому з'явилася нова нотка: голос потроху оживав.

Той пасажир, що спершу кисло пропопував пограти ся в піжмурки, згадав, що везе багато горіхів і що було б непогано дістати чемодан і пригостити нас горіхами. Він вийшов з автобуса, чимось побряжчав та

й повернувся. «Що там?» — спитали в нього. «Немає драбини, щоб залізти на автобус. Адже багаж нагорі».— «Певне, драбина складана»,— сказав другий пасажир і пішов допомагати першому підняти драбину. Якийсь час ми чули брязкіт, потім над головою затупотіли, і всі почали гукати: «Гей ви, легше там, ще дах провалите!» Та інші сказали, що його вже нікуди далі й провалювати.

Пасажир досить довго возився нагорі, потім покликав другого собі на підмогу, обоє щось тягли сопучи і врешті принесли чемодан в автобус.

— Це не мій,— мовив перший, відкривши його.— Чий чемодан?

Господарем його виявився мовчазний пасажир.

— Мій,— сказав він.— Оскільки ви вже зняли його, можемо трохи підкріпитися, в мене там сало є.

Узявши чемодан, він пересів ближче до жінки й почав краяти сало. Ті двоє знову вийшли з автобуса. Один з них сказав: «Темрява така, нічого не видно, ще й мотузки під дощем так понамокали, що не розв'яжеш! Та я все одно знайду свій чемодан»,— не поступався він, і ми знову почули його кроки над головою.

Тим часом господар сала покраяв його і всім роздавав разом з тонкими скибками хліба, вибачаючись,— найбільше перед жінкою,— що не може в темряві його як слід порізати. За його словами, сало найсмачніше, якщо тонко порізане. Сало й копчене м'ясо треба різати тоненько! При цій нагоді він розповів, як одного разу його дід, загубивши сало на дорозі, сказав: «Не за тим шкодую, що сало загубив, а за тим, що його знайде якийсь телепень і не здогадається тонко порізати, тільки попсує». Жінка обдарувала його дзвінким сміхом і призналася, що досі не знала, як слід різати сало. Він присунувся ще ближче до неї і в темряві взявся вчити її, як різати сало, і ми

всі подумали, що він, скориставшись темрявою, тримає жінку за руку.

Та йому не вдалося нас ошукати. Ледве подумавши про це, ми одразу запалили сірники, він випустив руку жінки, а тут в автобус увійшов той, що з горіхами, і сказав: «Знайшов я нарешті чемодан, хай йому біс!» Він підсів до жінки з другого боку й почав їй розповідати, які в нього крихкі горіхи — коли падають з дерева, самі розбиваються. Він показував їй, як можна розколоти горіх однією рукою, стискаючи його в кулаці, й справді розколов. Жінка спробувала розколоти два горіхи, але в неї нічого не вийшло. «А ти їх коліньми притисни,— сказав чоловік,— одразу тріснуть. Ось так!» Він, напевне, показував їй, як трощити горіхи коліньми, й одразу кілька чоловіків, поквапившись закурити, побачили в світлі сірників, що він поклав їй руку на коліно. «Та ну!» — засміялася жінка й зняла його руку.

Раптом вона підвелася і вийшла з автобуса на дорогу. «Справді, тут від цигарок нема чим дихати,— сказав пасажир у сандалетах,— треба й собі вийти на свіже повітря. Він теж виліз з автобуса. «Та тп ж ледве ступиш, одразу й ноги промочиш»,— озвався мовчазний пасажир і теж вийшов. Мокро не мокро, а на одному місці не всидиш... Так один за одним ми всі повиходили з автобуса, лаючи й дощову погоду, й бісову ресору, якій заманулося саме тут тріснути й зупинити нас посеред дороги.

Жінка стояла над самою прірвою, обернувшись до нас спиною. Вона не глянула на нас, нічого не сказала. Ми теж незабаром замовкли, слухаючи, як періщить по лісу дощ, а десь унизу шумить річка, б'ючись у береги невидимої прірви. Мені стало ніяково, ніби ми вчинили щось негарне щодо цієї незнайомої жінки, пригадалася рука, що тримала її за коліно. Невже чоловіки не можуть побути в автобусі кілька

годин, не пристаючи до жінки, що випадково підсіла по дорозі?.. «Дуринці,— сказав я собі,— щонайбільше ми схожі на того селянина, який купив собі манишку й капелюх із рисової соломи, щоб спокусити молоду вчительку, але викликав у неї тільки усмішку».

«Чому це ми стоїмо тут під дощем,— сказав один пасажир.— Давайте краще багаж позиймаємо,— як прийде по нас автобус, все одно переносити доведеться. В мене там нагорі ракія є, трохи погріємось, веселіше буде чекати. Кілька чоловіків залізли на автобус і заходилися подавати багаж іншим, всі заворушилися, ми позносили речі в автобус і знову зібралися довкола них. Господар ракії спершу почастував жінку, вона добряче відпила й передала іншим. Пляшка кілька разів пройшла по колу, всі загомоніли, а той, що згадував своє дитинство, знову завів про сіно і про те, як було б добре, коли б стояла суха година й поблизу можна було знайти копицю сіна, розкидати її і всім полягати. Жінка знову засміялася, сміх її помітно пожвавішав, і в мінливих відблисках тліючих цигарок очі її здавалися ще гарнішими. «Смійся, громадянко, смійся,— заохочував її господар горіхів.— Це чудово, коли лунає жіночий сміх. Недарма казав турок, що три речі тішать слух: плюскіт води, дзенькіт грошей і сміх дівчини. Смійся, громадянко, смійся!» Він трощив горіхи, мов камеиедробарка, жінка сміялась, і сміх її ставав дедалі дзвінкіший, а ми все підсувалися до неї, намагалися стати чи підсісти ближче, щоб відчувати її біля себе. Поки всі висувалися наперед, вона сиділа й сміялася своїм жвавим, чарівним сміхом, а чоловіки відтісняли один одного, і коли хтось занадто вже притискався до жінки, вона вставала під тим приводом, що з даху страшенно капас, і пересідала на інше місце.

«Громадянко,— сказав раптом господар сала,— бач, що ти зробила з нами в цьому автобусі, хе-хе!»

Вона нічого не відповіла, тільки засміялася, ще й гикнула потім: «Гм-гм!..» Так ми намагалися перевершити один одного, і мушу сказати, що де в кого з пасажирів з'явилися ревниві нотки, хоча тоді ніхто б собі в цьому й не зізнався. Хто зна, чим би все скінчилося, та й навряд чи воно могло чимось скінчитися. Добре, що на дорозі раптом з'явився автобус, осліпив нас фарами і, весело пирхаючи, привітав луиким сигналом. Це був новий автобус, він приїхав по нас з Родопського гірничорудного басейну.

Зійшовши у першому ж селі, наш шофер дзвонив по телефону в різні місця, казав, що залишив на дорозі пасажирів, а з Родопського гірничорудного басейну йому відповіли, що скоро пришлють по нас автобус. Машина була зовсім нова, з тих автобусів, які поступово витісняли старі таратайки з родопських доріг. Автобус увесь блищав, усередині був яскраво освітлений — на нього навіть приємно було дивитися. Ми вмить підступили до автобуса зі своїм вантажем, пропустивши наперед нашу незнайому супутницю. Та коли зайшли всередину, я побачив, як скривились обличчя пасажирів. Усі кривилися, немов жували щось дуже кисле й не могли ні виплюнути, ні проковтнути його. Глянув я на жінку й одразу збагнув, чому всі так скривилися.

То була одна з тих до краю забитих жінок, у яких уже й вік важко визначити, десь приблизно років за сорок. Волосся в неї було ріденьке, намокнувши під дощем, воно й зовсім губилося на невиразному обличчі. Вдягнута вона була в дешевеньке ситцеве платтячко, зовсім не підходяще для дощової осені, на плечі був накинутий піджак пасажира, що розводився про те, як стіжкувати сіно і яке воно запашне літніми ночами. На ногах у неї були парусинові тапочки, колись білі, а тепер потемнілі від води. Вона була з тих жінок, що шукають свою долю по дорогах чи

новобудовах, яких підвозять шофери грузовиків і покидають серед дороги. Вона здавалася ще жалюгіднішою в сліпучому освітленні нового автобуса, і ніхто не міг би сказати, хто з нас був бридкішим у цю мить — вона чи ми.

Зіщулившись, жінка сіла на те місце, де звичайно сідають матері з дітьми, старі та інваліди. Штовхаючись і наступаючи одни одному на ноги, ми посідали на задні місця, щоб бути подалі від неї. Між нами й нею лишилося кілька рядів порожніх сидінь. Вона сиділа обличчям до нас, а ми до неї, ніби ми були в залі, а вона на сцені, і ми звинувачували її в чомусь. Або навпаки — вона була в залі, а ми на сцені, і вона нас у чомусь звинувачувала. Хоча ніхто з нас не промовив жодного слова.

— Еге, бачу, ви вже геть скисли, чекаючи,— сказав шофер, увімкнув мотор, і автобус, весело загурчавши, рушив. Світло в машині згасло, тільки яскраві фари спереду прокладали нам шлях крізь темряву. Шлях — куди? Шлях — до чого?

ПАРИЖ СЬОГОДНІ ВИХІДНИЙ

Нотатки про Париж:
Париж знаходиться в Європі, він — столиця Франції, в ньому є Ейфелева вежа. З іншими містами не межує.

Уночі пішов сніг. Дубовий ліс над селом Черкаски ще не віддав землі усіх своїх соків, і дерева почали тріскатися від холоду. Вони стріляли цілу ніч, а селяни, слухаючи їх, думали, що завтра вранці треба буде запрягти коней у сани й поїхати на пагорб нарубати дров.

У корів наїжачилася від холоду шерсть, і вони перестали доїтися. Свині виткнули надвір свої рила, понюхали сніг, заплющили очі й заглибились у себе: вони боялися снігу — самі не знали чому, але дуже боялися. Вислюки йшли вулицею, високо підіймаючи ноги, немов марширували. Жінка Гоци Гераскова звечора забула надворі білизну, і вранці, коли почала її знімати, простирадла геть поламалися, такими стали крихкими.

Сам Гоца Герасков, який цілу ніч слухав тріск дубового лісу і знав, що корови перестануть доїтися, дивився, як жінка знімає задубілу білизну, і думав, що добре було б узути свої ногавиці з козлячої шкури. Вони пересохли, та він їх розмочив і почав підв'язувати до ніг. Ці ногавиці вичинив йому минулого літа один гиптровчанин і так добре вичинив, що в них і духу козлячого не залишилося. Гоца вважав, що в Парижі навряд чи є такі ногавиці, а як і є, то хіба що з козячої або овечої шкіри. Правда, кажуть,

у Парижі є Ейфелева вежа, але вежа — не погавиця, її на ногу не взуєш.

Що б там не було, а Гоца Гераскоп узяв ніж, попрощався з жінкою і сказав, щоб не рюмсала, бо він повернеться. Жінка стискала задубілу білизну, яка ламалася й падала купкою їй під ноги, голосила і казала чоловікові, щоб купив їй у Парижі шальку і щоб теплу сорочку вдягав, а він, не обертаючись, мимрив: «Бабські вигадки — теплу сорочку вдягати! Я ж не дитина; та як уже на те пішло, я й взагалі її не зніматиму!» Але чи варто все пояснювати жінкам! Чим більше їм пояснюєш, тим менше вони розуміють.

На вулицях Черказок він зустрічав селян. Вони йшли до коваля ножі гострити. Свині, люто зиркаючи на них, гризли зубами сажі. Кури позбігалися до корит з теплим пійлом, та свині переказилися й пожерли багато курей. Селяни не звертали уваги на свиней, що лютували. Бажаючи Гоці Гераскову щасливої дороги, селяни радили йому стерегтися француженок, бо в них, кажуть, і на штанах мереживо. «Знаю,— сказав Гоца Гераскоп, оглядаючи свої погавиці,— не забудьте краще про ножі».

Біля криниці зібралися жінки і, підпершися коромислами, балакали про холод, про дубовий ліс і про те, що корови перестали доїтися. Вони сказали Гоці Гераскову, щоб попривозив їм з Парижа шальки. Він пообіцяв, що привезе, і порадив довго не стояти біля криниці, щоб відра не позамерзали, як минулого року. Він нагадав про минулий рік тому, що тоді, поки жінки балакали біля криниці під час великих морозів, вода у відрах позамерзала й вони почали тріскатися. Жінки кинулися до відер, штовхаючи одна одну, кожна прокладала собі шлях коромислом та ліктями, але натрапляла на опір інших ліктів та ко-

ромисел, аж поки одна з жінок не впала на лід і не закричала, що їй змістили колінну чашечку.

Селяики продовжували теревенити, але тепер вони залишили відра порожніми. Людина щороку чогось навчається.

Проїжджаючи поїздом через європейські держави, Гоца Герасков подумав, що вони схожі на село Черказки. Якщо трохи похвастатися, то європейським державам далеко до села Черказки. Та що там хвалитися, не в тім річ! Проїжджаючи Німеччину, Гоца сказав їй, щоб шанувалася й знову не надумала розпалити яку-небудь світову війну. Він давав їй поради, як ото жінкам коло криниці — не балакати довго, бо вода у відрах позамерзає.

Думав Гоца і про те, що тепер дуже легко мандрувати. Їдь собі та їдь, хоч би й до самої Америки. Однак Америка тепер не для гостин — люди там стріляють одне в одного, як у зайців. Хто кого перестріне, у того й стріляє! Навіть зайців так не вільно стріляти, на те є певний сезон!

Нехай собі стріляються!

Австрію проминули дуже швидко, Гоца навіть не встиг розпитати, чи вона ще виробляє трієри і вальцьові млини, як той, що в них у селі, закуплений в Австрії ще перед війною,— селяни називали його «вогняним млином».

На французькій землі у поїзд сіли чоловіки й жінки. Чоловіки були без ногавиць, а жінки — щокаті, як черказькі селяики, і в жодної з них не видно було мережива. (Іч, якими щокатими виявилися ті француженки!) Одні казали, що вони з Руана, інші — що з інших міст, ще далі від Руана,— через Руан вони на базар їздять. Гоца Герасков не знав, що таке Руан, і не дуже цікавився. Він спитав, чи бере ще Франція в солдати сенегальців. Селянин з гускою

пояснив йому, що то було давно, тепер у Франції вже немає сенегальців. А чи є в Парижі шальки? Мабуть, є, а втім, вони не знають, що то за шальки, але в Парижі все є.

Руанці й оті інші, що були не руанцями, зійшли на станції; а поїзд рушив прямо в Париж. Вагон був майже порожній, якщо не рахувати кондукторів. Гоца Герасков підвівся, підсмикнув свої ногавиці й став біля вікна. Поїзд мчав крізь сніги точнісінько так, як мчить поїзд черкаською долиною, а вітри, завиваючи, несуть такі густі хмари снігу, що нічого не видно.

Потім поїзд рантово зупинився. Гоца Герасков зійшов на станції. Вона була безлюдна й така холодна у хмарах завірюхи, що Гоці довелося поляскати себе по колінах, щоб зігрітись.

— А де ж тут народ? — запитав він машиніста.

— Який народ? — не зрозумів той.

— Паризький,— сказав Гоца Герасков.— Адже це знаменитий Париж?

— Звичайно, Париж,— сказав машиніст. — Ось там, ліворуч, Ейфелева вежа.

Гоца Герасков глянув туди й між двома подихами завірюхи побачив Ейфелеву вежу: тільки й усього.

— І більше нічого немає? — запитав він.

— Як це немає,— сказав машиніст.— Але сьогодні Париж вихідний.

Гоца Герасков потинявся безлюдною станцією, роздратований тим, що приїхав саме тоді, коли Париж був вихідний. Він вирішив повернутися додому, нагострити ніж і заколоти свиню, бо, поки він мандрував, черкаські селяни вигострили ножі й збираються свиней колоти.

Так він і зробив. Повернувсь у Черкаски, узяв ніж, вийшов на подвір'я і люто зиркнув на свиню. Але

свиня, вгледівши ніж, подивилася на Гоцу ще лютіше. Жінка продовжувала знімати задубілу білизну, яка ламалася й падала на сніг, і в руках нічого не лишалося. Тільки ватяні штани з резинками на холошах не могли зламатися — вони стали твердими, як кістка. Гоца знав, що вони дуже холодні.

Він був певен, що все сталося саме так, як йому хотілося. Чого тільки не надумає людина між двома подихами завірюхи, чого тільки не забажає!

КОЛОТНЕЧА

Вигукуючи: «А що воно там?», «Стій!», «Тримай!» та «Матері його біс!» — усі встряли в колотнечу.

Зрозуміло, найшрудкіші встряли першими, вірніше — вони шугнули, мов ракети, й одразу вийшли на орбіту колотнечі. На пагорбах залунали постріли, і засніженими схилами покотилися чорні цятки; то мисливці сповіщали про своє прибуття, докладаючи всіх зусиль, щоб дістатися якнайшвидше. А коли ще й собаки завалували, зчинився страшенний галас.

Вулицею, тримаючись протоптаної в снігу стежини, біг кульгавий дядько. Кульгаві не можуть швидко пересуватися, вони здебільшого шкандибають. Не був винятком і цей. Озброївшись залізними вилами, він біг накульгуючи. Дорогу йому перетнув якийсь хирлявий чоловічок. «Звідти чи звідси?» — спитав кульгавий, але той навіть не помітив його, бо мчав щодуху.

Хирлявий так поспішав, що коли б ви тоді на нього глянули, вам би здалося, що він от-от вискочить зі свого одягу,— так він поривався вперед, а одяг затримував його.

Метляючи полами, кожушок маяв десь далеко позаду, шапки давно не було — вона впала, коли він брав розгін, щоб перескочити огорожу. Сам він перескочив, а шапка не змогла, так і зосталася на снігу.

Все більше вгортаючись сніговими хмарами, хирлявий мчав пологим схилом, наче комета Галея. При сильному напруженні людина може в певний момент подолати земне тяжіння. Цей селянин його долав, біжачи до колотнечі. Врешті його кожушок таки не ви-

тримав, завис у хмарці снігу, а потім, підхоплений повітряною течією, полинув у зворотному напрямі й довго рухався в повітрі, являючи собою дивне містичне видовище — селянський кожушок сам простує вулицею, вимахуючи рукавами, перевертається, плавно погойдується або непорушно зависає в повітрі. Він справді завис, але тільки на якусь мить, і впав у сніг.

Більш я не бачив хирлявого, але гадаю, що прибіг він голий і голий встряв у колотнечу. Власне, тут і гадати нічого — досить було глянути, як він біг, щоб упевнитись, як несправедливо кидати на людину хоч найменшу тінь сумніву.

Уже згодом розповідали, що інший селянин встряв у колотнечу з такою неймовірною швидкістю, що від величезного тертя, яке виникло між ним і повітрям, бідолаха самозайнявся і впав у сніг (добре, що впав у сніг), який почав танути, почулося шкварчання, мов од розжареного заліза при гартуванні, потім шкварчання стихло, та ще довго після того селянин почував себе розжареним і весь парував. Це розповідали очевидці, що брали участь у колотнечі, цілком слушно зазначаючи, що селяннові дуже пощастило, бо він упав у сніг і сніг його погасив. Адже він міг і згоріти!

По суті, він устиг один з перших. Тільки згодом з'ясувалося, що коли прибігли мисливці, то насамперед побачили, як він шкварчить у снігу. Одні з них кинулися допомагати селянинові, інші почали стріляти.

Мисливці брали участь у колотнечі здебільшого стрілянниною і стріляли весь час, поки тривала колотнеча.

А тим часом стежками або прямо снігową цілиною до колотнечі поодинці й групами наближалися селяни. Одна група, чоловік сім-вісім, бігла підтюп-

цем. Кульгавий приєднався до них, питаючи, чи не випустив хтось недорізаного поросяти, але група нічого не знала. Подібний випадок стався кілька років тому, тоді теж зчинилася велика колотнеча, але то була весела колотнеча. Отже, група нічим не могла вдовольнити цікавість кульгавого.

Один селянин відважно ступав прямо по снігу з блискучою сокирою на плечі, захоплено вигукуючи громовим голосом: «Ух ти! У-у-ух ти!» Він був з тієї категорії людей, які завжди встряють в колотнечу залюбки й захоплено, і по дорозі до неї, і в самій колотнечі не припиняючи свого громового: «Ух ти! У-у-ух ти!» До таких людей належав і селянин з сокирою, завзятий і відчайдушний.

Інший селянин, у брудній шапці, вибіг на вулицю й закліпав повіками. Рукн в нього теж були брудні, бо він запарював худобі висівки. Чоловік поклікав, прислухаючись до пострілів, і швидко зорієнтувався. Він збагнув, що запізнився, і кинувся до колотнечі найкоротшим шляхом, хоч і знав приказку — хто прошкує, той дома не ночує. З розгону він ускочив у заметений снігом ярок і провалився. Почав кликати на допомогу, та хто ж міг його почути серед колотнечі, й він, репетуючи, загрузав усе глибше й глибше... Так він і зник під снігом, а на поверхні лишилася тільки брудна шапка. По тій шапці його потім знайшли й витягли з заметів, але довелося добре покопатися в снігу, бо й селянин немало його перекопав, поробивши в заметах ходи, немов кріт, і віддалився від своєї шапки на чималу відстань. Отже, людина не завжди там, де її шапка. А в колотнечі взагалі не доберешся — де що і під якою шапкою.

Один цікавий хутенько дріботів, весь час намагаючись тримати свою голову вище від інших голів. Цікаві завжди так роблять, щоб випадково чогось не прогавити. Тому в них здебільшого довгі шиї. Ко-

ли б наш світ був цікавіший, то шиї у людей повитягувалися б, як у жирафів, але, на жаль, наш світ не такий уже й цікавий. І слава богу.

Трохи попереду цікавого йшов літній селянин. Він спокійно скрутив цигарку, зупинився, витяг кресало й трут, ударив кілька разів кременем, гарненько роздмухав трут і аж тоді засунув його в цигарку, задимів і знову попрямував до колотнечі. Він не метушився, рухався повільно, бо знав, що встигне. Та й іти було недалеко, вже й дим, що вилітав з мисливських рушниць, було видно.

Тільки-но зчинилася колотнеча, один селянин вирішив піти додому і гарненько попоїсти. До страви селянин додав ще й глек вина — щоб погрітися і взагалі про всяк випадок. Він любив, перш ніж устряти в якусь колотнечу, добре поїсти і втамувати спрагу, бо не знав, скільки триватиме колотнеча. Покінчивши з цим ділом, селянин нарізав собі тютюну, щоб було що курити під час колотнечі, перевірив, чи добре заткнуті чопами бочки з вином у підвалі, поперевертав свинячі окости над комином і трохи постояв, задивившись на свою жінку. Вона спритно поралася біля печі, витягаючи з неї білі хлібини, а селянин розмірковував, чи тепер з нею пожартувати, чи пожартувати потім, як мине колотнеча. Він не став з нею жартувати, вийшов у двір, узяв дрючка, ще трохи подумав і аж тоді рушив вулицею.

Такі люди дуже потрібні під час колотнечі. Вони вносять у неї вагомість, приходять незабаром після того, як усе почалося, довідуються, що було до них, зважують, оцінюють усі «за» і всі «проти» і аж тоді починають діяти своїм дрючком. Цей чоловік прийшов так пізно, що селянин, який самозайнявся, вже охолов і цокотів зубами від холоду.

А в цей самий час один чоловічок видерся на пагорб, немов кіт. Він захекався, сповзав униз, ліз

рачки, спинався на гору, жодного разу не озирнувшись на село, де зчинилася колотнеча. Аж на горі чоловічок перевів дух і глянув на село. Якось він уже був обпікся на колотнечі й відтоді, як тільки вона зчинялася, вмить зникав, знаходив собі якесь узвишшя і спостерігав звідтіль, як розвиваються події.

Вся справа в тому, як на що дивитися. На колотнечу — також. Кожен бере в ній участь згідно зі своїми поглядами. Один селянин, наприклад, у неї не встряв, у хаті не липнився, в заметі не втонув. Він добре озброївся, обійшов навколишні вулиці, зазирнув куди треба, по дорозі зустрів інших, що так само скрадалися, мов коти, і були дуже обачні, але ні з ким не зупинявся. Він завжди любив, перш ніж устрять в колотнечу, насамперед як слід вивчити її, роздивитися, де в неї слабке місце, як її перекинути догори ногами або донизу головою, як поставити її на коліна чи покласти на лопатки. Колотнеча — все одно що людина, бо ж то людських рук діло, і треба дуже старанно все зважити, перш ніж у неї встрявати.

Селянин уважно її вивчив і встряв.

А один чоловік так захоплено спостерігав за колотнечею, що втрапив через комин просто у вогонь і, як запевняють очевидці, згорів умить, навіть горілим не запахло, а тоді знову вилетів через комин у вигляді легкого димка.

Я насмілююсь повідомити вам ці факти, бо їх розповіли мені очевидці й підтвердили інші очевидці, що були присутні під час колотнечі. В усякому разі, я пам'ятаю дуже добре, що бачив тоді легкий димок, але не звернув на нього належної уваги, бо мене захопило надзвичайне прагнення людини вискочити зі свого одягу, а якби можна, то й з власної шкури, аби лише прибігти в потрібну мить і встряти в колотнечу. Якщо пригадуєте, на початку я зазначав, що

один селянин навіть земне тяжіння силкувався подолати. А тепер, знову вертаючись до нього і пригадуючи, як його кожушок мчав вулицею у зворотному напрямі,— із значно меншою швидкістю, певна річ, та все ж таки мчав,— я можу твердити, що були моменти, коли селянин не лише силкувався подолати земне тяжіння, а й таки долав його; зрештою земне тяжіння може подолати кожен — досить лише звільнитися у своєму русі від одягу, як зробив це той селянин заради колотнечі. Але ж, скажете ви, тоді людина залишиться гола! Авжеж, гола — немов перед призовною комісією!

Це все, що я пригадав про колотнечу й розповів вам своїми словами, як любив висловлюватися наш учитель літератури. Він, наш учитель літератури, завжди казав так: а розкажіть-но своїми словами бачене й чуте, і ми розповідали своїми словами про бачене й чуте, а він ставив нам двійки. Але даймо спокій учителеві й повернімося краще до нашої колотнечі, бо виникає слушне питання, що то за колотнеча й навіщо вона здалася?

А хіба я знаю, навіщо вона здалася! Та я ж і сам про те питаю!

ТЕНЕЦЬ

Прошу поставити наголос на останньому складі — Т Е Н Е́ Ц Ь.

Ця історія почалась, як сніг з дахів скидали. Останніми днями мело безперестанку, сніг засипав усі дороги, ніде не лишилося й сліду хоч якоїсь стежини. Вночі було чути, як гавкають лисиці і тріщать від холоду дерева в дубняку. Змовкли замерзлі млини, річка завмерла між своїх білих берегів. Ряба сойка, б'ючи крильми, кинулася до кукурудзяного качана, загубленого кимось на дорозі; та ледь вона його дзьобнула — качан підскочив і прищемив їй ноги. «Бий тебе сила божа!» — заплющала сойка, тріпаючись у сильці.

З хати вийшов чоловік і звільнив сойку з пастки. Яких слів, чого тільки вона йому не набалакала, та він не звернув на те ніякої уваги і, знову налагодивши сильце, заніс пташку в хату. Його жінка сиділа за кросами (так у нас ткацький верстат звуть) і саме міняла цівку. «Спіймалася?» — мовив селянин, випускаючи птаху. Сойка вмить забилась у кросна й порвала чимало ниток. «Та забери її геть!» — розсердилася жінка, а чоловік, озирнувшись на всі боки, схопив сойку і накрив її кошиком у запічку. Птаха ще трошки потріпалась під кошиком, попищала, потім стихла і до самого вечора не озивалася. Чоловік закурив і сказав, що піде корову доїти, але жінка його не почула, бо вже пустила в діло свою домашню ткацьку фабрику: туп-туп, туп-туп! Чоловік узяв

відро і вийшов з хати, випустивши з дверей хмарину пари.

Якраз отут і сталося несподіване: відро раптом вирвалося в нього з рук і подалось до хліва. Мало не скрикнувши, селянин так і закляк з роззявленим ротом, повагався хвилинку і рушив услід за відром. Він бачив, як воно прочинило двері хліва, а коли зайшов усередину, відро вже стояло під коровою і в нього, паруючи, цвиркало молоко. «Матері твоїй біс!» — вигукнув чоловік і почав шкребти потилицю, бо коли селянинові треба над чимось поміркувати й розв'язати щось надзвичайно складне, він неодмінно шкребе потилицю. Пошкріб він, пошкріб, сказав: «Не може бути!» — і вийшов з хліва дихнути свіжим повітрям. Поки він надворі шкріб потилицю і вдихав свіже повітря, відро, по вінця наповнене молоком, промайнуло повз нього. Селянин поспішив слідом, і вони разом увійшли в хату. Відро само стало на плиту, потім хтось прочинив дверцята, поворушив жарини кочергою, роздмухав полум'я, підклав ще трохи дров і знову зачинив дверцята. «Не може бути!» — сказав селянин і зазирнув під кошик, ніби сойка могла щось йому сказати. Однак сойка мовчала.

Чоловік потинявся по хаті, вчув крізь стукіт кросен, як потріскують крокви, й вирішив злізти на дах і поскидати сніг. Латн були старі, поточені шашелем, коли б ще не поламалися під тягарем снігу. Сусіди подекуди теж повилазили на свої хати й скидали сніг, прив'язавшись мотузками до коминів. Наш селянин також виліз на дах, прив'язався до комина й тільки-но взявся за лопату, як сніг посунув із даху. Він безшумно сповз додолу, потім щось пройшлося зверху, ніби язиком черепицю облизало. Хтось із сусідньої хати спитав хрипким голосом, як це в нього сніг сам із даху сповз, а селянин йому відповів,

що не знає. Всі сусіди покинули роботу і, як були прив'язані до комині, посідали міркувати, як це сніг сам із даху сповз.

Дах був не дуже крутий. В одного з сусідів схил був набагато крутіший, та сніг наче влип у нього й не збирався рушати з місця, довелося його лопатою зчищати. Сказати б, що від черепиці все залежить, так вона в обох однакова, разом брали її з черепичної майстерні. Поки всі розводилися про цей випадок, щось пройшлося попід дахом і ніби ножем усі бурульки зрізало. Хоч усі це бачили, ніхто не повірив власним очам. Наш селянин, сидячи на даху, теж своїм очам не повірив. Він знову пошкріб потилицю й раптом почув, як його жінка стукотить у хаті кроснами: туп-туп, туп-туп! «Мабуть, вона своїми кроснами й розхитала хату»,— подумав селянин і, вирішивши злазити з даху, пішов до того місця, де він залишив драбину.

Однак драбини там не було. Селянин побачив, як вона пройшла через двір, притулилась до купи сушеного гілля, збивши з нього снігову шапку, яка розсипалася врізнобіч; гілки заворушились, обтрушуючись від снігу. З кошари повибігали вівці та й взялися об'їдати сухе листя. «Не може бути!» — повторював сам собі селянин, сидячи навпочіпки на даху. Драбина повернулася під хату й стала на місце. Селянин мерщій зліз додолу й хотів глянути на сушене гілля, та не встиг до нього дійти, бо помітив, що сокира сама почала рубати дрова на дровітні, нарубала цілий оберемок, який знявсь у повітря й посунув до хати.

Тепер чоловік уже не посмів сказати, що цього не може бути. Щось таке з'явилось у нього в хаті, порядкувало у дворі, потім він бачив, як воно пішло в садок і пострушувало сніг з яблунь. «Чи не болячка яка»,— спало селянинові на думку. Згадавши про

болячки, він дуже стривожився, кинувся до корови й свиней, овець і курей. Нібн не болячка. Колн коров'яча або куряча чума приходнть, вона звичайно стає за хатою голоснти — собак боїться. Холера озивається голосом лісової жабн, але це буває тільки влітку. Може, то якась нова людська болячка, що невідомо як і зветься!

Селянин помацав своє чоло — воно було вогке й тепле. Побіг через двір до хатн, та ледве причинив за собою двері, як щось позаду знов одчинило й зачинило їх. Він стривожено глянув на жінку,— вона ткала, постукуючи лядою: туп-туп, туп-туп! «Почуваєш себе добре?» — спитав у неї селянин. А вона йому: «Та де там — усі жнли вимотала собі цимн кросиами». Крім стукоту ляди, він почув, як іще щось стукає в нього в вухах.

«Чума — та, знаю, за хатою голоспть, а от свинка — що ва болячка?» — спитав селянин. «Вона теж, як чума,— сказала жінка,— тільки не голосить, а кличе вдаванним голосом. От удасть голос твого брата й озивається під вікном: «Іване, гей, Іване, ти вдома?» А ти чуєш, що брат кличе, і кажеш: удома, тут свинка до тебе й причепиться. Минулого року озвалася вона до Єленки невістчиним голосом. А вони якраз із невісткою посварилися, от Єленці й дивно, чому це невістка до неї промовляє. Он воно як! Мучилася жінка з тою свинкою хтозна-скільки... А ти чому питаєш?» — «Здумав,— каже чоловік,— от і питаю».— «Ти б краще не про болячку, а свиню б нагодувати здумав, бо саж рознесе!»

«Нагодую»,— сказав селянин і пішов свиню годувати, але мало не випустив з рук казан, побачивши, що солома сама йде з копиці, щоб саж вистелити. З-під повітки прийшли залізні вила, рівненько розгребли солому й повернулись назад. Селянин навіть убік відступив, щоб вила його не проштрикнули, та

вони не ввернули на нього ніякої уваги, пішли й знову стали на місце. Десь запищала сойка, полетіла прямо до пастки, дзьобнула качан, він перекинувся, вдарив її й притис лапки. Сойка у відчаї затріпалась у сльцї, потім вивільнилась, але замість того щоб полетіти геть, рушила до хати, прочинила двері й зникла всередині. Чоловік мерщій за нею — бачить, вона під кошик лізе. «Ще одна зловилася?» — спитала жінка, покинувши човник.

Чоловік мовчав. Жінка встала з-за кросен, потяглася й сказала: «Ну й робота, замліла вся».— «Слухай-но, жінко! — мовив раптом селянин.— Слухайно...» А далі нічого й сказати не зміг, упав на стілець і почав гикати. Жінка перелякалася, сплеснула руками, зачерпнула води й хлюпнула йому в обличчя. Він прийшов до тями, перестав зубами цокотіти й потроху спромігся заговорити.

Так поступово він розповів жінці все, що сталося за день — починаючи з того, як корова доїлася, і кінчаючи тим, як зловилася друга сойка. Ледве він вимовив слово «сойка» і птахи своє наймення почули, як ураз щосили зареготали під кошиком: «Ха-ха! Ха-ха!» — «Та ти, певно, нездужаєш,— сказала жінка.— Ану лягай, я тобі теплу цеглину до ніг прикладу». Прикласла вона йому теплу цеглину до ніг, а сама пішла до криниці по воду. Вернувшись, так і впустила коромисло на порозі, побачивши, що чоловік сидить у ліжку й перелякано дивиться на кросна. А вони стукотять рівномірно, ниченицї рухаються, нитки снуються, човник туди-сюди бігає, ляда по полотну б'є. «Ха-ха-ха!» — заходяться сойки в-під кошика.

Жінка сама перехрестилася й чоловіка перехрестила, потім — кросна, та вони не зупинилися, продовжували рівномірно ткати: туп-туп, туп-туп. «Боже,— вдарила себе жінка в чоло,— та це ж тенець!»

«Тенець? — підхопився чоловік.— Чому ж ти раніше не сказала? А я тут мало не збожеволів!» Він зробив руками кілька рухів, ніби хотів тенця зловити, а сойки знову завели під кошиком: «Ха-ха! Ха-ха-а-а!»

Спиюваті сутінки зазирнули у вікна, січневий мороз одним подихом розмалював усі шибки.

Ви, напевно, спитаєте, що таке тенець? Тенець — це людина, яка після смерті нікуди не зникає, а лишається з нами. Той тенець, що сидить тепер за кроснами, колись теж був людиною — може, сто, а може, п'ятсот років тому.

Та от кросна зупинилися, рипнули й знову зачинилися двері, чоловік з жінкою подумали, що тенець пішов собі. Однак він знову повернувся; власне, вони його не бачили, помітили тільки, як прочинилися двері і в хату влетіло куряче перо. То він по куряче перо ходив, щоб старе замінити, бо воно вже не тримало дротину. «Бач,— каже жінка,— я цілий день промучилася з тим пером, а не здогадалася інше взяти, а він здогадався!» — «Здогадався,— чоловік на те,— бо не такий дурний, як ти!»

ЩО БУЛО ПОТІМ

Потім чоловік розповідав, що вони з жінкою полягали спати, а тенець продовжував ткати. Він ткав цілу ніч, заколисуючи їх своїм рівномірним «туп-туп, туп-туп», потім сойки зчинили галас під кошиком, селянин прокинувся, бачить — щось ковдру над жінкою потягло. «А бодай тобі повилазило! — подумав селянин,— коли б той тенець ще й у ліжко не вперся!» І збудив жінку. «Чому спати мені не даєш!» — сердиться вона. «Чи не ліг хто біля тебе?» — питає він у свою чергу. «Таки сказився!» — плюнула вона й знову заснула.

Однак він до самого ранку так і не склепив очей. «Мабуть, я й справді з глузду з'їхав»,— признався він

сам собі. Якби тенець у ліжко вліз, то не сидів би за кроснами. А він же тільки один раз роботу перервав, щоб трохи вареної кукурудзи біля печі з'їсти. За кілька ночей тенець усе поткав та й узявся конопліі тіпати. Селянин розповідав мені, що він цілком заспокоївся щодо своєї жінки, збагнувши, що тенець не такий чоловік, щоб до чужих жінок чіплятися. Селянин досить довго за ним стежив, але він таки не чіплявся, весь час був зайнятий своєю роботою і ні на хвилину не зупинявся.

Ця історія дуже зацікавила мене. Я спитав селянина, чи не міг би я щось зробити, щоб тенець і в моїй хаті попрацював. «Та звичайно! — сказав селянин.— Спіймай сойку, звари відро кукурудзи, от тенець і прийде до тебе. Тільки ж роботу якусь залиш йому, щоб він знав, що робити, як прийде в хату».

Зловив я сойку сильцем на кукурудзяний качан, наварив кукурудзи, залишив на столі папір і друкарську машинку та й чекаю, поки тенець прийде. А його все немає. Чую, сусід дрова пиляє, пішов його розпитати, коли бачу — сусід кудись пішов, дрова порізані, й пилка лежить, а сусіда немає. Вийшов він з хліва та й питає: «Тобі, мабуть, тенець потрібний?» — «Тенець»,— признався я. «Не журись,— каже він,— тенець щойно дрова в мене пиляв; певно, зробить ще якусь роботу й до тебе прийде. А поки він прийде, ходімо зі мною, може, що-небудь уполюємо».

Взяли ми з ним сітку й пішли в поле куріпок ловити. Куріпки в снігу гребуться і з-під нього зерно видзьобують. Напнули ми пастку, аж позамерзали, чекаючи, а таки зловили трьох куріпок. Селянин поділив їх так: одну собі, одну мені, а одну для тенця. Незручно ж його самою мамалигою годувати! Потім ми пішли додому і ледве зайшли в хату, чую, сойка сміється з-під кошика: «Ха-ха-ха-а!» Не можете уявити, як я здивувався, побачивши, що моя друкарська

машинка сама пише на столі. Вона поставила крапку й замовкла, щось відчинило й зачинило двері.

Я сів і одним духом прочитав, що написав тенець. Поки ми з селянином куріпок ловили, він надрукував на машинці оповідання про тенця, яке я пропоную читачеві без будь-яких змін, разом з проханням правильно вимовляти це слово, ставлячи наголос на останньому складі — т е н е́ ц ь.

З того дня я мов знову на світ народився, дорогий читачу, бо тенець усе за мене пише, а я собі тим часом розкошую.

ЕПІЧНІ ЧАСИ

Після того, як наші виноградники знищила філоксера, селяни спробували розвести «алжірку», та коли й з «алжіркою» нічого не вийшло, вирішили посадити відомий сорт «отель». За кілька років той «отель» покрив усі схили, філоксера не сміла й поткнутися на виноградники і обминала їх навшпиньки. «Хай тепер сидить собі в ожині,— казали селяни,— і ворушить там своїми вусами скільки хоче!» Особисто я філоксери ніколи не бачив, тільки чув про неї. Щоб її не забути, люди стали називати цим ім'ям усіх лютих і сварливих жінок; пригадую, в нашому селі було вже кілька філоксер — як зчепляться між собою двоє жінок, то одна одній гукає: «Ах ти ж філоксера!» — а друга й собі не лишається в боргу і ту філоксерою обзиває. Одного разу дві філоксери навіть сапками побилися. Так, не зумівши пролізти в «отель», філоксера оселилася між нами. Дехто вже й женитись у своєму селі не хотів, один так і сказав: «Мені філоксери не треба!» — пішов аж у Прогорелець і привів собі звідти жінку. Пожив з нею якийсь час, і виявилося, що вона теж філоксера.

Тієї осені вино вже зашумувало в бочках, і всі казали: «Камінь тим вином полий — і той на друзки розлетиться, мов порохом підірваний». Саме тоді вийшло розпорядження охрестити й постригти циган, бо вони начебто висипний тиф розносять — ніби циганам більше й робити нічого, як висипний тиф розносити. Заскочать їх під шатрами чи в полі зловлять — одразу стрижуть і гасом голови мажуть. По селу скрізь тинялися обстрижені ножицями циганки.

Селяни докумекали: поки влада циган стриже й гасом кропить, треба вино заховати, бо незабаром уже й акцизні перемірювати його поприходять!

Усі надумали заховати вино, тільки ж добре заховати, а не так, як навесні овець від збирачів податку ховали. Навесні все село сховало овець у лісі, познімавши з них дзвоники. Прийшли збирачі лічити овець і податок брати, та в село й не зазирнули, прямо до лісу подалися, бо вівці мекати почали й викавали себе. «Не підходять вівця для конспірації!» — скрушно мовили селяни та й сплатили податок.

Вино, звісно, не вівця — воно ні пити, ні їсти не просить, мекати теж не буде, можеш ховати його де завгодно. Вночі селяни потай поховали свої бочки, лишивши дещицю в підвалах, аби лиш очі акцизним відвести. Минуло кілька днів, а збирачі податку все не йдуть. Нема й нема, а замість них у селі сиворакша з'явилася.

Сиворакша — птаха рідкісна, з ворону завбільшки, страшенно смердюча й галаслива. Почала вона над селом кружляти, галасуючи в повітрі, потім угору знялася й додолу каменем упала, та не розбилась, а понад самою землею взялася кружляти й усілякі фіглі виробляти. Скільки не було в нас птаства, усе в навколишніх лісах поховалося, бо ніяк не могло витримати смороду цієї істерички сиворакші. А смороду від неї, смороду — просто жах! Вийшов мисливець з рушницею та й каже: «Зараз я їй покажу, де раки зимують!» — і давай стрілять по ній, а вона — хоч би тобі що, кружляє собі над селом.

Тим часом в одного нашого селянина коза в яму з вапном упала й так заверещала, що сиворакша аж затихла від подиву, сівши на тополю. Коза верещала, борсаючись у вапні, хазяїн прибіг разом зі своїм братом, витягли вони козу, та пізно, вапно їй очі повипікало. Стоїть вона серед двору й верещить, брати

вимили її, а сусіди радять прирізати, щоб не мучилась. Однак хазяїн нізащо не погоджувався козу різати, бо вона дійна була, і пустив її у двір, щоб очуняла. Коза справді трохи оговталась і почала нишкати по двору, та, нічого не бачачи, вона знов упала в яму з вапном. «Як це так!» — кричить старший брат на меншого, а той собі: «Як це так!» Знову витягли вони козу та й зарізали. Люди взяли по шматку м'яса, розплатилися, великого збитку й не було.

От після того й акцизні з'явилися. Селяни зразу до них: «Доброго вам здоров'я!» — кажуть, та акцизні на те нічого, своє діло глядять, одразу пішли вино міряти. Сиворакша як спурхнула з тополі, як зняла знов істерику над селом! Акцизні йдуть від хати до хати, та в підвали й не заглядають, прямо туди сунуть, де кукурудзяне бадилля купами складено, і штрикають його шомполами. Де не штрикнуть, шомпол одразу на сховану бочку натикається. Порозкидали всі купи й усе вино переміряли. Селяни зиркають спідлоба та знай сиворакшу кленуть, а вона хоч би тобі що, галасує собі й над селом кружляє, все повітря просмерділа.

Лише в одному дворі затрималися акцизні — ніяк не можуть знайти, де вино сховано. Хазяїн б'є себе в груди й божиться, що вина немає, а ті йому: «Бути того не може, щоб не було!» Перерили скрізь, де тільки можна, а хазяїн бив себе в груди, поки в хаті щось не вибухнуло, аж дах зірвало.

А той хазяїн бочку на горищі сховав, вино ще не перебродило, зашумувало й рознесло бочку в ту саму мить, коли акцизні вже зневірилися й хотіли свої шомполи ховати. Зміряли вони клепки й обручі, щоб визначити, скільки літрів вина на горищі було сховано, й довелося тому чоловікові платити акциз, як і всім іншим.

Може б, ми отак і зими діждалися, та не минуло й тижня, як то тут, то там почали в селі кури дохнути. Жінки переполошилися: «Ще повиздихають нам, філоксери, всі до одної, давайте-но краще занесемо їх мерщій у місто та продамо городянам! Городяни на курях не знається, в нього самого глузду, як у куркн». Взяли вони курей — і гайда на базар, поставали всі рядком у тому місці, де худобу продають, а там, на лихо, ветеринар нагодився, побачив тих курей і питає в жінок, звідки вони, а ті й сказали. «Гаразд,— каже ветеринар,— тільки у курей ваших чума, треба їх порізати».— «Ой лишенько!» — заголосили жінки, ховаючи курей. Хотіли вони з базару дременути, та ветеринар гукнув унтера і сам слідом подався.

Жінки, курн, унтер і ветеринар прийшли в село, жінки покликали чоловіків розбиратися. Взялись чоловіки з ветеринаром гомоніти й розповідати йому, як в одного коза в яму з вапном упала, а всі радили її зарізати, чоловік узяв та й зарізав, бо ж як усі кажуть тобі зарізати, хіба ж покинеш тварину сліпою мучитися. «А що ж було з нею робити!» — сказав ветеринар і звелів знищити всіх курей, бо в них чума.

Пригадую, взяв він тоді з собою помічника старости й польового сторожа, пішов з ними по хатах, а унтер на вулиці лишився і лякав усіх своєю рушницею. Куди людям діватися, взялися вони за сокири й заходилися на дровітні рубати курям голови. Собаки показилися від жаху, побачивши, як метушаться по дворах курячі зграї. Ветеринар усім казав, що їсти курятину можна, треба тільки добре проварити.

«Як можна їсти, то поїмо!» — вирішили селяни. З комині повалив дим, застилаючи село. Сивоpакша задихнулась і впала в річку. Жінки, голосячи, тягали воду з криниць, і їхнє голосіння, мабуть, аж у небі було чутно. Залишити порізаних курей не можна — ще засмердяться. Усю ту чуму треба ошпа-

рити, обскубти і зварити. Навсебіч пір'я летить, смердить смаленим, чоловіки дрова рубають і підтримують вогонь у печах.

Надвечір люди зібралися по дворах — по кілька сімей в одному, а дехто й на вулицю вийшов, і всі за собою купу варених курей тягнуть. Чоловіки їдять мовчки, жінки їдять і схлипують, а сльози течуть у них по щоках. Тільки діти весело їдять, попрісідавши навпочіпки перед купами курятини. Сонце сховалося за горби, долиною посунув туман, голодні лисиці, розпушивши хвости, нишкують навколо села, а люди сидять перед купами варених курей, їдять-їдять, і кінця не видно. Поприходили й пострижені цигани, та які вони не були голодні, не могли всієї курятини з'їсти. Зате ревно взялися наших селян благословляти, бажаючи їм урожаїв та всілякого щастя. Потім з'явився в селі якийсь чоловік з точилом на спині — спершу його ніхто не впізнав, так він увесь заріс. А як розднивилися — та це ж односелець наш; він у Врачанській тюрмі за крадіжку сидів, а вийшовши, поцупив десь по дорозі точило й узявсь сокири та ножі гострити. «Сідай, Ермепку, пригощайся!» — припрошують паші. Всівся він на своєму точилі й давай разом з усіма курятину вминати, ледве вимовив набитим ротом: «Нічогенько собі живете, а мені там ледь живіт до спини не присох!» А наші йому на те: «Живемо собі, як бачиш!»

Отак ми й жили в ті епічні часи — то сяк-так перебивалися, а вже як їли, то наїдалися до сліз.

ПРО НЕВІГЛАСТВО

Дехто гадає, що людина йде слідом за своїм невіглаством, інші, навпаки, твердять, що невігластво йде слідом за людиною,— куди вона, туди й її невігластво; чхне людина — воно теж починає чхати, всядеться за стіл — воно теж сідає поруч, говорити почне — воно говорить разом з людиною, й не виключено, що може навіть переговорити її. Приїжджий з провінції казав мені, що якось у них в одну державну установу зайшло невігластво, сіло за стіл, і ніхто не міг його звідти вигнати. Наскільки пригадую, ціла комісія той випадок розслідувала, але невігластво було незворушним і нізащо не хотіло йти в установи.

Звичайно, поява невігластва в провінційній установі не має ніякого відношення до столичного життя, яке надзвичайно чутливе до таких явищ, хоч не виключено, що невігластво можна зустріти і в столиці — в трамваї, на вулиці чи в якомусь приватному домі. Я на власні очі бачив, як один чоловік їхав у прольотці, а біля нього сиділо невігластво. І в автомобілі таку саму картину спостерігав, а коли була мода на велосипеди, то й на велосипеді воно їхало. В часи плащів болонья і транзисторів невігластво, пишаючись, ішло поряд з людиною й точнісінько так само включало транзистор і шаруділо плащем.

В хвилини відвертості один приятель поскаржився мені, що він не просто ходить зі своїм невіглаством, а вмушений навіть спати з ним. Він казав, що страшенно неприємно лягати в ліжко, відчуваючи під ковдрою своє невігластво: лежиш, не ворухнешся,

навіть дихати тихіше намагаєшся, а невігластво теж принишкне — не ворухнеться й дихає тихенько, наче та комашка. Захропеш — і воно хропти починає; боїшся, що воно навіть сон твій бачить.

Та якщо невігластво вміщується в ліжку, це ще не найгірше. Бачив я одного чоловіка, свм з горошину, а невігластво його — з дзвіницю заввишки. Іде він під руку зі своєю дзвінницею, мало всю вулицю не перегородив, навіть оком не змигнувши. Хіба ж чоловік з таким величезним невіглаством буде оком змигувати? Та він через тебе переступить і далі піде собі, навіть не помітивши тебе. Бачив я й сніпніле невігластво, й кисле, а буває воно й усміхнене, й огрядне. Знав я одного — невігластво в нього дебеле, наче копиця сіна. Питав я його не раз, як він живе з таким невіглаством, а він мені: «Та як! Мов голкв в копиці сіна!»

Отож, чи то людина йде з невіглаством, чи навпаки — невігластво з людиною, це навряд чи має якесь значення. Важливіше дбати, щоб невігластво було не більшим від тебе самого. Я помітив, що деяким людям дуже щастить, невігластво в них зовсім маленьке, його можна де хочеш сховати. Бачив я чоловіка, в якого невігластво було завбільшки з блощицю. Сидить собі на лацкані, а чоловік так і ходить з цією блощицею, і на машині їздить, і спить, і їсть, і розмовляє. Вмостилося на лацкані, мов блощиця, а чоловік той говорить і руками вимахує, говорить і вимахує, говорить і вимахує!..

ПРО ПАСТУХІВ

Вівця розсердилася, що її все життя стрижуть, узяла ножиці, пішла й постригла свого хазяїна, сказавши йому: «Віднині будь ти вівцею, а я буду твоїм хазяїном». Що мала людина робити — стала вівцею, а вівця — хазяїном.

От, ставши хазяїном, узяла вівця ціпок і погнала людину на пашу, та не встигла вигнати її на луки, одразу з'явився вовк, і вівця пішла битися з ним, а людина сумирно скубла травичку. Довго билася вівця з вовком, поки нарешті прогнала його в ліс, хотіла вона трошки спочити під деревом, та, ледве присіла, бачить — людина забрела в люцерну, а якщо вона наїсться люцерни, то здується й лусне, тому вівця пішла й завернула людину з люцерни, потім погнала її до річки напувати, відтак пригнала в село й заснула, наче вбита. Тільки заснула, загавкали собаки, вона підхопилася й кинулася спросоння надвір. Біля кошари знову з'явився вовк, і вона билася з ним аж до перших півнів. А як закукурікали півні, вівця встала й знову погнала свого хазяїна на пашу. Отак вона й не присіла — ні влітку, ні восени, коли дощі почалися; і вигулки від двоустки людині давала, а як сніг випав, носила їй гіллячковий корм, стежку в снігу протоптувала й грудки солі підкладала, бо ж не міг хазяїн голодний сидіти. Багато вовків никало, вивчи, навколо кошари, а вовна в хазяїна все ще не відросла, щоб можна було його постригти. «І на біса я з ним зв'язалася»,— все дужче сердилась вівця. І врешті-решт так розлютилася, що зарізала свого хазяїна і з'їла.

А з'ївши свого хазяїна, втихомирилася, стала людиною й почала розводити отари овець.

ВИДРЕСИРУЙ КОРОВУ!

Одному чоловікові спало на думку, не вдаючись до насильства, навчити корову казати «му». Цигани своїх ведмедів на розжареному камінні танцювати навчають. Це надто жорстоко, а наш селянин нізащо не хотів мучити тварину, він запевняв усіх, хоч ніхто йому й не вірив, що терпінням і лагідністю доможеться свого й так вишколить корову, що вона навіть «му» вимовлятиме.

Корова займалася своїми коров'ячими справами, орала, вирощувала телят, давала молоко, а в вільний час паслася. Вона жила скромно й просто, навіть не здогадуючись, що комусь заманеться вчити її казати «му».

Люди дуже часто бачили селянина разом з коровою. Він був біля неї на пасовиську, доїв її, вранці розчісував гребенем, ганяв на водопій і щось їй насвистував, поки вона пила. Дехто почав казати, що йому, певно, й справді вдасться видресирувати корову. Деякі пригадали, що дивилися колись іноземний цирк: там величезні слони сумирно сиділи на стільчиках, мов дітки. Хазяїн щось казав їм на вухо, і вони слухняно сиділи. Був там і білий верблюд — той вальси витанцьовував. Чому б і в нас не видресирувати корову, щоб «му» казала,— такі дива в світі трапляються.

Були й інші, готові закластися, що селянинові нізащо не домогтися свого добром. Нібп ви не бачили, в якими залізяками й батогами виходять на арену дресирувальники левів. Що й казати, нелегко тим левам доводиться!

Тим часом село відвідав кит Голіаф, і вся увага селян зосередилась на ньому. Декому раптом закортіло й собі кита зловити, щоб їздити з ним скрізь: так можна й грошей чимало заробити, і весь світ побачити. Однак на цьому все й скінчилося, бо найбільша рибина в нашій річці була з п'ядь завдовжки. Голіаф поїхав собі, майдан спорожнів, і тоді там з'явився наш селянин зі своєю коровою.

— То як, навчив її казати «му»? — спитали його.

— Навчив,— відповів він.

Він поляскав корову по шиї, погладив її, потім відступив крок назад і звелів:

— Скажи «му».

— Му,— озвалася корова, хитнувши головою.

— Як же тобі вдалося її навчити? — здивувалися люди, оговтавшись від несподіванки, і селянин пояснив їм, як він зумів упоратися з цією надзвичайно важкою роботою.

Дай боже, щоб і з вами сталося щось таке ж неймовірне, тоді ви повірите в цю історію і переконаєтесь, що корова теж може навчитися казати «му». Не слід забувати, що є чимало людей, які все своє життя присвячують тому, щоб навчити корову вимовляти «му», і таки досягають свого.

РОЗУМ НА ВСІХ

Такі люди трапляються рідко — адже в наш час спробуй-но поради в когось попросити, він почне м'ятися, оповідати чи про себе, чи про свою жінку, чи ще якісь небилиці, а розумної поради тобі так і не дасть. А Цаки всім у пригоді ставав. Про що не спитай, одразу дасть розумну пораду. Бувало, його вже й не питають, а він все одно поради роздає, мов дар божий. Візьметься хлопчак із черепичин пастку на горобців ладнати — він і йому підкаже, як краще її зладнати; жінка пряжу фарбує — порадить їй улити оцту в фарбу, щоб пряжа не вигоряла; чоловік вівцю білує — порадить йому спершу добре її надути, а потім вже шкуру знімати; береться хтось до заплутаного діла — він і йому розумну пораду дасть, і діло те потроху розплутується. Якось майстри ніяк не могли в одного селянина дахівку на хаті зробити (дахівкою в нас покрівлю звуть). Майстри не могли дахівку зробити, бо чоловік той хотів, щоб покрівля з двома випинами була. Чимало дощок зіпсували, а дахівка все одно крива виходить. От вони її розібрали, почали пиляти, відрізати, доточувати — і знову нічого не виходить. Прийшов Цаки, порадив, як дахівку зробити — і вмить усе на своє місце стало. Одного разу настала повінь, затопило багатьох людей, усі кажуть, треба на дибах ходити, щоб не втонути, але й диби не допомогли, вода прибувала й прибувала, хвилі вище хат піднімалися. Цаки теж там був, усі чекали, щоб він порадив, як від повені врятуватися. Та він ніяких порад не давав — плавав собі на поверхні, немов тріска. Наші ніяк не могли збагнути, чому всі

тонуть, каменем на дно йдуть, а Цаки спокійніше від качки у воді чується. Пірнули наші й, присівши на дні навпочіпки, бачать, як Цаки над ними ногами ворушить і не тоне. Посиділи вони на дні, наковтались води та й здогадалися врешті, чому Цаки втонути не може. Він тому не тоне, що роздав багато розумних порад, і в нього голова полегшала. Ота голова й тримала його на поверхні. Добре, але ж і наші не ликом шиті — недаремно ж їм Цаки розумні поради давав. Наковтались вони води, вхопилися за Цакові ноги та й сплинли нагору. А Цаки їм: як не хочете клопоту на свою голову, давайте розумні поради іншим. Відтоді ми почали давати іншим розумні поради і не мали клопоту на свою голову.

СУМИРНИЙ ЧОЛОВІЧОК

«Підеш зі мною? — питаю його.— Борошно у Керкезький ліс віднесемо». А він мені: «Вечоріє вже, бач — он і кози впрубками спускаються, треба козу подоїти, бо молоко перегорить!» І починає мені розказувати, як вона — коза його — вим'я покалічила і він їй червивою водою вим'я обмиватиме, щоб рана не загноїлася. Тримав у руках миску з червивою водою і видивлявся у вирубках свою козу; мабуть, угледів, бо почав мене підштовхувати й вигукувати, не зводячи очей з вирубок: «Он вона! Он вона! Он! Таки вона!»

Сумирний він був чоловічок, заклопотаний миршавий і так сумирно дивився на тебе, аж серце стискалося. І все довкола таке ж сумирне було, мов у нього вдалося: хата, подвір'я, огорожа й навіть рябі глечики, що їх городяни тиковками звуть,— теж сумирні, хоч і рябі. Собака і той сумирно сидить серед двору, мало не до землі язика висолопивши, і дивиться, як жінка в ночвах пере. А та вже й зовсім скромна й непоказна: ні боків у неї, ні іншого там що слід, сама спідниця. Пере вона, не розгинаючись над ночвами, і раптом озивається: «А не покинете ви отам шушукатися, ще хату мені спалите!»

І закликає господа, щоб він прийшов та покарав її чоловіка, але ніякий господь не з'явився, а коли б і з'явився, хіба зважився б він такого сумирного чоловіка покарати! Чоловічок той сумирний тримає миску з червивою водою, на вирубки поглядає і каже жінці: «Не бійся, не спалимо!»

Заспокоює він її, що не спалимо, а я дивлюся на його хату — і бачу, що з дверей дим валить. Така вже нікудишня хатка, навіть комина немає, дим прямо крізь двері виходить. «Ні, ні, не спалимо!» — кажу жінці і згадую свою хату, бо ж з неї дим теж крізь двері виходить. І подвір'я в мене, сказати б, таке саме, і собака теж — лише тиковок немає, не любить моя жінка тиковок. Не раз уже закликала вона господа, щоб побив мене своїм гнівом, та чи ж прийде господь у двір до мене, що йому в моєму дворі робити, хіба що сісти та на жінку мою дивитися! Хто ж там на неї дивитиметься, як у неї ані боків, ані іншого там що слід, сама спідниця!

А він поглядає на вирубки і раптом питає: «У Керкезький ліс? Керкезький ліс далеко, я його добре знаю. Рубав я там уночі дерева на крокви для хати, та й поперечина звідти, разом із зятем ходили: щойно звалили дерево, а тут де не візьмись лісник: «Стій,— гукає,— стій!» — і не тільки гукає, а й рушницею — клац-клац, хоч ми нікуди й не тікаємо. Не тікаємо, а підступаємо до нього в місячному сяйві, підступаємо з сокирами. Як упаде він на коліна, як заверещить, а нам хоч би що: сокири в місячному сяйві зблискують біля самої його горлянки. Поліз він тоді рачки в ліс, примовляючи: «Довгих літ вам, що живим пустили!..» Знаю я той Керкезький ліс! Е-е-е, то не вона! Не вона, не вона! Моя рогата!»

Про козу, видно, свою торочив, бо на вирубки весь час поглядав.

А я дивлюся вище вирубок, туди, де темніє глухий Керкезький ліс, та й міркую, чи там уже наші люди. Умовились ми з ними, що як смеркне добре, винесемо їм борошна, поки місяць не зійшов.

«Змійне кубло — той Керкезький ліс,— каже він,— знаю я його, там повно грибів, та здебільшого грузді. Воно, правда, й грузді їсти можна, як прокип'ятити

та воду злити. А потім з цибулькою, та на жар — пальці пооблизуєш! Хіба мало я там груздів збирав!» — «Що смішне, то вірно,— кажу.— Минулого тижня я там пні корчував, повен ліс гадючих сорочок».

Чоловічок ураз пожвавішав і, пильнуючи, аби не розлити воду з миски, почав мені розповідати, як гадюка роздягається — точнісінько мов та жінка, що скидає з себе плаття, різниця лише в тому, що гадюка хоч і роздягається, все ж лишається вдягненою. Потім почухався, подивився на мене сумирно й питає: «А як вовк чи ще хтось на дорозі трапиться?» — «Не бійся,— кажу,— в мене револьвер є, шість на тридцять п'ять!» І показую йому, а він хоч би змигнув тобі, чи що, перепитав лише: «Шість на тридцять п'ять?» А я йому знову: «Шість на тридцять п'ять».— «Закуримо?» — пропонує він мені та й сідає.

От посідали ми на м'яку травичку, комашня по ній повзає, мурашки туди-сюди бігають, заклопотані своїми мурашиними справами, кіз уже не видно на вирубках, спустилися в село. «А скільки разів, бувало, губив я худобу в Керкезькому лісі», знову починає він і розповідає, як у нього губилася там худоба і як він знає там усі місця мов свої п'ять пальців. Двоє овець у нього там ягнилися, первістки; забилися в терни та й ягняться, а він нишпорить скрізь та шукає. «Весь Керкезький ліс винишпорив!»

Та ось нарешті з'явилась і його коза. Штовхнула хвіртку рогами, зиркнула на нас диявольським оком і тут же взялася обгризати кору на яблуні біля хвіртки. Чоловічок підхопився і, гукнувши: «Бач, не нагризлася досі!», затиснув козу між хвірткою й тином, на якому тиковки висіли, вхопив її за роги й повів через двір, щоб вим'я червивою водою сполоснути. Та не встиг він того зробити, бо собака, що сумирно сидів біля ночов, раптом поцупив мило і зжер його. Жінка помітила це тоді, як од мила сама тільки пі-

на на собачій морді лишилася. Собака стріпував головою, щоб обтрусити піну, жінка зчинила гвалт і кинулась шукати, чим би вдарити собаку. Вона метушилась у дворі, а чоловічок одпустив козу, схопив поліно і, лагідно підступивши до собаки, так урізав його по спині, що бідолаха двічі перевернувся. «А жертимеш мило! — кляв він собаку.— Чи знаєш ти, як тепер соду діставати? Ніде соди нема!» — та й кинув услід собаці поліно.

Потім підійшов до мене й почав розповідати, з якими труднощами роздобув він грудку соди. Але замовк на півслові, бо коза тим часом знову підступила до яблуні, щоб поласувати корою, і він кинувся проганяти козу. А я позираю на Керкезький ліс, мої люди, мабуть, уже там, дивляться згори на село. Сонце от-от сяде, усе зажевріло навколо, незчуєшся, як спалахне — і худоба, і люди, і хати.

«Бач,— звертаюся до нього,— зараз он сонце сяде, скажи, де мені тебе чекати?» Він тримає козу за ріг, дивиться на мене сумирно й ще сумирніше каже, що не піде. То ж політика, за неї можуть і хату спалити! Дрова у Керкезькому лісі красти — хоч зараз, а борошно комусь там нести — нізащо в світі! За це й головою можна накласти. «Ні, ні, не піду!» — повторює знову й присідає, щоб червивою водою вим'я козі обмити, а я швиденько виходжу з двору. Коза триклята верещить мені вслід, наче з неї живцем шкуру деруть!

Подався я мерщій до своєї хати. Бачу, дим прямо крізь двері виходить, на порозі сидять мої діти й печену картоплю разом з лушпинням їдять. Жінка воду з криниці корбою тягає й поливає садок. Цигук-цигук,— скрегоче корба,— цигук-цигук! Став я посеред двору й міркую. Доведеться мені двічі на гору борошно тягти, двічі до Керкезького лісу теліпатись, до ранку й не впораюся. Закинув я мішок на плече

та й подався впрубками, все мені там відоме, кожна стежка-доріжка. Але, видно, братчики, іншим вони теж були відомі, не один я в темряві скрадався, та пізно я їх почув. «Стій! Стій!» — гукають вони мені, тупотять чоботи, клацають рушниці, мішок з борошном до землі мене тисне.

Убили мене, братчики, лежу я в трупі, спокійно так, навіть ран своїх не відчуваю, коли бачу, йде він, щоб зі мною попрощатися. Знімає шапку, руки його смердять червивою водою й вименем. Сумирно стоїть над труною й дивиться на мене сумирними очима. Так уже сумирно дивиться, братчики, що в мене аж серце зайшлося, і почав я свій револьвер шукати, шість на тридцять п'ять, щоб стрельнути прямо в його сумирні очі.

Десять чи, може, двадцять років лежу я, братчики, в могилі. Лежу в могилі, дивлюсь, як жінка моя воду корбою тягне, а вона так само своє повторює: цигук-цигук; бачу, як дим з моєї хати крізь двері виходить, хатина в мене нікудишня. От тільки дітей своїх не бачу — не сидять вони вже на порозі й картоплю з лушпинням не їдять. Другу хату я теж бачу, вона навпроти моєї, але з неї, братчики, дим уже не крізь двері виходить, бо чоловічок потихеньку-помаленьку комин собі змурував, і тепер у нього дим комином іде. Стоїть чоловічок сумирно у дворі й дивиться, як дим сумирно в'ється над комином. А в мене, як погляну на його комин, починає серце калатати, хочу в могилі револьвер свій намацати, шість на тридцять п'ять, та й стрельнути в отой комин, але немає в мене револьвера, братчики, забули мені його в труну покласти.

СОЛДАТИК

Історію цю мені розповідали по-різному: хто — в кінця до початку, хто починав одразу про солдатика — як він з'явився в селі, а капітан послав його разом з іншими солдатами штрикати солому в стіжку й шукати, чи не сховано там зброю; треті починали розповідь з настінного календаря у рамці, на якому було зображено царське сімейство,— як з отим сімейством на чолі пішли вони просити капітана, щоб пустив їх у ліс; дехто ж розводився й зовсім здалеку, починаючи з того, як жінки клали яєчка шовкопряда собі за пазуху, щоб були в теплі і щоб вилупилася та клята черва, яка й зветься шовкопрядом; селянин, чийого собаку застрелили на стіжку, завжди починав з того, як собака гавкав з копиці на солдатів і на капітана, а коли побачив, що капітан подоброму не розуміє, скочив згори прямо на нього, і той застрелив його з револьвера; селянин, який постраждав найбільше, бо викинув половину черв'яків шовкопряда курям, те й робив, що товкмачив про свої збитки. Мабуть, таки найкраще спершу розповісти про солдатика, а потім і про все інше, щоб у читача склалося хоч якесь там уявлення про всю цю історію.

Солдатик мав русявого, нестриженого чуба й веснянкувате обличчя. Він був з тих миршавих солдатиків, яким завжди дають у казармах найбруднішу роботу, не лише тоді, коли вони новобранці, а й протягом усієї служби. В армії рідко щось буває чоловікові в самий раз, а на цьому все було не до міри — й сорочка, й черевики, й штани. Якби він мав шинель, то, певно, теж завелику; але шинелі в нього

не було, форму на той час носили літню — здається, тоді був травень. Солдатик вартував на залізничному мосту, пильнуючи разом з іншими солдатами, щоб якоїсь ночі не прийшли партизани й не висадили той міст у повітря. В ті часи партизанів вважали найстрашнішими лісовими розбійниками, і начальство запевняло, що кожного, хто потрапляє їм до рук, вони якнайлютіше мордують. Двічі на тиждень солдатик запрягав коня й вирушав до казарми по хліб. Він раз у раз молив бога, щоб його не перестріли партизани, й завжди, повертаючись, ще з дороги гукав до своїх товаришів: «Нічого зі мною не сталося!»

Одного разу солдатик не привіз хліба. Не повернувся він до самого вечора, не було його й цілу ніч. Приїхав аж на другий день порожняком і ще здалеку почав гукати солдатам, що нічого з ним не сталося. Але де ж він був і чому на возі немає хліба? Виявляється, його партизани в полон узяли — разом з конем, возом і всім хлібом. Солдатик одвіз їм хліб, переночував у них, і наступного ранку вони його відпустили — хай собі їде своєю дорогою, а про все те ще й розписку дали. Два чи три дні солдати біля залізничного мосту слухали розповідь солдатика про партизанів, та коли ця історія дійшла до вух начальства, воно мерщій відкликало солдатика назад у частину, аби не підривав бойового духу підрозділу, який охороняє такий важливий об'єкт. Солдатик повернувся в частину й почав уже там розповідати, як його разом з конем і возом взяли в полон партизани, як він одвіз хліб до їхнього табору, як його там нагодували, чим бог послав, та й пустили їхати своєю дорогою, а про все те розписку дали.

Знову про це дізналось начальство і, щоб солдатик не підривав бойового духу частини, перевело його в найвіддаленіший гарнізон, до зовсім незнайомих солдатів. Але ж, як нам відомо, незнайомих солдатів

не буває, і вже наступного дня всі знатимуть, чому в тебе руєвий чуб і ластовиння на обличчі — в кого є ластовиння, того мати, ще як носила, за сорочаче яйце взялася чи просто глянула на сорочаче яйце. Незнайомі солдати дізналися не лише про ластовиння, а й про партизанів, про хліб і видану солдатикові розписку. Щоб не вносив розладу в увесь полк, начальство заслало солдатика на порохові погреби — там було зовсім мало солдатів, та й то здебільшого з резерву. Прибув він туди, але й на порохових погребах було те ж саме: вже другого дня всі знали, як солдатик потрапив до партизанів, як з ним нічого лихого не сталося, як його нагодували, чим бог послав, та й відпустили живим і здоровим і навіть розписку про все це дали, щоб він звітував перед начальством.

Отак з частини в частину, з полку в полк переміщали солдатика, щоб не вносив розладу, і скрізь він розповідав, як йому велося в партизанів, які буцімто якнайлютіше мордують людей, і як його не тільки не мордували, а ще й розписку дали, щоб начальство не мордувало його по карцерах чи якось інакше. Отак одного дня й опинився солдатик у тому каральному загоні, який був розквартирований у нашому селі. Він передав капітанові цілком таємного листа. Той прочитав, промимрив: «Гм, гм!» — і почав про все розпитувати. Солдатик відповідав: «Так точно!» і «Не можу знати!», а капітан тим часом похмуро роздивлявсь його ластовиння й пестрявий чуб. Нарешті, коли йому все те набридло, наказав забиратися геть. Солдатик повернувся через праве плече кругом і пометляв своїми широченними штанями до вже згаданого стіжка, де група солдатів штрикала шомполами солому, шукаючи схованої зброї.

Капітан був дуже похмурої вдачі, через спеку та мух спохмурнів ще дужче, а тут ще його неабияк

дратував помічник. Помічник у нього був з волохів [1]. Якраз тоді він прийшов питати, чи їм і по пужниках шукати — може, туди зброю повкидали. «Шукайте!» — розлютився капітан, і помічник одразу відібрав найкращих волохів — усіх з резерву. Капітан бачив, як вони брели вулицею з жердинами й гаками, як завернули у перший двір. Там вони вмить оточили що слід, але всередині саме присіла була жінка. Побачивши, що проти неї ведуть наступ волохи з жердинами й гаками, вона почала благати бога, щоб він їх побив, але бог не з'являвся нізвідки, і волохи живі-здорові дочекалися, поки селянка скінчить своє діло. «Ну й дикунство!» — лютував капітан, спостерігаючи, як його солдати на чолі з волохом суиуть до іншого двору.

Може б, капітан ще й далі міркував про дикунство, та раптом він побачив якусь процесію, що, познімавши шапки, заходила у двір. Це були місцеві селяни. Попереду вони несли царське сімейство в рамці, сподіваючись, що капітан їх прийме. Він вийшов у двір і запитав у селян, чого їм треба. Селянам треба було піти в ліс нарубати грабового гілля, бо тепер тутового шовкопряда вигодовувати слід на гіллі, а ще — піти в поле, бо шовкопряд, перш ніж вчениться за гілляччя, мусить добре наїстися, їсти ж йому, з дозволу пана капітана, нічого — адже він об'їв уже всю шовковицю в селі, й шовковичне гілля лишилося тільки на деревах у полі та на виноградниках. «Ніякого поля!» — одрубав капітан. Він навіть хотів був повернутись до хати, однак селяни загули позад нього: «Але ж, пане капітан! Та як же, пане капітан!» Зіпершись спиною об двері, капітан втупив погляд у натовп, і селяни одразу стали нояс-

---

[1] Волохи — населення придунайських територій на межі Болгарії та Румунії.

нювати йому, що таке шовкопряд. Спершу він зовсім маленький, жінота гріє його яєчка за пазухою, поки з них повилуплюються черв'ячки, потім він починає їсти, потім спить, потім знову їсть і знову спить, поки, врешті, засне надовго. Коли село оточили солдати, шовкопряд саме довго спав, але вчора прокинувся, скинув сорочку й тепер потребує багато їжі. «По дев'ять разів на день, пане капітан! Як добре наїсться, тоді шукає, за що б учепитися, щоб сотати з себе шовк і зробити те, що ви, пане капітан, називаєте коконом, а ми — кутанкою. Оця кутанка нас і годує. Кара божа, пане капітан, поки її викохаєш!» Потім наперед виступив селянин, той самий, що викинув половину своїх черв'яків курям, і сказав капітанові: «Я свого вже повикидав!» За ним вийшов другий селянин і промовив, що коли капітан не дозволяє їм вийти в ліс і в поле, то хай запитає вище начальство, може, вище начальство дозволить. Один за одним селяни тлумачили капітанові про шовкопряда, все до найменших подробиць, і кожний намагався продовжити сказане попереднім, щоб пояснення ніде не перервалося, щоб не з'явилася та шпарина, крізь яку капітан міг би прослизнути й відмовити їхньому проханню. Ті ж, що тримали царське сімейство, підступили до капітана майже впритул, щоб він міг якнайкраще його роздивитися.

Та капітан більше не захотів дивитися ні на сімейство, ні на селян, а на прохання запитати вище начальство лише похмуро похитав головою, повернувся до людей спиною і так хряпнув дверима, що всі здригнулися. Селяни почухали потилиці, закурили й почали тихенько перемовлятися: капітан, мабуть, не питав начальства, коли ж начальство все-таки запитати, воно одразу дозволить їм вийти з села нарубати шовковичного гілля. Процесія рушила назад, і царське сімейство опинилося в хвості. Добре, що вчасно

помітили це й винесли календар наперед, бо ж капітан міг визирнути з вікна й побачити, як сімейство пасе задніх.

По дорозі люди гомоніли, що, може, шовкопряд з великої голоднечі почне їсти інше листя, та декілька сказали, що вже пробували, але шовкопряд навіть нюхати його не хоче, а як підсуваєш — хитає головою.

Тож залишимо, дорогий читачу, селян з їхнім шовкопрядом посеред дороги, як казав Віктор Гюго, і подивимося, що сталося з солдатиком.

Солдатик підійшов до стіжка соломи, коли інші солдати штрикали її шомполами, шукаючи схованої зброї. Він теж почав штрикати разом з ними, але встиг це зробити два чи три рази: волохи одразу ж запитали в нього, звідки він з'явився, що він за один, і солдат розповів їм усе, не забувши й про розписку, яку видали йому партизани, щоб його ненароком не покарало начальство. Солдати посідали, закурили й почали його розпитувати; навіть собака, що безперестану гавкав на них із стіжка й аж охрип, лаючи солдатів, теж замовк.

Стояла спека, в повітрі літали метелики, за кілька дворів видно було, як солдати щось сказали волохові, і той, послухавши їх, куднсь пішов. Солдати анітрохи не поспішали знайти сховану в соломі зброю — якщо вона там взагалі була. Вони викурили вже по дві цигарки, і все їм було мало,— хотілося ще посидіти й послухати розповідь солдатика, як його ганяли з полку в полк, щоб не підривав бойового духу армії, але собака рантом скочив на ноги й люто загарчав на когось. Солдати підвелися й побачили, що до стіжка наближається похмурий, мов грозова хмара, капітан.

Він був не просто похмурий — здавалося, він аж посинів від люті, і йшов він так швидко, ніби ось-

ось збирався перестрибнути через стіжок. Собака, як згадано на початку, стрибнув згори на військового, а той умить вихопив револьвер і застрелив собаку ще в повітрі. Потім капітан тієї ж миті спровадив солдатика в карцер, щоб не підривав бойового духу солдатів біля стіжка. Він був сердитий на себе за те, що не здогадався одразу посадити його в карцер, а послав до своїх солдатів. Солдати почали старанно штрикати солому й гукати: «Ось зараз знайдемо зброю, пане капітан!» Та капітан, здається, не повірив волохам — переступивши через мертвого собаку, він люто напустився на них.

Наказ посадити солдатика в карцер викликав певні ускладнення, бо карцера в селі не було. У школі, правда, була кімната, в якій узимку зберігали дрова і яку називали дровітнею. Солдатика замкнули в цій дровітні, й капітан наказав помічникові поставити на варті найлютішого волоха. Лютий волох стовбичив перед дверима, наче пеньок, але довго мовчати не міг і через деякий час запитав: «А на колесо брали тебе і по п'ятах били?» — «Не били,— відказав солдатик,— нагодували, ще й розписку дали».— «Цить!» — заревів лютий волох. Минуло чимало часу, й він знову запитав: «Як же це вони тебе нагодували й дали розписку, коли вони розбійники?» — «Бо вони не розбійники!» — сказав солдатик. «Цить!» — заревів волох, і обидва замовкли. Мовчали, мовчали, тоді волох знову щось запитав. Солдатик знову відповів, і волох цього разу вже не цитькнув, а пробурмотів лише: «Гм! Гм!» — і знову щось запитав. От солдатик поступово й розповів йому всю історію. Хто зна, скільки б тривала та їхня розмова, коли б перед дровітнею знову не з'явився похмурий капітан разом із своїм помічником і не спостеріг, що солдатик підриває бойовий дух свого вартового. «Ні в якому разі!» — обурився капітан і наказав перевести солдатика під

вартою до артилерійського полку, що був розташований у Берковиці.

«Так точно! Так точно!» — відкозиряв помічник, вибрав двох своїх найкращих волохів з резерву, стріляних горобців, і наказав їм одвести солдатика в Берковицю. Саме в той час процесія селян з царським сімейством на чолі знову пішла подивитися, чи капітан часом не розмовляє з вищим начальством. Але капітан так зиркнув на селян, що ті враз тицьнули сімейство під пахву і розійшлись по домівках.

Більш у тому селі не бачили солдатика. Дехто з селян розповідав мені, що бачили, як він брів курним шляхом, човгаючи черевиками та метляючи своїми широкими солдатськими штанями. Обабіч нього плентали волохи з резерву й час від часу гукали: «Цить! Цить!», хоч солдатик не промовив жодного слова. Мій родич служив тоді в Берковиці наводчиком гаубиці, і я в нього питав, чи не знає він щонебудь про солдатика; він сказав, що приставили до них у казарми солдатика, якого взяли були в полон партизани, але потім відпустили. А щоб не підривав тут бойового духу, його перевели в Плевенський піхотний чи в якийсь інший полк, він уже не пригадує.

Воскрешаючи свого солдатика, я замислююся над тим, як просто розносив він своє слово; і слово його було теж веснянкувате з нестриженим русявим чубом, як у новобранця, що виконує найбруднішу роботу в казармах. Не раз ввижалися мені й вусаті слова, мов солдати резерву, блискучі в парадній формі, всі гудзики начищено, черевики риплять, і все рипить, але такі слова швидко стираються в моїй пам'яті, щоб знову поступитися місцем солдатикові.

Я й досі бачу здалеку, як метляє він своїми широкими штанями, а волохи сердито покрикують на нього: «Цить!.. Цить!..»

ГУНЯ

По наших горбах лише дрібна худобина пасеться, рогатому товарові важко дертися козячими стежками. От вівцю тримаємо: дає тобі по жменьці молока, а обстрижеш її навесні — ще й з лиха жменьку вовни дасть. Трава в нас невисока, суха, худобі цілий день пикати треба, щоб напастися. Відколи себе пам'ятаю, тільки такий товар і випасаємо. Як каже Двоє Лелечат, ми не Німеччина, щоб вигодовувати худобу, мов слон заабільшки.

Гаразд, аж ось завелася в нас ота чорноголова вівця, плевенська. В чорноголової вівці писок довгий, немов кінський, високі ноги й велнкі ратиці. Казали: от підуть дощі, ратиці в тої вівці від грязюки попріють, і почне її яцур косити. Дощі піпли, дороги розкисли, а плевенська чорноголова віаця бреде в грязюці по коліно, ратиці ж у неї — мов з кременю, і яцур її не бере. Люди одне перед одним кинулися худобу міняти; було й у мене кілька овець старої породи, збув я їх і купив плевенських чорноголових. Сама чорноголова, вим'я теж чорне (проте велике, як у кози), а шерсть вся біла. Лише одна вівця була сірувата.

Настав час овець стригти, жінка мені й каже: «Лазаре, чом би нам не взяти вовни з оцієї сірої вівці та ще з білої й не справити тобі гуню! Ти чоловік уже немолодий, у такої літа не можна без гуні!» То правда, молодому не личить у гуні ходити, коли ж чоловік увійде в літа, треба йому мати гуню. А я ж таки в літах, два землетрусн пам'ятаю й одне сонячне затемнення.

Отож узяли ми руно з тої сірої вівці та ще з одної білої, жінка попряла вовну, поставила кросна й наткала домашнього сукна — одна смуга біла, друга сіра, потім знов біла, і так скільки там треба на гуню. Відніс я те сукно на валяльню (так ми сукновальню звемо). Давидко — мій приятель, разом у севлієвських казармах служили — одразу дав моє сукно повалять. «На гуню?» — питає. «На гуню,— кажу.— Я вже чоловік у літах, не можна мені без гуні!» — «Ото щоб ти знав,— каже Давидко,— ця вовна саме на гуню! Стара вівця хирява, з неї сукно хоч і повалясш, добрячої одежі не втнеш. А з цієї чорноголової раз перепустиш через валяльню, вже й готово. Хоч воду в тому сукні на гору носи — не витече! Та й твоя молодичка, бачу, на густе бердо ткала!» — «Яка там молодичка,— кажу Давидкові,— де вже їй до молодичок! Вона вже на турецьку черепицю висхла, а ти — молодичка! А от виткати — на це вона вдатна!» — «Е,— одказує Давидко,— гадаєш, як моя дебела, то й смак у ній! Дуже товста — теж не діло!» — «То правда,— я на те,— як і товста — недобре, та все ж воно ліпше, як дещо на ній є! Гуню он вбираєшся справити, чого вже простіше, а й то дбаєш, щоб по змозі трошки дебеліша була».— «Так то, бач, гуня,— Давидко мені,— тут воно й справді так!»

Сукно готове, але ж кравця в нас немає, довелося мені в сусіднє село йти, там аж двоє кравців. Один шиє більш фасонисто, мов куповане, вилоги тобі втне або ще якийсь непотріб, а другий трохи старосвітський. Я подався до старосвітського. Той похвалив сукно й пошив гуню, прийшов я по неї, а він мені: «Ну, вже й сукно в тебе, Лазаре, всі голки об нього поламав. Ні голка його не бере, ні праска не приминає».— «Бо воно з чорноголової вівці, тієї, плевенської, та й Давидко мені приятель, на совість повалив. Ми в Давидком разом у солдатах були, тричі

вдвох у карцері сиділи і караул разом відстоювали».— «Твоя правда,— погодився кравець,— на славу сукно тобі поваляв, таж і я не гірше пошив, будеш мене згадувати!»

Напнув я гуню, а вона якраз по мені. Смуга біла, смуга сіра, смуга біла... і все чепурненько зроблено як слід, і відлога теж чепурна.

Мушу вам сказати, в гуні чоловік якимось вагомішим себе почуває і хода в нього ваговитіша стає. Всю дорогу до нашого сільця я намагався йти повільніше і якомога поважніше; минаючи сукновальню, кинув лише: «Здоров, Давидку!» — а побалакати й не зупинився, бо ж не годиться в гуні теревені розводити. Напнув гуню — іди поволеньки, поменше базікай, стрінеться тобі хтось і скаже: «Доброго здоров'я!» — ти йому лише: «Дай боже!» Більш нічого не кажи й дивися поперед себе. Тоді він подумає: «Отой у гуні, певне, подорожній, хто зна, в яку путь вирушив і в якій справі! Бач, не зупиняється й побалакати і з путі своєї не звертає, суне собі вперед, мов паровоз».

Я, правда, ні в яку путь не вирушав, іду собі в своє село, але в гуні відчуваєш себе людиною вагомішою... От і я врешті на гуню стягся. Безліч овець пройшло через мої руки, та лише плевенської чорноголової треба було, щоб і я нарешті міг справити одежину, яка моєму вікові личить.

Осінньої пори все наше сільце вирушає в містечко на базар, година спра й холодна, раніш було роками щулився у витертому кожушку, а тепер іду собі в гуні й гадки не маю про холод і вогкість. Сніг сіється, дядьки по першому сніжку скотину на базар женуть або перець продавати несуть; я теж у гуні з в'язкою перцю первопутком іду, але холоду не відчуваю. Двоє Лелечат також зі мною йде, наїжачився весь, хоч і в плащі клейончатому,— свиню жене

продавати. (Ніякий він не Двоє Лелечат, звався собі раніше Цеком, та одного разу в Німеччину на заробітки пішов, якесь шосе там мостили, от і приніс звідти клейончатого плаща та інструменти марки «Двоє лелечат». Про них тільки й балачки йому було. От і прилипло до нього прізвисько). Двоє Лелечат підганяє свиню, шморгає носом і щулиться у своєму плащику. А той хоч і німецький, та на морозі мов бляшаний став, геть задубів увесь, моїй же гуні хоч би що — ні холоду не боїться, ні дощу. «Чуєш, Лазаре,— озивається до мене Двоє Лелечат,— продам я цю бісову свиню та й собі на плевенських чорноголових стягнуся, розведу їх і теж пошию собі гуню. Бо в цьому плащику мене до кісток проймає!» — «Добряча худобина ота плевенська,— кажу йому,— і вовну тобі дає, і молоко, і зурочити її не так легко. Сам знаєш, яка тонкошкура наша стара порода, а цю чорноголову хоч на відьомській галявині випасай, нічого їй не стається».— «Розведу й собі,— підшморгнув носом Двоє Лелечат,— аби лиш оцю трясцю продати!»

Так-то воно так, але ніхто не хоче свиню в нього купувати. Хто не гляне, одразу питає: «А слухай-но, дядьку, ця твоя хортиця, певне, курей жере,— бач, які в неї зуби собачі?» Двоє Лелечат б'є себе в груди: «Чого б вона мала курей їсти! Щирицю їсть, лободу, буряк кормовий — все, що належить їсти свині, а курей — боронь боже! Чи ж вона кровопивця, курей жерти! Що ти ото верзеш!» — «А таки жере, холера,— покупець йому на те.— Бач, чиста тобі собака,— не може бути, щоб курей не жерла!»

І йде собі геть. А його свиня й справді курей жере — мов лютий пес, полює на них. Кажу йому: «Ти ліпше заколи ту свиню на м'ясо й продай, бо так її ніхто в тебе не купить».— «Так у неї ж і м'яса немає,— журиться Двоє Лелечат.— Самі шкура й кості!»

Вже як людині не щастить, то не щастить.

Двоє Лелечат жене назад свою свиню, я теж свій перець несу, та хоч не тремчу й не щулюся від холоду, а простую собі стежиною, тільки сніг під ногами порипує.

Так і переходив я зиму в гуні. Хто носив гуню, знає, як воно, хто ж не носив — дасть бог, стягнеться на гуню й сам побачить. Чи по дрова в ліс, чи до млина, хоч за тридев'ять земель, коли треба, в гуні йди — і аби тобі що. А в які заметілі потрапляти мені доводилося! Насунеш відлогу поглибше, та й по всьому. В нашому селі всі мою гуню знають, та й по сусідніх теж — я й до коваля в ній ходив, і по весіллях, одного разу навіть у церкві був. Отож, як не є, всі мою гуню знають, та й позичав дехто. Прийде чоловік, просить: «Лазаре, так і так, прислужися мені, позич гуню — насіння на олійню веземо». Я й позичав, хай і не дуже охоче.

Одного разу зібрався я в поле кукурудзяний лист зрізати — та раненько, ще й не світало. Жінка каже: «Кинь гуню на воза, хмариться, може, дощ піде!» Беру я гуню, їду на поле, ледь-ледь світає. Кукурудзяний лист треба зарання зрізати і в жмути в'язати, поки роса не спала, бо як зійде сонце, лист пересихає й кришиться. Розпрягаю буйволів на узліссі (моя нива під самим Керкезьким лісом), коли чую — на сусідній ниві хтось кашляє. Двоє Лелечат мене випередив, теж вийшов кукурудзяний лист зрізати. Рип, рип,— серпом, на все поле чути. «Гей, сусіде,— гукаю,— ти чи не в полі ночував?» — «А, то ти, Лазаре,— озивається Двоє Лелечат,— та я теж щойно розпріг! Такий туман нині зранку, не розбереш, коли й світало!»

А сам знову: рип, рип — серпом.

Повісив я свою гуню на драбинах воза, підкотив холоші й побрів по росі кукурудзяний лист зрізати.

Туман стелиться низько, бачу лише спини своїх буйволів, та на сусідній ниві вряди-годи шапка Двох Лелечат виткнеться. Потім туман знявся вище, сховав шапку, довго нічого не було видно, навіть кукурудзиння; тоді, дивись, крізь якесь пасмо де-не-де і ліс проглядає. Раптом чую, в тумані Двоє Лелечат чимось бряжчить: брязь, брязь... Побряжчав та й озвався: «От бісова личина!»

Бачу, йде до мене, питає: «Чп не маєш вогню, Лазаре,— той бісів трут намок від роси». Знайшовсь у мене й трут. Двоє Лелечат запалив самокрутку, подимів трошки й знову пішов жати. Якийсь час жнемо собі, то я щось гукну йому, то він озветься; потім я спитав, чи не поснідати нам, а він каже, що вже снідав удома. Я зголоднів, присів на дишло перекусити. Який там сніданок усухом'ятку, пожував трошки і тільки-но хотів з глека води напитися, як з туману вирнув якийсь чоловік.

Так я й не торкнувся свого глека.

Чоловік приклав пальця до вуст — мовчи, мовляв. На поясі в нього граната висить, у руці карабін. Одягнений у сорочку та безрукавку — самі дірки. Наблизився він, бачу — зовсім ще молодий, хлопчисько, скроні позаростали, очі блищать, губи потріскані. Збагнув я, що він з тих, хто по лісах блукає.

«Дядьку,— каже хлопчина,— тільки мовчи!» І просить у мене хліба, води, якоїсь одежини. А сам увесь палає й тремтить, аж і я затремтів, навіть подумки хреститись почав. Хрещуся, а сам оддаю йому весь свій хліб, бринзу, були ще яйця варені, то й їх теж віддав, тільки солі не було, жінка забула покласти. «Нічого, дядьку,— каже хлопчина,— і без солі повминаю!»

«Гей, Лазаре,— гукає Двоє Лелечат,— чого ти там замовк?» — «Та, бач,— кажу,— серпом урізався».— «Де саме?» — питає. «Ногу»,— кажу. «Так і покалічитись

можна, жилу десь перерізати»,— чути його голос. І почав Двоє Лелечат знову кресалом цюкати: цюк, цюк. А що, як у нього знову трут намок?.. «Чи є в тебе тютюн, прийду до тебе покурити, бо в мене скінчився?» — запитую. «Є»,— каже. Підвівшись із дишла, йду до нього — боюся, щоб він сам сюди не прийшов. Хлопчина знову прикладає пальця до вуст, я киваю головою: мовчатиму, мовчатиму.

Не чую, як кукурудзиння б'є мене по обличчю, не відчуваю й смаку тютюну. Двоє Лелечат щось каже мені, а я очима на свою ниву косую, молю бога, щоб туман не розвіявся і Двоє Лелечат не побачив усього. А туман стелиться білий і густий, що те молоко, скільки не вдивляюся, не видно ні воза, ні буйволів, ні хлопця. Наосліп суну назад, намагаючись весь час одного рядка кукурудзиння триматися, та все одно збився, вийшов позад воза.

Хлопець сховався за драбинами, напнув мою гуню, щоб зігрітися, та все одно тремтить. А карабін додолу опустив. Побачив я гуню і злякався ще дужче. Віддати йому гуню — пікода, назад забрати — боязко. Двоє Лелечат кашляє в тумані, а мені все здається, що за п'ять кроків від мене туман от-от розвіється, і ми з хлопцем як на долоні будемо.

«Тікай, хлопче,— кажу йому стиха,— тікай отуди, в Керкезький ліс!» Хлопець посунув боком, робить мені якісь знаки рукою, і я теж якісь знаки йому роблю, але ні я не розумію, що він хоче, ні він мене. Подаю йому знаки навмання, хрещуся подумки і молю бога, щоб тільки туман не розвіявся і щоб не лишилися ми як на долоні перед Двома Лелечатами.

Хлопця вже не видно в імлі, і гуні моєї теж не видно. Хлопець, гуня, глек і мій сніданок зникли в невидимому Керкезькому лісі.

Перехрестивсь я, вже не подумки, а наяву — аж двічі, мабуть, перехрестився, взяв серпа й почав ку-

курудзяний лист зрізати. А сам одним вухом до поля прислухаюся, другим — до Керкезького лісу. Все мені вважається, нібн хтось шепоче в тумані: «Дядьку, гей, дядьку!» Покину серп, прислухаюся, ніхто мене не кличе, лише Двоє Лелечат шарудить на сусідньому полі.

І знову за серп.

«Лазаре, слухай-но, Лазаре!» — озивається хтось раптом. Озпрнувся — Двоє Лелечат стоїть у мене за спиною, по пояс у тумані. «Чого тобі?» — питаю. «А давай-но, Лазаре, покн туман не розвіявся, підемо у Керкезький ліс та зрубаємо собі по кілька жердин. Покладемо їх на спід воза, зверху кукурудзяним листом прикидаємо, ніхто й не побачить!» — «Е,— кажу йому,— як рубаєш дерево в тумаиі, чути за п'ять кілометрів. У тумані дуже чутно, сам не знаю чому, але чутно!» — «Чутно,— каже Двоє Лелечат,— зате не видно. Коли ж не видно — краще. Я піду й нарубаю трохи жердин».

Незабаром його сокира зацюкала в Керкезькому лісі. «Аби тільки,— гадаю собі,— аби не натрапив там на хлопчину»,— а сам прислухаюся, чи не скрикне там Двоє Лелечат або чи не вистрелить рушниця. Не чути. лише удари сокирн лунають. Потім стукіт затихає, і чути, як стогнуть, падаючи, дерева; та чи ж прийде хто на допомогу в такому тумані! І раптом ніби хтось гукнув мені у вуха: «Лазаре, а що ж із твоєю гунею буде, Лазаре, адже ж усі твою гуню знають! А скажи-но, де твоя гуня!»

Увесь потом так і облився, а губи пересохли, не можу й язпком ворухнути. «А скажи-но, де твоя гупя!..» Іде з лісу Двоє Лелечат, тягне свої жердини, мимрить собі під ніс: «Гм! Гм!» — і на мене одним оком зиркає, ніби щось випитати в мене або приховати хоче. «Ну як, нарубав жердин?» — питаю його. А він: «Гм! Гм! Нарубав!» — а сам на мене зиркає.

«Щось дуже ти швидко!» — кажу йому. «А таки швидко! Був би ти там, і ти б швидко нарубав. Гм! Гм!»

Тягне він свої жердини в тумані, а я здогадуюсь, що, певне, він у лісі того хлопця зустрів і впізнав мою гуню. Розпитувати його не наважуюсь, та й не скаже він мені нічого. Прислухаюся в тумані — серп Двох Лелечат рипить: рип, рип,— але вже не так проворно, як раніше, здається, і він ріже-ріже, а сам прислухається. Отак і минуло чимало часу, пораємо ми кожен свою ниву і все прислухаємося.

Почав я кукурудзяний лист на віз складати, Двоє Лелечат питає: «Ти вже складаєш, Лазаре?» — «Складаю»,— кажу йому. «Чом же не кажеш нічого, мовчиш, разом і поїхали б!» Кинувся й він кукурудзяний лист на воза складати — бачу, боїться сам у полі лишатися. Глянув я — і мій, і його вози ледве наполовину навантажені. Їдемо в тумані, а Двоє Лелечат все назад обертається. Я вдаю, що нічого не помічаю, та все більше впевнююся, що він бачив того хлопця в лісі. Дай боже, щоб хоч гуню мою не впізнав — почав я знову хреститися подумки.

Поскидав кукурудзяний лист у дворі, а жінка в крик: «А де ж твоя гуня! І глек?» — «Бо-о-оже, я ж їх у полі забув! Ай-ай-ай!» — «А голову не забув!» — заголосила жінка. «Та годі тобі,— кажу їй.— Адже ж недалечко. Піду пошукаю!» Вертаюся назад у тумані, та куди вже там вертатися, добре ж усе знаю. Поблукав-поблукав, сів у полі під стіжком сіна, гризу суху билинку та й думаю: «Хлопець по лісах тиняється, перестрінуть його поліцаї, схоплять і поведуть у гуні через усе село. Усі одразу побачать, що то моя гуня. А як через сусіднє село поведуть, то й там упізнають, кравець перший здогадається, чия то гуня, він добре пам'ятає, як її шив. От і викручуйся, коли спитають, звідки це у хлопця моя гуня? Сказати, що

загубив, а хлопець знайшов — ніхто не повірить. Б'ють тебе і, як ти не викручуйся, не вірять! Сказати, що хлопець її в мене силою відібрав, спитають: «Чом же ти одразу не прийшов і не повідомив? Покривав його, значить!» І знову ж таки битимуть!

Посидів я на сіні та й рушив додому. Жінці кажу, що, напевне, загубив гуню й глек по дорозі, хтось ішов та й підібрав! «А бодай би ти ліпше голову свою загубив! — розкричалася жінка.— Я два руна вовни напряла на ту гуню!» Коли б вона мені іншим разом таке сказала, була б у мене й на дах залетіла, бо ж суха, як та черепиця, та нині, знаючи свою провину, я тільки сопу мовчки. До вечора сопів, цілу ніч зітхав, аж ранком признався жінці, що сталося. «Боже мій,— заголосила вона,— спалять нам тепер хату!» Почала й вона зітхати.

Отак.

Через кілька днів перестрів мене Двоє Лелечат і питає: «Чув?» — «Що я мав чути?» — «А що в Белімелі трапилось». Я нічого не чув, і Двоє Лелечат розповів, що до Белімела прийшли жандарми і поручик пішов в одну хату, гуляти там збирався. Заходить до кімнати, бачить — під ліжком чобіт неприродно лежить. «Як це — неприродно?» — запитую в Двох Лелечат. «А так, що лежить на халяві, а носок догори стирчить. Коли він так лежить, значить, він на комусь узутий, значить, чоловік під ліжком сховався,— пояснює Двоє Лелечат.— Поручик як усмалить з автомата: та-та-та,— по чоботу, а чобіт як вискочить з-під ліжка та й собі знизу: пах-пах,— у поручика. Поручик бігом до дверей, а той — крізь вікно, знялася стрілянина, але ж темно, нічого не видно. Жандарми за ним, той помчав вулицею, потім вибіг на відкрите місце, тільки кущі якісь там були. Він майнув поміж кущів та й зачепився за гілку. Жандарми постріляли, постріляли — чоловік висить на

кущі, вже й не ворушиться. Підійшли ближче, бачать, нікого нема, сама лише гуня висить. (Як почув я про гуню, мене щось мов різонуло ізсередини). Висить гуня на кущі, мов решето, подірявлена. Він, як ото втікав, почепив гуню на кущ, тим і обдурив жандармів. Поручик мало не сказився, почувши про те. Вернувся з усіма жандармами в той дім, схопили вони хазяїна і тієї ж ночі живцем закопали в землю, а хату гасом полили й підпалили, бо той чоловік з партизанами зв'язок мав».

«Звідки ж ти знаєш усе те?» — питаю в Двох Лелечат. «А від зятя,— каже він,— зять мій прийшов учора і все розповів. Той закопаний ще живий був. Чутно, як стогне з-під землі».

Зять Двох Лелечат має пересувного казана — ракію курити, їздить з ним по селах. Був у Белімелі й усю цю історію чув. Питати в зятя Двох Лелечат, що то за гуня була, не варто, його може підозра взяти, чом я розпитую. Намагаюся згадати, чи той хлопець був у чоботях, чи без чобіт. І ніяк не пригадаю! Як не силкуюсь, уявляю його тільки до пояса — стоїть по пояс у тумані, а на поясі граната висить. Та ніяк не згадаю, в чому він узутий був. Потім пригадую, що я його також зі спини бачив, як він до лісу скрадався, але й зі спини не видно, в чоботях він чи без чобіт, бо перед очима в мене тільки гуня стоїть, уся в білих і сірих смугах. Білі смуги першими в тумані зникли, а за ними й сірі.

Гаразд, але якщо це той самий хлопчина і якщо в Белімелі на кущі висить моя гуня, неодмінно ж найдеться хтось і скаже, чия вона. Візьмуться тоді за мене жандарми, а вже як візьмуться... Щось починає мене зсередини смоктати, голова палає, не можу на місці всидіти. Треба піти глянути, що то за гуня в Белімелі. Аби ніхто не здогадався, що я заради гуні поїхав, кидаю дві мірки кукурудзи в мішок,

запрягаю буйволів — і гайда через Керкезький ліс до водяного млина в Белімел. Дорогою перестріли мене двоє вершників: «Стій! — гукають.— Куди це ти зібрався, дядьку, з тим мішком?» — «До млина»,— кажу їм. «Який там тепер млин,— кажуть вершники,— не бачиш хіба, що в нас земля під ногами горить!» — «Горить,— кажу,— але годувати худобу треба, те, се треба, не можна до млина не їхати!» Вершники поскакали собі, я теж поганяю своїх буйволів, а сам про той неприродний чобіт думаю й дивуюсь, як це поручик помітив, що чобіт лежить неприродно під ліжком. Коли б я побачив, що чобіт лежить догори носком, ніколи б не здогадався, що він лежить неприродно. А поручик, бач, здогадався і одразу: та-та-та,— з автомата. Та й чобіт одразу підхопився і собі стріляє в поручика. Стільки стріляннн, а дивися — жертв немає. Хіба що гуню прострелили.

Чим ближче до Белімела, тим тяжче в мене на душі, і перед очима все той неприродний чобіт стоїть носком догори. У млині ані душі немає. Мірошник жорна чистить. Чую, як вода дзюркоче, а млин не торохтить. «Не мелеш?» — питаю в мірошника. «Нема чого,— відказує,— народ мов сказився, млин уже й павутинням затягло, ніхто не їде молоти».

Висипав він кукурудзу до коша, пустив воду в лотоки, жорна заторохкотіли, а я дивлюся на Белімел (село нижче млина лежить) — звідти тягне горілим духом; розпитую мірошника, що сталося. Він розповів. Усе виходить так само, як і Двоє Лелечат казав. Звідки горілим тхне, там була хата зв'язкового. Мірошник каже, ніби він ще живий, навіть почути можна, як стогне з-під землі, тільки для того треба близько підійти, якщо міцне серце маєш і не боїшся зомліти. Караул там чатує, люди ж намагаються подалі обійти. Спитав я й про гуню. Її, виявляється, коло церкви вивішено. Як спущуся в село, побачу. «То я

піду в село, трохи тютюну куплю»,— кажу мірошникові. А він мені радить не курити самокруток, бо в селі повно акцизних, ледве побачать, що хтось цигарку з газети крутить, одразу штраф. Курити треба державний тютюн, а як куритимеш не з пачки, штрафують на загальних підставах.

Так я й зробив. Купив пачку цигарок у селі та й пішов до церквички — ні живий ні мертвий. Бачу — народ там юрмиться, тиснусь і я поміж людьми, та де там, ноги ледь-ледь несуть, ніби до них два жорна причеплено, не можу кроку ступити. Раптом чую, щось у вухах шумить,— гадаю собі, лихо буде. Як побачу, що то моя гуня, не знаю, чи й утримаюся, не впаду там посеред натовпу. Але ж як уже пішов, то не можна вертатися, треба подивитись і бути бадьорим, щоб ніхто нічого не запідозрив. Наближаюся до людей і не бачу їх, бо очі до церквички прикипіли. Й одразу помічаю розіпнуту на кущах гуню.

Була вона сіра, пошарпана, одна пола роздерта. Жорна так і спали з моїх ніг; чую, хтось димить біля мене цигаркою, попросив я в нього вогнику, щоб і собі цигарку запалити, а він мені: «Тю на тебе, чоловіче, вона ж у тебе запалена!» Глянув я, а цигарка в мене справді куриться. Зовсім з глузду з'їхав.

«Цього разу пронесло»,— гадаю собі, й потроху легшає на серці. За церквичкою, бачу, на горбі какараул стоїть, де чоловіка живцем закопано, та немає в мене сили підійти ближче, щоб почути, чи стогне він там. Вернувсь я до млина, кукурудза моя вже змололася, підняв мішок на плече — він мені пір'їною здався, кинув на віз, запріг буйволів і навіть стиха наспівувати почав. Мірошник дивиться мені вслід перелякано, та я на нього анітрохи уваги не звертаю. Млин, горілий дух, караул — усе позаду лишилося.

Перед очима в мене тільки гуня, але не моя, а ота, розіпнута на кущах, сіра, витерта, з роздертою полою. Поряд з нею часом бачу й свою гуню, нову-новісіньку, всю в білих і сірих смугах. Обидві гуні рушили переді мною дорогою. Отак і йдемо: дві гуні попереду, за ними буйволи, а я позаду. Ані душі на дорозі не стрів. Обидві гуні підійшли до Керкезького лісу, а як опинилися в ньому — одна гуня в один бік повертає, друга — в інший. Моя сховалася між дерев, а сіра, розіп'явшись на кущі, так і лишилася там. «Гей, гей, тварюки!» — підганяю я буйволів, поспішаючи до села.

Відтоді почав я нишкати по селах усієї Берковської околії, знаходячи собі абияке діло, ходив і розпитував, чи не зловили де-небудь чоловіка в лісі, чи не розстріляли кого. В одному селі привезли на площу трьох убитих. У мене відразу знайшлося там діло. Поїхав домовлятися з бондарем, чи не зробить мені діжку, і подивився на них. Усі троє були в сорочках. В іншому селі почув, що привезли молодого хлопчину, ходив я й на нього дивитися. Виявилося — гімназист у старій шинельці й шкарпетках. Уб'ють жандарми когось, притягнуть на майдан та й зганяють народ дивитись і опізнавати його. Люди мовчки проходять, дивляться, але не впізнають. Я теж іду разом з усіма дивитися, але не на людину, а чи немає де моєї гуні. Іду, а серце стискається, і, як не бачу гуні, мені одразу легшає. Мана якась. Щоб не збудити підозри, чому я весь час по селах вештаюсь, узявсь я кіз перепродувати. Двоє Лелечат, як довідався, й собі проситься: «І я з тобою перепродуватиму!» Їздимо ми купувати кіз по селах: куплю козу за двісті, жену її до містечка й продаю за двісті. Двоє Лелечат теж ходив кілька разів, і він так само: купить за двісті й продасть за двісті. Одного разу він каже: «Лазаре, більш не купуватиму! Який же

в цьому зиск, за двісті купити й продати за двісті! Ніякого з того заробітку немає!» — «Що ж,— кажу йому,— у торгівлі ніколи не знаєш, де пощастить!»

Двоє Лелечат облишив це діло, а я продовжував перепродувати кіз. Як почую, що десь кого-небудь застрелили, одразу купую козу і разом з нею йду дивитися на вбитого. Як женеш козу, ні в кого до тебе ніякої підозри немає. Прижену я козу, роздивлюся і, як не бачу гуні, швиденько вертаюся, коза аж підбігає слідом. Купу цирвулів [1] стоптав, та коли чоловік за свою шкуру потерпає, що вже ті цирвулі?

Як у мене одного разу серце не розірвалося, сам не знаю. Обкопую я сад, чую, барабан у селі гатить, розсильний щось гукає, та не чути, що саме. Коли бачу, селом польовий сторож іде, зганяє людей одного по одному і до мене йде з рушницею. «Лазаре,— кричить,— діло є. На майдан чоловіка привели, кожен мусить ніти й подивитися — може, опізнає його. Кидай свій сад і рушай!» В мене горло пересохло, обтер я руки об штани та й пішов разом із сторожем. Він трохи позаду йде з рушницею, ніби я вже заарештований. І побігти не можна, той злодюга одразу вистрелить: поле ж — як долоня. Уперед бігти теж боюся: якщо там моя гуня, а її все село знає, одразу люди скажуть: «Це Лазарева гуня!» Іду поперед сторожа, зіщулився весь, мов зернятко, а як у село увійшли — чую, серце вже й не тіпається. Народ зібрався, поміж людьми жандарми нишпорять, ми зі сторожем прямо на площу йдемо, серце ж мов завмерло. Підходжу напівмертвий, народ розступився, і раптом бачу — на майдані якась жінка лежить. Серце в мене як закалатає, мало крізь горло не вискочило.

---

[1] Цирвулі — саморобне шкіряне взуття болгарських селян.

А другого разу жену я куплену козу, а вона вперта виявилася, мекає всю дорогу, опирається, не хоче йти. Я тягну за налигач, а коза мекає. Сяк-так рухаємося. Врешті коза й зовсім стала. Обертаюсь я, щоб її налигачем по морді врепіжити, коли дивлюся — йде дорогою моя гуня з білими й сірими смугами. Під гунею чоловік у ногавицях і в шапці, насунутій на самі очі. Як смикнув я козу, вона аж на коліна впала. Я давай її лупцювати, коза верещить, а я її тягну щосили і вже не обертаюся, бо як обернусь, напевне, знову побачу чоловіка в гуні. Коза покричала, покричала та й дріботить мовчки, я ходу прискорюю, не обертаючись, тільки прислухаюся, чи йде він слідом.

А таки наздоганяє. Ступає важко, покашлює; я, зачувши його кашель, ще швидше йду. Але й він, чую, ходу прискорює — от уже знову його кроки за спиною. Дорога пішла лісом, а лісу я найбільше боюся. Не досить того, що лісом дорога, а ще й поворот крутий, і стежка навпрямки через нього. Може, він піде стежкою, щоб вийти попереду мене. «Треба бігти»,— майнула думка; ледве зайшовши за поворот, я кинувся бігцем. Коли чую, і він біжить слідом — туп-туп, а сам гукає: «Гей, чоловіче, зажди-но!» Я, однак, не зупинився, біжу й озираюся, а він слідом, тільки гуня полами має. «Зажди, чоловіче, разом підемо,— гукає він.— Крізь цей ліс страшно самому йти!»

Виявилось, він із сусіднього села. «Дуже ти квапишся»,— каже мені. «Поспішаю, поки не смеркло»,— відповідаю. «І я поспішаю, щоб тебе наздогнати, гукаю, щоб разом іти, та ніяк не дожену»... Дуже він налякав мене тоді, гуня в нього була, як моя, смугаста, але не так добре попита, смуги навскіс пішли.

Отак, братця, з дня на день життя моє ставало пеклом через оту кляту гуню. Бодай би вона згину-

ла, ота бісова плевенська чорноголова, де вона й узялася. Була б у нас стара вівця, з якої й жменьки вовни не настрижеш, не шив бн я гуні, і нічого б не було! У тому пеклі жнв я аж до Дев'ятого вересня. Дев'ятого вересня почалося повстання, народ збігся, рушниці грнмлять; гайда і я з усіма разом; дивлюся — на майдані якісь незнайомі людн з карабінами. І між них ураз побачнв хлопчину в моїй гуні. Мов зблиснуло в мене щось перед очнма, кннувсь я прямо до нього. «Хлопче,— гукаю.— Дай я тебе обійму, хлопче, дав бог нам дожити й побачитись!» Хапаю я того хлопця, обіймаю разом з гунею і так його міцно стнскаю, аж кості в нього тріщать. Обіймаємося ми перед усім селом, і, хоч усі нас бачать, більш не холоне в мене серце, і якось днвно змокрілн очі, наче в жінки. «Дядьку, гей, дядьку,— озивається хлопчина.— Радість радістю, але ти, радіючи, мені й кості поламаєш!»

А я таки радію. Велике діло, колн якусь там кістку зламаю! Народ навколо галасує, всі одразу впізнали мою гуню, і велике запанувало здивування. Двоє Лелечат тупцює на місці та тільки повторює: «Ти бач, тн бач! Лазар, такий уже недотепний чоловік, хто б міг подумати, а ще відколн зв'язок налагоднв».

ВІЗОК

Для мене вічна ніч, темрява довкола, нічого не бачу поночі, лише чую крізь темряву, як котиться візок, співають рихви на осях, кінський тупіт чую, іржання. Дарма що в пітьмі, а ледь зачую воза — вже й здається, що і я мчу на ньому разом з усім загоном, і австрійський капітан стоїть струнко на борту й козиряє мені. Оголена шабля там теж є, і все зустрічне поступається нам дорогою, щоб не переїхали й не посікли.

І пароплав, звичайно, теж мчить разом з нами. Мабуть, постарів, порепався під дощами, проте мчить! Який це був колись пароплав! Загадую стельмахові: «Змалюєш мені на боковинах воза весь ботевський загін — з воєводою, прапором і всіма левами; і пароплав змалюєш з австрійським капітаном, і черкеса тут же, і турка... всю чисто історію, яка вона була в ті часи»[1]. А стельмах на те: «Чого ти розбалакався, Флоро, ніби сумніваєшся! Та я вже стільки тих возів поробив, і з загоном, і з пароплавом, і з башибузуками,— ще ніхто не нарікав, усі кажуть — молодець!»

---

[1] Навесні 1876 р. великий болгарський поет і революціонер Христо Ботев сформував на території Румунії повстанський загін, переправив його через Дунай на австрійському пароплаві «Радецький», яким командував капітан Дагоберт Енглендер, і висадився в Болгарії поблизу села Козлодуй. У запеклих боях з турецькою армією, нерегулярними військами — башибузуками й черкесами із створених гурками військових поселень майже весь загін на чолі з воєводою Ботевим загинув.

То правда, постарався чоловік, усе зробив як треба. Пароплав стоїть по коліно в Дунаї під козлодуйським берегом — блискучий, димить трубою, мов маслоробня, коло нього австрійський капітан — здається, він Еглендером звався. Виструнчився, козиряє; далі башибузуки, черкеси, а з другого боку наш загін під прапором і з воєводою. Воєвода стоїть посеред загону з оголеною шаблею, а на прапорі лев звівся на задні лапи, стереже воєводу поглядом. Кажу стельмахові: «Добряче ти все змайстрував, тепер аби мені ще коників баскіших, хіба ж так бай Флоро рвонув би разом з усім загоном!» — «А таки рвонеш,— стельмах на те,— по наших дорогах узвозів чимало, де трапиться тобі згори додолу — котися сміло. А вгору виїжджай повільніше. Тільки розбитою дорогою не квапся, бо башибузук дуже вже зубами лящатиме!» Отак і розжився я на розписного воза, усім бунтівницьким скрізь помальованого, а по бортах повно зброї.

Візок мій хоч і бунтівницький, одначе товар у мене мирний. Навантажу полив'яних берковських мисок і глечиків — шар посуду, шар сіна, прикрию рядниною зверху, запряжу конеият та й рушаю по селах нашої злиденної Берковської околії. Нагору беремося поволі, коні з шкури пнуться, ледь тягнуть воза. Я йду собі поряд, де треба, підпираю віз плечем; поряд увесь загін, змальований на боковині, навіть лев чатує. З другого боку димить пароплав, мені його не видно, та я знаю, що він там причалив на мілкому і знай собі дим пускає. Ззаду його підтискують черкеси й башибузуки, пароплав застеляє їм очі димом, але вони не відступаються, тиснуть дужче, хочуть стрельнути по загонові.

Так і пнемося вгору. А на перевалі я зіскакую з воза, він сам котиться вниз, коні прискорюють біг,— забряжчать ковані шини, заспівають рихви, то я й

сам починаю мугикати разом з ними «Тихий-ясний Дунай грає, хвиля легка гомонить...»[1]. Де словами, а де й без слів (бо я всіх слів не знаю), підспівую візкові, а він гуркоче в долину, позаду нас біла курява в'ється, обабіч мчать повз нас кукурудза й соняшники, а ми летимо, летимо. То були чи не найкращі мої дні, дарма що голод на п'яти наступає, з порожнім шлунком ходиш-блукаєш, нікому не потрібний. «Дінь-дінь, тарарам! Адже загін з тобою, Флоро, не вішай носа! — кажу сам собі.— Вище голову, на бій за свободу летимо, хай ворожа ллється кров!» Віз бренчить кованими шинами, коні б'ють копитами, крешуть підковами іскри, рихви розспівалися, мов церковні дзвони, сам не збагну, чи то віз підспівує мені, чи то я підхопив його пісню. Отак і летимо ми разом з ботевським загоном — на бій за свободу.

Здається мені часом, що ночами загін сходить з бортів воза разом з пароплавом, який все ще димить, тихо рушає в темряві, тихенько заводячи тієї ж пісні. Стелиться чорний шлях, колеса безшумно занурюються в м'яку куряву, мене заколисує сон, і крізь нього ледь чутно співає загін. Здригнувшись, прокидаюся, а в вухах усе ще бринить пісня. Спиняю коней, дослухаюсь — нічого не чути. Десь далеко в пітьмі валують собаки, отара збрязкує уві сні дзвіночками, невидима річка шумить між невидимих берегів. А пісні — немає. Часто вчувалася вона мені ночами — прокинешся, було, протреш очі, прислухаєшся, коней підженеш. Щоб знову не задрімати, почнеш насвистувати — тієї ж самої. Часом, знаєте, навіть подумки її наспівую чи висвистую подумки, так звик до неї, вся вона в мене всередині.

---

[1] Вірш великого болгарського поета Івана Вазова, присвячений подвигові ботевського загону, став народною піснею.

Отак і мандрую зі своїм загоном, міряю шляхи — від села до села. Розпряжу коней: «Горнята,— гукаю,— миски, глечики!» Молодиці збираються подивитися на мій товар, питають полив'яного посуду, а він у мене здебільшого неполив'яний,— воєнний час, ніде матеріалу брати. «Немає, тітко, поливи,— пояснюю жінкам,— нею тепер гарматп лудять. От скінчиться війна, самий полив'яний посуд возитиму». Подивляться, подивляться жінки та й починають розкуповувати товар. Торгівля моя нехитра. Плата пашнею, мірка під руками. Насипле жінка зерна в полумисок — ото й ціна йому. Глечики йдуть трохи дорожче, бо ліпше прикрашені — той квітами, той пташенятами; докинуть жінки трохи квасолі чи кукурудзи — от і сторгувалися.

Надвечір розпалю вогнище, обсмалю на ньому хліб, якась з молодиць гарячої страви принесе й затримається коло воза порозмовляти. Є по селах такі молодиці — люблять заїжджих людей, люблять побалакати, розпитати про те, про се, хліба дадуть мандрівникові, стравою почастують. І про все вони тебе розпитають. Чи маю жінку й дітей, яка в мене хата, що то за один, намальований на возі — чи, бува, не з турок і т. д. «Ні, тітко, не турок, то австріяк, капітан пароплава. Туркн отам, у диму, якщо придивитися — там ще й черкеси є».— «Отож і я кажу,— підхопила жінка,— наче й турок, але не турок, проте ж і не банатець[1]. По збранню видно, що не банатець. А оці хлопці — то наші».— «Наші,— киваю,— це ботевський загін, тут ось сам воєвода з оголеною шаблею і з прапором».— «Знаю,— каже жінка,— той прапор Райна Княгиня вишивала...» Отак я собі й балакаю надвечір з якою-небудь молодицею, підходять інші жін-

[1] Банатець — житель Банату, місцевості між Дунаєм і Трансільванією, на межі Болгарії, Румунії та Югославії.

ки, зупиняються, і я починаю оповідати про загін — як пароплав захопили, як воєвода став і воєводою, і капітаном, як землю цілували, зійшовши на берег, а потім вирушили на Балкан. А черкес шпигував з-поза тину, стрельнув із засідки, а сам слідком подався — чи не перепаде часом здобич яка. Прочувши про таке діло, башибузук умить взявся за зброю та й собі посунув услід загонові. Регулярні війська давай шикуватися, паші — командувати, повні вози пороху везуть, а позад усіх цигани-різьбярі — може, й їм щось із здобичі перепаде! Однак загін ростує вперед, на прапорі майорить «Свобода або смерть!», і лев на задні лапи звівся. Запахло порохом і кров'ю, та загін не зупиняється, воєвода підбадьорює своїх хлоп'ят, і шабля його блискавкою спалахує. Густіше пахне порохом і кров'ю, крутішає схил під ногами бійців, стає стрімкішим, і вже немає куди хлопцям вище дертися — саме лиш небо над ними, а по ньому хіба ж видереш ся куди! Повсюди засідки, цілять з-за кожного каменя, за пороховим димом нічого не видно, води хоч би тобі краплина,— так загинув загін разом з воєводою. Башибузуків і аскерів розпущено, черкес вертається додому й заходиться мазати долівку кізяком — од бліх; проте від кізяка блохи ще більше розводяться, бо він гріє, блоха ж тепло любить. «Адже й ми кізяком мажемо,— докине хтось із жінок,— тільки ж білимо потім! Вапно тую нечисть виводить! Черкес же, мабуть, не білить?» — «Де вже там! Білитиме він тобі, якраз — адже він гірший од цигана!» — «А різьбярі,— кажу я,— лишившись без здобичі, розбрелися по лозах понад річкою вербу для своїх виробів шукати. Рубають вербу, різьблять свої миски та знай поглядають, чи не з'явиться знову який загін».

Жінки, перехрестившись, розходяться, лишаюсь я сам зі своїми шкапами й візком. Горнятка мої кн-

ілять тепер на вогні, діти й дівчата ходять по воду з моїми глеками, на столах мої миски виблискують. Усе те зроблено моїми руками, кожну посудину я пам'ятаю — чим прикрашена, який у неї характер, чимало я понамайстрував. Та часом, лишившись на самоті, гадаю собі: багато в тебе товару, Флоро, але такий уже він миролюбний! Було б і тобі який загін зібрати, може, колись би й тебе на возах малювали, і хтось пояснював би народові: «Оце тут — черкес, оце — австрійський капітан, оце — загін, а отут — Флоро, він носить глеком воду для загону». Подумаю отак, і смішно стає. То були воєводи, з шаблями і в галунах, озброєні до зубів, у кожного лев на шапці й під кожною шапкою — лев; молодецький народ, полум'яний! У мене ж така кучма на голові, що ледве гляне хто, відразу все зрозуміє! Мізерна моя робота, все в мене грязюкою обліплене, ціле життя в глині бабраюсь, над гончарним кругом гибію або по дорогах швендяю. Хто для чого вродився, тим і живе: одним — свобода або смерть, іншим — горщики продавати. Дай боже здоров'я стельмахові, що дає нове життя загонові, малює його на возах, щоб жили хлоп'ята поміж народом! Я б теж не від того, щоб малювати їх на глечиках, але не годиться шаблі й таке інше на глечик ліпити. Скоріш уже на баклагу, з неї вино п'ють, бунтівницьке питво. Траплялося мені воєводу на баклазі бачити й Хаджі Димитра теж [1]. Із такої воєводської баклаги як п'єш, вино порохом тхне. Шкода, що не можна бунтівницького глека зробити,— хто його купить! Людям аби нагідки на глечику, пташенята абощо. От Флоро й розмальовує своє череп'я

---

[1] Хаджі Димитр (справжнє ім'я Димитр Асенов, 1837—1868) — герой національно-визвольної боротьби проти турецького гніту в Болгарії. Разом із воєводою Стефаном Караджею очолив партизанський загін, який загинув у нерівному бою з турками.

нагідками й пташенятами! А ще й хочеться Флорові, щоб його за те на возі намалювали. Ті стріляють, аж дим кругом стелиться, а Флоро сидить собі посередині й мальовані горщики ліпить!

Отак не раз, бува, думаєш, поки і глечики, і загін не поглине темрява. Тільки черкеське око, бачу, цілиться в мене, потім і воно замружується; кинеш коням сіна і вмощуєшся на возі. Там мені добре, у захистку — по один бік увесь загін біля мене чатує, по другий — пароплав з капітаном і башибузуком. Хіба ж хто наважиться підступитись до воза, коли на ньому така грізна сторожа! Лише часом вітер здійметься, тоді треба щільніш овечою ковдрою вкутатися та глибше заритися в сіно. І сам незчуєшся, як порожні глечики починають на вітрі співати! Один озветься густо, другий — високо, третій — уривчасто, ніби в мене повеп віз сопілок, і всі вони враз засвистіли. Виграє вітер у порожніх глечиках, в'ється довкола них, а тоді всядеться на воза, щоб цигаркою затягтися. Глечики гудуть щосили, виють по-відьомському, аж острах тебе починає брати. Поперекладаю глечики, сіна підмощу — замовкають. Знову загортаєшся в ковдру, от-от заснеш, а якийсь глечик раптом: тью-у-у. Тью-тьу,— озветься на те другий... Адже вітер надворі шукає шпарини, де б пролізти й на возі всістися — горщики надимати.

Коли вітру немає і все тихо, ночі минають непомітно. Лиш як роси впадуть і стане холодно, прокидаюся вдосвіта й розпалюю вогонь. Кочове життя, всього не оповіси. Коли б діти дорослiші, щоб могли пособити, засів би собі в гончарні й не волочився б по всіх усюдах. Так дітвора дрібна, ще воза не потягне. А був би я молодшим, покинув би їх, гвинтівку в руки та й гайда до лісу, як інші. Башибузуків і черкесів у нас вистачає, буде кого потіпати, податкова влада тільки й чатує, де б з кого реквізицію здер-

ти. Все олово в лудильників повіднімали, нічим посуд лудити. Вода в казанах змідяніла, навіть молоко в казанках окисом тхне, металевого посуду люди почали уникати. Тільки мого череп'я не цураються. Отаке життя настало; що діяти — в річці його не втопиш. Небожа маю в лісах. «Дядьку Флоро,— каже,— будеш нам помагати, адже ти по всій Берковській околії їздиш, можеш борошно на явках залишати, шкарбуни нам обіцяли — гумові, марки «Братп Пантеви», бринзу яку-небудь... А коли буде треба, я озвуся». Часом він озивається, переказує мепі, де що взяти й де лишити, я беру й лишаю, як умовлено — чи то десь під мостом, чи в дуплі якомусь. Людей не бачу, нічого не помічаю, знаю лише, що чимало народу лісами блукає. Розбійний Балкан повен гайдуків, а проте мовчить! Поліцаї нишпорять по селах, то моторизовані, то піші, то кінні, облави влаштовують, людей на допити тягають, але на мене уваги пе звертають, нікуди не викликають, ні про що не питають. Тільки як побачать — кричать: «Ану, забирайся геть!» Я запрягаю коней і забираюсь геть, разом із загоном і пароплавом. Часом, як жандарми підпалять хатину партизана або ятака, а ми з моїм загоном їдемо повз пожежу, воєвода від полум'я весь червоніє, і його оголена шабля теж червоніє, а в хлопців очі спалахують, ніби весь загін ожив і дивиться з воза, як палає наша багатостраждальна земля. От-от зіскочить з воза, впишкується та як кинеться кришити й нищити...

...Але не зіскакує. Зуби зціплені, поступово згасають очі, оголена шабля меркне, замислюється воєвода. Австрійський капітан здивовано козиряє, турок ховається за трубу пароплава, гадає собі, певно: матері його біс, ці вже й мене перевершили.

Фіу-фіу-у-у! — тужно підспівують на возі глечики.

Інколи мені трапляється зустріти в дорозі інші вози з такими ж самими загонами. На Йончовому заїзді

бачив я в одного — весь загін на колінах стоїть біля козлодуйського берега. Пароплава немає. І віз інакший, без рихов. Скаржився мені той чоловік, що від нього вимагають замазати малюнок дьогтем — отим, що дерево просочують, щоб не гнило. Викликали його в поліцію й наказали замастити воза — влада, мовляв, не згодна, щоб скрізь, де не глянеш, по дорогах загони роз'їжджали. «А, матері його біс! — кажу собі.— Мене ще не кличуть, дай боже, щоб і не кликали!» Їздив я і в монастир подивитися на монастирські вози — бічні дошки в них голі, лише на задньому щиті намальовано Софронія Врачанського[1] посеред содомітів. Бунтівницького нічого в монастирі я не знайшов. А як вертався, перестрів мене в лісі небіж, сказав поїхати на паровий млин, там увечері озветься до мене один чоловік і дещо передасть, то щоб лишив під мостом. Чоловік той мав сказати мені пароль. «А що це — пароль?» — «Ну, слово таке,— пояснює небіж.— Він тобі його каже, ти своїм словом відповідаєш — от вам і пароль». Шепнув мені його і зник у лісі; молодецький хлопчина, моторний, наче з ботевського загону, ще б шапку йому й позументи — справжній ботевець буде.

«Но!» — підганяю коней, поспішаючи до парового млина.

А на паровому млині завізно, як у млині. Люди, коні, вози, багаття — все змішалося; шукаю місця, де б розпрягти коней, а сам весь час повторюю собі те слово, що він має мені сказати, і те, яке я повинен відповісти. Нарешті розпріг, кинув сіна коням, але від воза не відходжу, бо ж той чоловік, мабуть, уже

---

[1] Софроній Врачанський — визначний письменник, громадський і церковний діяч кінця XVIII — початку XIX ст., один із зачинателів нової болгарської літератури.

тут і шукає мене. Стою біля воза та все поглядаю, чи не підійде хто до мене й не скаже слово.

Ось іде один, ще пошарпаніший за мене. «Цей нашого десятка,— кажу собі,— певно, він і є!» Гаразд, коли ж бачу — не він. Про всяке балакає, та словом не обмовився. І я з ним погомонів, але слова теж не сказав. Трохи ми з ним потеревенили, чоловічок пішов до іншого воза й устряв там у балачки. Моєї ж людини все немає.

Надвечір з'явився на дорозі віз, коні, мов змії, здоровенні, мідними дзвіночками обвішані, дзеленчать-заливаються... Віз теж великий, з високими бортами, весь залізом обкований і помальований. Знається чоловік на тому, одразу видно. Їде в мій бік, віжки натягує — тпру-у-у! — ледве зупинив своїх коней. Дивлюсь на нього. Дебелий чоловік зіскочив додолу, потріпав коней по гривах, розпріг, животи їм жмутом сіна розтер, вовняні торби з вівсом їм підв'язав та й пішов собі поміж возами й людом. Зупиниться то тут, то там, на голову вищий од усіх, міцний такий, здоровий. Через якийсь час, бачу, й до мого воза підходить, тільки з другого боку; зупиняється, придивився спершу до загону, потім до мене. Очі в нього веселі, шапка на потилицю збита, одразу видно — відвертий чоловік. «Добра робота! — це про мого воза.— Хто робив?» Кажу йому хто. «Непогано, непогано!» — схвально похитує він головою, підступає до конеият і, поплескуючи їх рукою, раптом каже мені слово. Я так довго чекав на те слово, коли ж його вимовили, розгубився й знітився, дух перехопило, ледве на свою відповідь здобувся.

Він запитав у мене, чи привіз я зерно молоти. «Привіз,— кажу,— одну лише мірку, народу ж повен двір, коли то ще черга дійде!» — «Зараз дійде»,— кинув він, знявши мішок з воза. Я за ним, проштовхалися поміж людей, входимо до млина. Він загукав:

«Йосо! Йосо!» Паси свистять, колеса крутяться, скрізь жолобн перетинаються. З-поміж пасів вирнув машиніст, скоса позирає, в руці ключ французький. «А, то ти, здоров!» — «Чи маєш готове борошно за помел? — питає здоровань.— Одсип йому мірку, хай не чекає заради однієї міркн чоловік!» Йосо поклав французький ключ і одсипав мені борошно з мірчука, а моє зерно взяв. Здоровань підхопив мішок і подався назад до мого воза. «Як стемніє, запряжеш коней, станеш поряд зі мною, дещо перекинемо до тебе, та й рушай собі своєю дорогою, а я — своєю. Чув?» — «Чув,— кажу,— завидна того не можпа зробити, зачекаймо, поки стемніє».

Коли людина чекає, темнішає повільно, та все ж таки темнішає. Мій здоровань зустрів знайомих, підсів до їхнього вогнища, а я коло свого воза стежив, коли він підведеться й піде до своїх коней. Ось він нарешті встав, на мене ж і не дивиться, спиною повернувся. Я почав запрягати своїх коненят, кашляю щосили, щоб він почув, він помітив, обернувся та й пішов до свого воза. Коли бачу, іще якийсь чоловік до нього йде, присвічуючи гасовим ліхтарем; наблизився він першим до воза, обійшов його довкола, головою похитує. Видно, незнайомий якийсь — розпитує мого, хто йому робив воза, скільки взяв і таке інше. Той йому пояснює. Дивлюсь я на його воза, а він теж помальований, тільки по-своєму. Інша рука вгадується, інший майстер робив. Ліхтар освітлює високі борти і на них — Літучий загін Бенковського [1]. Гарна робота, старанна. Це добре майстрові на думку спало — Літучий загін намалювати. Чоловік

---

[1] Георгій Бенковський (справжнє ім'я — Гавриїл Хлитев, 1844—1876) — один із керівників національно-визвольного руху проти турецького гніту в Болгарії. Під час Квітневого повстання 1876 р. очолив легендарний кінний загін, прозваний «літучим».

з ліхтарем порозпитував, порозпитував та й пішов собі. Мій знайомий перевів дух і хутенько перекинув зі свого воза на мій якусь довгасту штуковину; я заховав її між сіном і горщиками, прикрив зверху глечиками, потім знов сіном; тоді він дав мені ще й згорток у промасленому папері. Дуже важкий, але питати, що там, не годилося, про такі речі не розпитують. Покрив я його сіном і глечиками та й сам на возі вмощуюсь.

«Щасливої дороги!» — каже мені чоловік. «Щасливої дороги!» — відповідаю я, і ми рушаємо. Він попереду, я за ним, аж поки виїхали на шосе. Там він повернув в один бік, я в інший. Шмагонув він коней, вони звилися зміями та й помчали, несучи з собою Літучий загін. Стьобнув і я своїх коненят, вони задріботіли швидше, віз завів свою музику. Були б у мене коні-змії, як у того чоловіка, запріг би я їх у свого воза та звівся б у ньому на весь зріст, як крутонув би батогом — та й помчав би з моїм загоном і пароплавом, щоб усе живе дорогою поступилося... Тільки тоді в мене жодна мисчина чи горнятко не вціліли б!

Тож хай буде так, як є.

Іду собі, про різне міркую, та як почав до мосту наближатися, про нього тільки й думка. Мені не вперше під мостом те, се залишати, але цього разу ніяк не йде він мені з голови. Од річки вітрець здійнявся, холодом повіяло; вгорнувся я щільніше ковдрою і коней підганяю, щоб жвавіше бігли. Хтось свиснув позаду, обертаюся — нікого нема. Глечик, видно. Знову засвистало; я хоч і знаю, що то глечик, проте обертаюся. Ніде нікого — ні позаду, ні попереду.

Лише міст виростає переді мною.

Зупиняюся біля самого мосту. Тут вітер сильніший. «Гайда, Флоро»,— кажу собі, видобуваю з воза ту довгасту, замотану штуковину і згорток теж

дістаю. Глечики гудуть на вітрі, одні низько, інші високо, та мені зараз не до них. Спускаюся насипом, двічі спіткнувшись, унизу стрибаю під міст і прилаштовую свою ношу, а глечики гудуть, прокляті, наді мною, аж розриваються. «Н-но!» — поганяю коней, на ходу стрибаючи на віз, і лише тоді помічаю попереду, на другому боці, якісь постаті.

«Стій!» — гукають вони, я щосили стьобаю коней, мчу вперед. За спиною ревуть з усієї сили глечики, стріляють рушниці, на очі мені раптом спадає пелена, й стає темно — не видно нічого. Не бачу, але все чую. Чути мені, як співають піді мною глечики; я впав на них спиною, а вони гудуть і один за одним тріскаються. Всі побилися, лишився тільки один, підспівує уривчасто, ніби дивується чомусь. «То, певно, була пастка, Флоро,— кажу собі,— із засідки стріляли, прокляті, гірш од тих черкесів, що колись по загонові цілили, а потім ішли собі кізяком хати мазати! Але ти, Флоро, не бійся темряви, адже ти на своєму возі лежиш, і глечиків не шкодуй, інших наробиш! Адже тобі лишився один, приспівує тобі в темряві, нагадує, що ти не сам.

Та й хіба ж ти самотній, Флоро! Бач, з одного боку вишикувався коло тебе весь ботевський загін, і лев разом з усіма став до бою, з другого боку в тебе пароплав димить, мов локомотив, і дим його ніколи не кінчається. Черкес і башибузук мружаться від диму й дивляться крізь борт, як ти велично лежиш на своєму возі. Авжеж, що велично, інакше хіба ж австрійський капітан стояв би струнко й віддавав би тобі честь!»

ДВОЄ ЛЕЛЕЧАТ

Не знаю, хто мені дав те прізвисько,— певне, сам собі. Поїхав я одного разу на роботу до Німеччини, шосе там, значить, клали, от, вертаючись, і накупив усякого інструменту — пилку, бритву, сокиру, два тесла (одне собі, одне свояківі — чоловік дуже вдячний був. «Свояче,— каже,— такого тесла мені досі ще не траплялося; теше — чистий тобі ідеал!»), рулетку метр п'ятдесят; хотів ще й дрель узяти, та грошей забракло. Германці не схожі на нас, то парод особливий: яке начиння не зроблять, одразу ставлять на ньому марку «Двоє лелечат»; навіть лопати, якими шосе прокладали, простенькі лопати,— а й на них «Двоє лелечат» вибито! Ми хоч би й цілий паровоз зробили, «Двох лелечат» не здогадаємося на ньому поставити. А германець ставить. Звичайну тобі пилку зробить, а й там знайде, де марку приліпити. Певна річ, для того спеціальна сталь потрібна, волінген, і таке інше. Якось носив я свою сокиру до коваля гострити, сокира весь камінь з'їла, та не нагострилася. Де вже простим точилом з кар'єру нагострити «Двох лелечат»! Як на мене, для цього діла щонайменше наждак потрібний. Куди там! У нас і бруски прості, і аалізо звичайне, ніякої тобі чистої роботи; поки нашим інструментом зробиш що-небудь, усі жили собі висотаєш! Адже ж бачив я, коли ми із свояком ліс рубати ходили: я три дерева зрубаю, він — одне, я — три, він — одне. Він же ніби й кленав сокиру, і гострив, а вона, капосна, не рубає. Та й де там вона рубатиме, як залізо геть збите й затаскане, мов сол-

датська онуча. «Свояче,— каже він мені,— моя сокира марки «Одне лелеча»,— куди їй до твоєї!»

Від того інструмента й пристало до мене прізвисько.

Я й ще дещо купив у Німеччині, однак не до душі воно мені. От плащ приаіз, ніби й германської роботи, а як мороз ударить, ти в ньому мов у бляху вдягнений. Візьми нашу гуню — де там до неї германському плащеві! Є в мене сусіда Лазар, ідемо ми з ним одного разу взимку на ярмарок, бачу — чоловік собі нову гуню пошив. Відлогу насунув і тепло йому, а я в своєму плащику щулюсь, і чим більше щулюся, тим холодніше мені стає. Один хлопчина, Чукле на прізвисько, пристав до нас. Несе в кошику два десятки яєць — на ярмарок продавати. Той Чукле й каже: «Я так собі міркую, плащ краще — од вітру захищає і дощ по ньому збігає!» — «Коли б мені гуню,— кажу йому,— я б тобі цей плащ задарма віддав! Жену он свиню продавати; як продам — піду на чесальню, куплю вовни та й справлю гуню. Германець може інструмент зробити, а плаща пошив нікудишнього. Одяг у них весь нікудишній — усе з деревини, витребеньки всілякі по одягу пущено, а ззаду — прбріх. Германець собі щороку піджака перелицьовує!» А Чукле веде своєї: «То він його лицює, щоб сидів, як влитий. Тоді він ніби нового піджака має — от і вифрантився. А в нас хіба хто буде так чепуритися. Я так собі міркую, в нас ніхто речей не лицює!» — «Бо ж як сам перелицюєш,— втрутився в розмову Лазар,— то хіба підкладкою догори. Кравцеві ж оддавати, щоб розпоров, так навіщо піджак пороти, коли він і сам колись порветься».— «А таки порветься,— притакую Лазареві,— я он свій плащ уже в двох місцях подер!»

Бачу, однак, що як він і в трьох місцях подереться, все одно буду в ньому ходити, бо ніхто не хоче

мою свиню купувати. Вона, паскуда, призвичаїлася курей жерти, всіх моїх курей пожерла, та ще й трьох качок. Хто не гляне на неї, одразу каже: «Напевне, дядьку, твоя свиня курей жере!» — і не хоче її купувати. Даремно тільки я намерзся з нею та сніг по коліно міснв. Втім, бачу, Лазар теж свого перцю не продав, хоч його перець і не їсть курей. Лиш отой Чукле весь кошик яєць продав. Ледве прийшов на базар, одразу й розкупили, а сам він десь щез. Може, купувати щось надумав, хто його знає... Вже як додому вертались, Чукле знову нас наздогнав: нічого він собі не купив — анічогісінько, а всі гроші, що за яйця вторгував, за зачіску віддав перукареві. Понакручував собі кучері дрібненько, мов дівка, голова стала — хоч квочку па неї саджай. «Бач, як ти прифрантився»,— кажу йому. «Та що там,— стріпує він головою.— Я так собі міркую, краще двадцять яєць собі на голову викннути, ніж на сковорідку. Не одним жінкам про свою красу дбати, ми також не бажаємо ходити, як звірі».

Розказую я Лазареві та хлопцеві, в чому германка красується. Там, брат, сама тобі канбінація. Усе на резинках, жінка вся лискуча й ковзка, мов змія, і пальцем боязко доторкнутися. А в нас, яка там канбінація, які резинки! Клоччям чи мотузком підпережеться, спідниці мов з фанери зроблені. В германки ж канбінація, резинки; щось легепьке накине зверху, вітер як дмухне, так стегна й заголить. Отак треба франтувати! Хіба наші франтувати вміють! А вони знаютьея на цьому ділі, матері їх біс, порядок в усьому позаводнли, де не глянь — скрізь порядок. Що може бути найпростіше — заплатити податок, так германець одразу й сплатить, а ми зволікаємо, зволікаємо, доки збирачі не прийдуть майно описувати. А в германця в усьому порядок. Там і по шосе йдеш, дивись — кожне правого боку тримається. А ми от утрьох

серединою дороги сунемо, й ніхто праворуч не звертає. Германець, навіть коли по дорозі нікого нема, все одно посередині не піде, неодмінно правої руки триматиметься, хоч би й нову стежку в снігу протоптувати довелося: такий порядок.

«В нас того ніколи не буде,— хитає головою Лазар.— Я, може, в думках хтозна-де літаю, тільки мені й клопоту, що правого боку триматись. А що про податки гомониш, то я тобі на те скажу — треба гроші мати. Порядок можеш скільки хоч наводити, а як грошей чортма, то й податки не сплатиш. От накинуть тобі на цю свиню два відра смальцю, то спробуй натопити з неї два відра!» — «Які там два відра! У неї ж самі кості, бач, яка вона кістлява, паскуда. З неї й піввідра не візьмеш!»

Де вже наше не пропадало!

Заколов я свою свиню, півшаплика смальцю натопив, решта на шкварки пішла, м'ясо то з капустою, то з рисом поїли, не вистачило й до весни. Так цілу весну та літо пісним і перебивалися. Германець свиню як заколе, все на ковбаси переробить, років зо два одну свиню їсть, ми ж за два місяці ум'яли, а потім зіллям перебиваємося. А втім, бачу, нам ще так-сяк, ои грекам або сербам ще гірше. Влітку привезли до нас у село одного грека — у заслання, значить. Десь ніби тютюном торгував, зодягнутий гарно, а як германець лапу на греків наклав, його й вислали. Лишився в нас у селі жити. А мій свояк був у Сербії, приїхав та й розповідає: «Слухай-ио, свояче, що ти ото про германця розказував, ніяк я тому вірн не йму! Так він же, тварюка, ще гірший від нас!» І розповідає, що германець у Сербії безліч народу й худоби винищив. Куди не прийде, поливає овець бензином, підпалює й пускає в різні боки. Вівці горять, по землі качаються або на три метри вгору підстрибують, розбігаються по кошарах і повітках,

ті відразу займаються, цілі села палають, мов порох.

«Отакої,— кажу йому,— це коли війна чи там окупація — ну, вб'ють когось, а щоб худобу палити, такого ще не чувано! Я того германця зовсім іншим знаю. Працювали ми якось на шосе, от коні стали й не хочуть воза тягти. Германці поганяють: «Но! Но!», а коні лише вухами прядуть і ані руш з місця. Схопили ми лопати, як угріли по конях, бачив би ти, як вони рвонули, мов вітер; віз за ними ледь землі торкається. Лишенько, як уздріли те германці, гукають: «Цвайціг! Цвайціг!» — мало не роздерли нас за те, що ми коней злегка лопатою вдарили... Тоді, бач, у германців порядок був, навіть худобину вдарити не смій. До худобини балакати можна, умовляти її, а як не хоче везти — сам у воза впряжешся й потягнеш, вдарити ж — ніколи. Щоб вони ото худобу підпалювали, не може бути! Хіба що як в іншій державі опинилися, то й коней б'ють, і овець палять. Але ж худоба — усюди худоба, до чого тут держави!»

Бодай їм усячина!.. От народ! З одного боку, який хоч тобі інструмент утне й на кожному «Двох лелечат» уліпить, а з другого боку — такий плащ пошиє, що, ледве одягнеш, одразу зубами клацаєш від холоду. А бодай їм!.. Кажу я своякові: «Слухай-но, свояче, як будеш на чужій землі — глядн мені, стережись і тільки хрестися. Нехай тобі рука всохне, як зазіхнеш на щось чуже. Удома зазіхай собі, колоду можеш украсти чи повен віз лісу, якщо треба, то ліс державний, і держава не збідніє, якщо ти дровець трохи на паливо врубаєш. А на людину чи на худобу піднімати руку не годиться. Держава хай собі підіймає, а ти не смій і пальцем торкпути». Держава й справді то тут, то там пригнічує людей, у нашому селі, правда, ще ні, а по інших селах — того ув'язнили,

того в табори, а в Железні, чув я, навіть застрелили одного.

Наше село сумирне, хіба що грека отого привезли засланого, та й він чоловік лагідний, миролюбний, до самих вух усміхнений, по-болгарському ж аиітелень. Чукле навчив його казати: «Шістдесят шість козячих шкур»,— так він і того не може, бо ані «ш», ні «ч» не вимовляє! Хоч те вже гаразд, що село наше сумирне. Злидні злиднями, та як по-мирному, якось ще можна жити.

Я от і Лазареві те саме кажу. Зрізáли ми якось кукурудзиння на полі під Керкезьким лісом, у мене трут від роси намок, іду я до Лазаря за трутом, бачу, він зелений тютюн на порох тре й цигарку крутить. «Порохнява — не тютюн, гидко й курити,— нарікає Лазар,— циганом смердить, як закуриш. Грек отой, дарма що заслапий, самі сигарети, бач, курить. Певно, грошей нема куди дівати!» — «Лазаре,— кажу,— зате ж ми вдома, хоч і злидні, й тютюн поганий, бо вирощуємо його потай, проте ж не заслані. У себе вдома, та ще як спокійно все, людина й з хліба на воду переб'ється».— «То правда»,— погоджується Лазар, одламуючи мені шмат свого трута й показуючи, як його вгорнути, щоб не намок. Бо ж я мокрий по пояс, така рясна роса випала вночі й туман густий. «Сьогодні він і не розійдеться,— Лазар на те,— хіба як вітер подме й розжене потроху, та бачу, сьогодні не подме».

Туман хай собі стоїть, так краще кукурудзиння зрізати і в снопи зв'язати. Бо як туман підніметься, сонце пересушить кукурудзу, й лист кришитиметься на порох. Кукурудзиння найкраще в тумані зрізати. Я люблю наш туман. У ньому все невидимим стає. Він чистий, білий, ходиш у ньому, як у ваті, за два метри перед собою нічого не бачиш. Чути все, побачити ж нічого не можеш, хоч і день надворі!

У Німеччині туман зовсім не такий. Дарма що Європа абощо, а туман чорніший від дьогтю. Сам бачив: коли ми шосе клали, туман як спаде, нічого не видно й дихати нічим. Хустками позав'язуємося, та що з того. Туман кислий, аж ядучий, холодний і чорний, ми в ньому всі, мов трубочисти. Плюнеш, бувало, і то чорним. Де там їхньому туманові до нашого! Наш туман чистий, у ньому все світле, аж на душі тобі світлішає, і сам поступово невидимим стаєш. «Лазаре,— гукаю,— так і так, ми в тумані невидимі, чому б нам не піти до Керкезького лісу та не нарубати по кілька жердин?» А він мені: «Еге, нас не видно, а ледве сокирою вдариш, чути хтозна-де. В тумані дуже чутно все».— «Про мене, хай там чутно, не чутно, а я таки піду. Аби не видно!»

Пішов я з сокирою — отією самою, що на ній «Двоє лелечат»,— до лісу, а Лазар позаду знов за кукурудзиння взявся: рип, рип,— серпом. Ріже, ріже, а сам прислухається, чи моєї сокири не чути. Навколо мене ліс височить. Я в гущавину зайшов, там дерева товщі; накинув оком деревце й почав його рубати. Поблизу хтось уже рубав нещодавно, тільки ж зависоко взяв, на півметра од землі. Я цього не люблю. Як рубаєш, рубай низько, щоб навесні товщі пагони вигналися; коли ж високо зрубаєш, пагони кволі ростимуть. От зрубаю ще кілька деревин, треба буде знову вернутися й підправити цього пенька; я такого рубання не люблю — навіть коли крадеш, рубай, як своє власне.

Нарубав я жердин, вернувся, щоб того пенька нижче підтяти, а над ним кущ шипшини схилився. Розмахнувсь я сокирою, та не влучив, бо рукавом за шипшину зачепився. «Бодай тобі всячина!» — обернувсь я до шипшинового куща, хотів ногою на нього наступити і «Двома лелечатами» його цюкнути. Але й не наступив, і не цюкнув, а весь затремтів. Бо під

самим кущем лежав якийсь глек, по траві були розкидані шкаралупки з яйця й клапті газети. Трава прим'ята — видно, лежали на ній люди, ховаючись за кущем. Знаємо, хто тепер лісами блукає, чув я, що по інших селах уже бачили їх; та хто б міг подумати, що вони і в Керкезькому лісі з'являться! Дивлюся — здається, що тут їхнє кубло, тут вони, значить, сплять, їдять і воду з глека п'ють, а потім рушають собі чи то по сироварнях, чи архів у якійсь общині спалити, чи жандарма підстрелити. Як впораються, знову до нашого лісу скрадаються, під самою моєю нивою. Нікому й невтямки, що вони в Керкезькому лісі, бо ж усе в нас гаразд, село наше сумирне, ніхто з нас ще на державу руку не піднімав, і держава нікого не чіпала. Хіба що грек отой засланий живе у нас, та чи ж він на щось здатний! Він навіть «шістдесят шість козячих шкур» ніяк не вимовить, де вже там йому руку на когось підняти. Смикаю я рукав, щоб од куща відчепитись, а кущ собі смикає, наче рукав мені одірвати хоче. Подужав я нарешті того куща, але до глека боюся наближатися. Покашляв для сміливості, одвернувся — нічого не видно, скрізь туман. А раптом вони ховаються в тумані поза деревами та всі разом як вискочать і побачать, що я стою біля їхнього глека та ще з сокирою, що подумають? «А ти, чоловіче, що тут робиш?» — спитають і рушниці прямо до живота приставлять.

Затремтів я весь і ну потихеньку задкувати. Сучок під ногами хрусне, я так і підскочу, мов той заєць. Здалося мені раптом, ніби людина скрадається за кущами, наче обличчя чиєсь промайнуло. Вернувся до своїх жердин, гілля хутенько пообрубував, а сам одним оком позираю, чи не з'явиться хто за спиною. Завдав свої жердини на плече та мерщій з лісу, а вони за мною волочаться і шарудять. Аби мені тіль-

ки з гущавини вибратися, навіки зрікся б по жердини ходити. Пойняв мене страх, бо ж я для тих людей як на долоні, а сам їх не бачу.

От тобі й туман, гарний та білий! Радій йому тепер!

Ледве вибравсь я з того лісу.

«Щось дуже ти хутко нарубав!» — озвався Лазар. «А хутко,— кажу,— і ти б, коли був, теж хутко нарубав би». Про пригоду ж свою — анітелень. Відніс жердини до воза, кинув на дно та й сів на дишлі цигарку покурити. Лазар рипнть серпом, а сам ніби прислухається до чогось. Невже й він когось бачив та й принишк на своїй ниві? А може, теж глека примітив? Ні, навряд, адже Лазар до лісу не ходив. Сиджу на дишлі, смокчу цигарку, сам нічого не бачу, і мене ніхто не бачить, чую лише, як Лазар серпом рипить. Оті в лісі, певно, теж чули, як ми з Лазарем у кукурудзі балакали. Я аж похолов увесь — чи не бовкнув зайвого про германця, може, десь перехвалив його, а вони почули та й зміркували: «Щось занадто він германця розхвалює. Чи не піти нам та не порішити його в тумані!» Перебираю подумки балачки свої — про грека мова була, про туман і що германський туман нікудишній — чорнота сама, крізь нього не пройдеш, носа не затуливши. Якщо вони чули, що я про германський туман казав, напевне ж, подумали: «О, цей, видно, свій хлопець!» А може, зачаїлися в лісі з рушницями й гранатами, чекають, про що ми далі з Лазарем розмовлятимемо, і аж тоді свій присуд винесуть. Лазар чоловік мовчазний, недотепа. Нічого він такого ніколи не скаже, щоб йому присуд був. Я — то інша річ, я шосе в Німеччині прокладав, між усяким людом терся, газетку почитати можу, розпитати про се, про те, а Лазар хіба ж зміг би шосе прокладати в Німеччині! Та він ще й поїзда досі не бачив!

«Матері його біс!» — кажу вголос, сидячи на дишлі. «Чиїй?» — питає Лазар з сусіднього поля, покинувши жати. «Як це чиїй — германця! Він, холера, плаща тобі підсуне, хоч і лискучого зовні, а ледве натягнеш його, він одразу ж на локшину й посічеться. І репається, не встигнеш повернутися, а на тобі саме лахміття висить! Та ще ж, бісова душа, в себе вдома не дасть худобину й пальцем торкнути, а в Сербії овець підпалює та й жене по селах, щоб скрізь займалося. Як він у Сербії овець смалить, то в Росії хтозна-що тобі спалить. І думає, що коли підпалювати, то більше порядку буде. Хіба ж вогнем можна порядок десь навести! Мабуть, туман їхній його жене з дому, в тамтешньому тумані дихати не можна, от він і лізе до нас, наш туман йому чистішим видається».

Теревеню отак, на дишлі сидячи, а Лазар слухає; коли чую — шарудить чимось. «Ти що, нарізав уже?» — питаю його. «Нарізав, тепер на віз складаю».— «Е, тоді й я складатиму, поїдемо разом. У такому тумані краще разом їхати». Заходився і я воза вантажити. Закінчив і веду буйволів до Лазаревого воза. Лазар запряже, та й рушимо. Дивлюсь я на нього, а сам думаю: «Ой Лазаре, знав би ти, що там, у лісі, упав би на місці й не ворухнувся б, онімівши від страху. Таж за метр од нас кубло лісовиків; стоять вони з рушницями, слухають, про що ми балакаємо, й присуд нам виносять. Ти чоловік недотепний, помовч краще, тільки кашляй, хай знають, що нас двоє, а балачки я на себе беру».

Міркую отак і бачу, що в Лазаря руки тремтять, не може буйволицю запрягти. От недотепа! «Дай,— кажу,— я запряжу»,— вкладаю занозу в ярмо, та й рушаємо в тумані, їдемо, я крадькома озираюся, щоб Лазар не помітив, та він хоч і недотепний, а все помічає. І все мені вмивається, що от-от вискочить хтось із кукурудзи позаду нас або попереду, гукне:

«Стій!» — та й винесе нам свій присуд. Мене прикінчить, а Лазаря відпустить. Мене за те, що схованку їхню примітив і що глека бачив. Адже цар Траян, який мав ослячі вуха, постинав хлопцям голови за те, що вони його вуха побачили. Та як же ж ти, бачивши царя Траяна з ослячими вухами, не обмовишся, що в нього вуха ослячі! Отаке й мені тепер. Змарнію весь, один мене запитає, потім — другий: «А що, Двоє Лелечат, чом це ти так засумував, щось, либонь, приховуєш, щось, певно, мучить тебе?» — «Та що,— скажу,— отак і так, мовляв, пішов я до Керкезького лісу та й бачу в лісі ослячі вуха...»

Скажу, аякже! Хай би шкіру з мене дерли, нічого не скажу!

«Германець отой, холера,— заводжу знов уголос,— тільки те й робить, що одяг перелицьовує. Минуло там чи не минуло трохи часу, а він уже й перелицював. І пробріх позаду приторочить — бодай його вачепило за той проріх та й закинуло світ за очі. Гадає, певно, що як він той проріх утне й пальто перелицює, так уже може на яку хоч державу зазіхати...» Лазар мовчить, лише сопе, та хто його знає, що в нього на думці!

Сяк-так дотяглися ми в тумані до села. Лазар до своєї хати повернув, я — до своєї. Загадав жінці кукурудзиння поскидати, а сам селом мотнувся, не сиділося мені на місці. Туман здіймається вгору, хати одна за одною виринають з нього, і то за одною хатою мені хтось ввижається, то за іншою, то за повіткою якоюсь. То чоловік промайне, то жінка; уважніше прндивляюся — ніби в них козячі вуха. І жінка навіть має козячі вуха; та де там козячі — здорові такі, справжні ослячі. Чатують на мене поза хатами і, ледве я їх побачу, одразу зникають. «От лихо,— міркую собі,— уже почав тобі цар Траян з ослячими вухами ввижатися!» Міркуючи отак, іду вулицею, в очах

у мене так і мерехтить, аж раптом зникло все, мов крізь землю провалилося, а натомість вереск і галас якийсь чути, наче ріжуть кого.

Кинувсь я бігцем по вулиці туди, де ріжуть, коли бачу — вирину в переді миою з туману той хазяїи, у якого засланий грек живе: бігає туди-сюди, мов ошпарений. На другому поверсі в нього такий собі балкончик, на балкоиі грек стоїть, заламує руки й лопоче перелякаио: «Сійсят сісь козяцих скур! Сійсят сісь козяцих скур!» А зиизу до нього Чуклів батько з сокирою рветься, лютий, аж синій, вимахує сокирою над головою і гукає щосили: «Та я його иа капусту посічу! Провалю його погану макітру, хай знає, паскуда грецька, як на чужих хлопців зазіхати!..» Кілька чоловіків тримають його, щоб не кинувся сходами до грека. А той на балконі перелякано товче своєї: «Сійсят сісь козяцих скур!» Під балкоиом стоїть Чукле, закучерявлений ще з зими, під пахвою затиснув календарі з царським сімейством і пояснює, хоч його иіхто ие слухає: «Я так собі міркую, мій батько п'яний. Чи ж винен чоловік, що я йому запропоиував купити калеидар із царським сімейством. Він два купив. Я так собі міркую, хіба ж він виеи!»

Батько зиову рветься до грека, лаючи його на всі заставки. Тоді схопив и хазяїиа за комір і потягнув у двір: «Годі тобі метушитися, мов заєць сполоханий, ходім, дамо їм лад! А ти,— кажу хлопцеві,— забирайся мені геть зі своїми календарями!» Відтягаємо ми батька, а він, побачивши калеидарі, як підскочив, та як почав сікти їх сокирою — на клапті порубав. А тут де не взявся польовий сторож з рушницею. «Ти ото навіщо царське сімейство посік?» — питає сторож і збирається рушницю з плеча зиімати. А той як загилив йому кулаком по шиї, сторож ие те що рушницю зняти не встиг, а й сам відлетів кроків на п'ять, а

картуз його на десять чи на одинадцять метрів. Державний картуз, формений, з кокардою, а бач, куди відлетів! «Ось я тебе як заарештую та припечатаю тобі акта, то побачиш, як кулаками махати!» А той лише сопе та налитими кров'ю очима люті погляди мече; видно, як ударив сторожа кулаком, то й прохолов трошки. Вивели ми його на вулицю, відпустили, а він знову на всі заставки лаятися почав.

Позад нього Чукле з порубаними календарями дріботить, тут цариця випаде, там престолонаслідник, там ще хтось — і не видно вже, чи цар то, чи княгиня Езекія, чи цариця.

Довго не виходив я на свою ниву, кукурудза так і стояла незрізана. Лазар не раз, було, кличе мене кукурудзиння різати, але я все відмовляюся — то до млина буцімто йду, то до міста треба. Почав Лазар кіз перепродувати; давай, гадаю собі, і я з ним перепродуватиму; ходили ми з ним кілька разів по селах. Купимо козу за двісті левів, поженемо її в місто — і там за двісті продамо; ніякого тобі зиску! Покинув я кіз перепродувати, зрізав свою кукурудзу, й заходилися ми одного дня з Лазарем орати. Орю, а сам весь час на ліс позираю, чи не з'явиться хтось із нього. Тоді кинув рало, тиняюся понад лісом, кортить мені в гущавину зайти й подивитися, чи глек і досі там лежить. З одного боку, бере мене страх, з другого ж — ліс до себе тягне. «Слухай-но, Лазаре,— кажу,— чи не нарізати нам трохи ліщини в лісі?» Лазар, однак, не хоче. Посвистуючи, заходжу я в ліс, гайда хутенько до шнпшпни, дивлюся — глек на тому ж місці лежить. Вирізав я одну хворостину та й кулею вискочив з лісу прямо до Лазаря. Посидів біля нього, покурили ми, побалакали про те, про се. Я намагаюсь якомога голосніше германця гапити, щоб ті, як ненароком почують, сказали б: «Двоє Лелечат — свій чоловік, бач, як германця криє! Вщепт розно-

сить!» Адже ж недарма я шосе в Німеччині прокладав, то вже того германця як облупленого знаю!

Так ото повертаюсь я врядн-годи до Керкезького лісу, зазираю одним оком у гущавину, глек лежить собі там. Потроху і я стаю співучасником подій. Що й казати, тепер легко в груди себе бити й хвалитися, як той Лазар, що гупю зі свого плеча зняв, що давно зв'язок налагодив, легко радіти й шапку вгору підкидати. Нині кожен радіє й кожен б'є себе в груди, а в ті часи не так легко було, це я на власній шкурі відчув. Коли вже так, то кожен участь у тих подіях брав. Хто життям наклав, хто рушницю в руки взяв, а хто ні тим, ні сим — той хоч мовчанкою.

Як спитаєте мене, то я навіть Чукле не звинувачую, що він календарі з царським сімейством продавав. Як узяли наше село в облогу, військо нікого не випустило, худоба голодна ревла у хлівах, а шовкопряд дохнути почав, бо не було шовковичного листу, рушили ми цілою делегацією до офіцера. Міркували, міркували, як краще до цього діла приступити, й зрештою здогадалися взяти календаря з царським сімейством та йти з ним до офіцера. Взяли ми, значить, царське сімейство і — гайда до офіцера просити, щоб пустив людей шовковичного листу нарвати, бо шовкопряд дохнути почав. Шовкопрядові саме час був на кущ переходити, кокон завивати (ми його кутанкою звемо), а як він на кущ переходить, то жере більше від коня.

Лишенько, як підскочив той офіцер, як розкричався, мало не побив нас. Ми повернулися кругом, і, як були з царським сімейством, так усі розійшлися по хатах. Не допомогло нам тоді царське сімейство, колись, може, й допомогло б — інакше навіщо б його на календар ліпили... Військо побуло в селі та й зиялося, а я мерщій до Керкезького лісу, дивлюся — глек на місці лежить і облоги не боїться. Лежить

собі в лісі й мовчить. Зрубав я деревце, посвистуючи, кинув на плече та й собі мовчу. Несу своє деревце в село, зупиняюся з одним побалакати, з іншим цигарку викурити, а як дійшов до Чуклевої хати, бачу, Чукле сидить у дворі, батько над ним схилився — стриже його овечими ножицями. «Я так собі міркую»,— бурмоче знизу Чукле, але батько штрикає його ножицями, щоб мовчав, і стриже далі. «Що ти робиш отими ножицями?» — «Обчикрижу його наголо»,— люто відповідає батько. Чукле підморгнув з-під ножиць і знову починає: «Я так собі міркую...» Та батько знов штрикає його ножицями, щоб мовчав. Отоді й вигадав я приказку, яку часто повторював потім: «Мовчи, Чукле, як батько велить! Нині світ на мовчанці тримається!» А сам гадаю: «Чи не про глек мене спитати хочеш?»

Тягну я своє дерево далі, посвистую і час від часу чую, як Чукле репетує: «Я так собі міркую...»

ХЛОПЧИНА

Як спустилися ми з Зеленої Голови, у першому ж селі нагадали мені про гуню та глек — єдині речі, якими я скористався. Пам'ятаю, що в той час я повинен був зв'язатися з дядьком Флором; дядько Флоро мав візок, розвозив ним гончарні вироби по всій околії і був поза всякою підозрою. Одного дня зустрів я його біля монастиря й сказав, що треба поїхати до парового млина, туди прибуде чоловік, який скаже йому пароль, передасть що треба, і вночі дядько Флоро залишить те під мостом. Йшлося про зброю. Я повинен був забрати зброю з-під моста й через два дні доставити її в загін, на Зелену Голову.

Пізнього вечора я пішов до мосту через соняшникове поле. Соняшник було вже зібрано, стирчали самі стебла. Я йшов полем, тримаючись ближче до шляху, щоб спостерігати рух по ньому, а самому лишатися непомітним. Рух там був не бозна-який — з містечка проїхали двоє на велосипедах. Подуви вітру врядигоди доносили до мене торохтіння селянського візка і брязкіт рихов на осях. Я впізнав цей брязкіт, то був візок дядька Флора. Я повільно йшов полем, наглядаючи за дорогою; здалеку вже чути було плюскіт невидимої річки. Торохтіння воза стихло, і я подумав, що мій посланець уже на мосту, певне, залишає пакунки. Вдивляюсь у темряву: десь край поля ніби червоний вогник блимнув і одразу погас. Світлячок хіба, але ж так пізно в полі світлячків не буває, може, цигарка — теж навряд: кому б її курити вночі серед поля!

Зупинившись я, сів навпочіпки — почав прислухатися. Скрізь тихо, лише річка одноманітно шумить у темряві, і жодного вогника більше не видно. «Мабуть, привиділося»,— подумав я, підвівся і знову рушив до мосту. «Дорогою не піду,— вирішив я,— краще проберуся верболозами понад річкою до самого мосту. Так я зможу спостерігати дорогу і міст, а сам буду непомітний. Адже це шосе, усякий люд ним їздить». Міркуючи так, повертаю в поле, щоб бути якнайдалі від дороги. Та не встиг і кількох кроків ступити, як почув, що візок знову торохтить, хтось коней поганяє, позаду кілька голосів загорлали: «Стій!» — і постріли з рушниць гримлять. Коні заіржали, я кинувся через соняшники на дорогу, та раптом спіткнувся і впав. І добре, що спіткнувся, бо ж, розігнавшись, міг би прямо на шосе вибігти. Упав, а хтось ніби шепоче: «Лежи й не ворушися!»

Так я й пролежав край поля.

Переді мною блищало шосе. Візок шалено мчав по ньому, позаду тупотіли чоботи, спершу мені видно було, що дядько Флоро стоїть на весь зріст у візку, а позаду кричать і стріляють, потім дядько Флоро випустив віжки і впав як підкошений. Коні, не зупиняючись, шалено мчали дорогою, візок пролетів зовсім близько повз мене, оглушив брязкотом рихов і гуркотом залізного обіддя по шосе. І ще довго чути було, як свистить він на всі голосн. Вітер задимав у глечики, й вони несамовито гули у возі. Щось стиснуло мені горло, очі сповнилися слізьми. Я мовчки плакав у холодному полі за дядьком Флором, відчуваючи безсилля й лють: адже та куля мені призначалася, і засідка на мосту теж була на мене.

На мосту заблимали електричні ліхтарики, їхні промені нишпорили то вгору, по поручнях, то опускалися насипом під міст, здалеку чувся гомін, але не можна було розібрати, про що говорять. Я швидко

поповз геть з поля, не спускаючи очей з мосту. Електричні вогники зблискували в темряві, як вовчі очі, треба було триматися від них подалі. Деякий час я повз, потім підвівся й здалеку обійшов міст і дорогу. Соняшники скінчилися, я спустився у верболози над річкою й досить довго йшов ними, поки не потрапив на кукурудзяне поле. Подекуди кукурудзиння було вже зрізане й складене в куни, подекуди ще ні, хоч качани скрізь було вже зібрано.

Я пішов навпростець через кукурудзиння, місця були мені більш-менш знайомі, я вирішив дістатися до лісу, пересидіти там ніч, щоб наступного ранку рушити до Зеленої Голови. Ліс був високий і густий, далеко вглиб я й не заходив, знайшов прикриту гілляччям ямку й зіщулився в ній. На мені була лише благенька піджачина, ніч випала холодна, та вогонь розпалити було ніяк. Припчаївшись у ямці, я намагався заснути; та ледве склеплю повіки, як переді мною виростає міст і візок, дядько Флоро падає, позаду стріляють рушниці й несамовито гудуть глечики. Плазом задкую я з соняшникового поля, потім пробираюсь верболозами, електричні ліхтарики один по одному гаснуть позаду. Розплющивши очі, вдивляюсь у темний ліс, низько наді мною нависло гілля, на ньому сидять галки й крякають крізь сон щось, зрозуміле тільки їм. Повіки починають дерев'яніти, і я вже не можу скленити очі.

Не знаю, о котрій годині, мабуть, десь уже перед світанком, почув, як щось шурхотить у лісі, прямуючи просто на мене. То був заєць. Вухань пробіг зовсім близько, і я міг рукою доторкнутись до нього, але мене він не помітив. Ледве заєць зник у лісовій темряві, коли чую — слідом за ним знову щось шурхотить, цим разом уже гучніше. Я затамував дух. З темряви вирнула лисиця й гнучко прослизнула по заячих слідах. Вона так захопилася полюванням, що теж

не помітила мене. Темрява сховала й лисицю, запанувала тиша, я знову намагався склепити повіки. В горлі пересохло, хоч би ковток води — губи змочити. Може, якби я напився, зникла б ця гіркота в роті, яка з'явилася, коли я побачив візок; скільки я не ковтав слини, гіркота залишалася.

Здригнувся я від мишачого писку. Він був такий гучний, що я підхопився й звів рушницю. Які там миші! Адже то заєць заверещав по-мишачому, певне, лисиця наздогнала його. Галки наді мною заворушилися, затріпотіли крильми, але не полетіли. Гомоніли вони досить довго, деякі перестрибували з місця на місце, видно, виспалися вже. Густа імла поповзла лісом, потягло холодом і вогкістю, однак, незважаючи на те, руки мої були гарячі й сухі. І очі, здавалося, теж були гарячі й сухі, так само як губи. Я відчув, що мене лихоманить. Підвівшись, почав тупцювати на місці, щоб зігрітися, галки порадилися між собою й вирішили полетіти. Виповнивши простір наді мною шурхотом крил і галасом, вони сховалися в тумані. Потроху почало світати, десь далеко йшов поїзд, у тумані виразно чути було стукіт коліс і пихкання паровоза.

Розвиднялося. Ліс, хоча й оповитий був густим туманом, все ж поступово світлішав — між деревами простунав ранок. Я вже міг побачити, як у мене тремтять руки. Губи пересохли, ноги підгинаються, а треба якось, хоч потихеньку, рушати, щоб до Зеленої Голови дістатися. Затримало мене рипіння воза, який наближався до лісу. Чоловік зупинив буйволів, розпріг; я не бачив його, але чув кожен рух. Він вийшов на поле й заходився зрізати кукурудзиння. Я чую, як його гострий серп підтинає кукурудзяні стебла, час від часу чоловік кашляє, зупиняється покурити й бряжчить кресалом об кремінь — прикурює цигарку від трута. Я підповзаю ближче до поля,

зупинившись на самому узліссі, але в тумані не можу розгледіти ні воза, ні буйволів, ні господаря. На лісовій дорозі з'являється друга упряжка, м'яко порипує, хазяїн зупиняється поблизу, починає розпрягати, щось промовляючи до буйволів. Чую, запитує: «Двоє Лелечат, це ти так рано шарудиш у кукурудзі?» А той, що ближче до мене, в свою чергу питає: «Лазаре, це ти?» — «Дуже рано ти приїхав»,— продовжує перший, і так далі, як звичайно перемовляються селяни, працюючи на сусідніх нивах.

Той, що приїхав другим, нарізав трохи кукурудзиння й кинув худобі, буйволи взялися їсти, стиха подзвонюючи ланцюжками. Селянин вийшов на край поля й жваво заринів серпом. Обидва працюють, часом озиваються один до одного, і я можу визначити, де вони в цю мить знаходяться. Обережно підкрадаюсь до воза першого селянина з дивним прізвиськом Двоє Лелечат, в імлі проступають драбини, колеса, обидва буйволи озираються на мене й сердито сопуть. Бачу, на возі цього селянина нема ні води, ні торби з сніданком, анічого, лише сокиру на драбинах прив'язано. Віз увесь розбитий, дишло в кількох місцях дротом стягнуте — бідняцька збруя. Буйволи сердито сопуть, нашорошились у вогкому тумані й зиркають на мене налитими кров'ю очима. Відступивши назад у кукурудзу, я узліссям скрадаюся до другого воза.

Другий віз майже такий самий, лише буйволів накрито старенькою ряднинною з козячої вовни. Побачивши мене, вони теж сердито засопіли. Через борт перекинуто гуню з білими й сірими смугами. Як побачив я ту гуню, мені мов удвічі холодніше стало, аж підборіддя затряслося. Бачу: біля заднього колеса глечик стоїть, на возі висить торба. Губи в мене ще більш пересохли. Досить ступити кілька кроків, і можна буде напитись, але я їх не ступив, боячись, що вітер може розігнати туман, і мене одразу номі-

тять. На полях у цю пору повно народу — люди зрізають кукурудзиння, викопують городину, дехто орати починає; якщо вони здіймуть галас, мені та вода боком вилізе.

Думка, що мене раптом можуть помітити, змусила мене насторожитись, я знову заглибився в ліс і сів на пеньку.

Сів і сам не знаю, чи сиджу, бо так мене тіпає, що я аж підстрибую, а думкою все до гуні та глека повертаюся. Двоє селян про щось між собою гомонять, власне, говорить здебільшого один, а той, чия гуня, лише відповідає. Однак, про що вони говорять, ніяк не втямлю. Не знаю, скільки часу минуло, туман стояв так само густий і непорушний. Чую, чоловік в гунею кличе другого снідати. Але той не хоче, брязнув кресалом, закурив цигарку й працює собі далі. Господар гуні покинув рядок, пішов до свого воза.

Підвівсь я з пенька і теж попрямував до воза, але вовсім нечутно, обережно. Першими мене почули буйволи — бачу, вони сторожкі, мов собаки; ледве я ступив кілька кроків, вони засопіли й озирнулися на мене.

Селянин сидів на дишлі свого воза, біля ніг у нього стояв глек, на землі лежала торба з харчами. Це був миршавий чоловічок, сорочка подерта на ліктях, шапка прим'ята; він одразу нагадав мені дядька Флора, спершу я аж здригнувся від такої схожості. Він напився води з глека, перехрестився й відламав кусень хліба. Жував повільно, неохоче. Щоб ковтнути, він знову простяг руку до глека, але не відпив з нього, а так і остозлів, сидячи на дишлі.

Побачив мене й хотів щось сказати; мене пройняла думка, що він от-от закричить, підхопиться й зникне в тумані. Я показав йому на мигах, щоб мовчав; він закивав головою — мовчатиму, мовляв, і намагався підвестися з дишла, але ноги його не три-

мали, і він знову сів. Мене теж ноги не тримають, ледве стою, але зціплюю зуби, намагаючись менше тремтіти. Прошу, щоб дав мені хліба й води, прошу, щоб мовчав, він лише киває головою, та в цей час другий селянин щось гукає йому зі своєї ниви. Цей обізвався, затинаючись, щось пояснює йому — каже, що в нього тютюн скінчився й що він зараз прийде до нього. Підвівшись, він зробив мені рукою знак, щоб я не боявся, та й потонув у тумані.

Я взяв хліб і глечик, обійшов воза, зняв з нього гуню, накинув її на себе, але тепліше мені не стало. Гуня була нова, добротна і гарно пошита, але тиснула мені на плечі, мов чавунна. Я став за возом, щоб оборонитися від тих двох, якщо вони спробують напасти на мене або загнати в пастку. Стою, дослухаюся, кукурудза стиха шарудить, буйволи позирають на мене неприязно. Якщо селянин одразу не повернеться, треба буде тікати до лісу. Хоч і туман стоїть, лишатися коло воза небезпечно,— раптом з'явиться ще хтось третій. Ледве встиг я про це подумати, чую позад себе кроки. Обертаюся — той самий чоловічок з посірілими губами напружено вдивляється в мене, ще більш переляканий, ніж спершу. Певне, за гуню свою злякався. Опустив я рушницю, ворухнув плечима, щоб гуня не спала. Прошу його мовчати, а він робить мені руками якісь незрозумілі знаки, жалюгідний і безпомічний, ніби по ньому вистрілили й він от-от упаде. Я почуваю себе, як учора ввечері, коли побачив, що дядько Флоро падає у своєму візку, зціплюю зуби й задерев'янілими ногами прямую до лісу.

Ліс шумить довкола, в лісі мені стає якось спокійніше. Йти далі не можна, треба перебути тут, щоб переконатися: залишаться ті двоє на кукурудзяному полі чи одразу майнуть у село. Загорнувсь я в гуню, сів під кущем шипшини й почав жадібно пити з глека,

мабуть, спорожнив його наполовину. Вода впявилася гіркішою від полину. З'їв і яйце, але смаку його не відчув, пам'ятаю лише, що воно було круте і його довелося запивати гіркою водою. Я просидів під шипшиною, чуючи в тумані голосн обох селян і рнпіння їхніх серпів. Той, що був далі, пропонував піти до лісу й зрубати кілька дерев. Господар гуні сказав, що в тумані дуже лунко, що їх можуть почути в селі. Другий відповідав, що хай і лунко, зате не видно, а як не видно, то хто ж тебе зловить. Кинув він працювати, чую, йде кукурудзинням, прокашлюється, заходить у ліс і прямує просто до мене. Ось він зупинився, поплював на руки й почав рубати дерево. Цюк, цюк,— лунає сокпра, дерево спершу зойкнуло, потім заревло: а-а-а-а-а — й зі свистом упало. Його вбивця відкашлявся, і я почув, як він знову плює на рукн.

Покинувши глек під кущем шипшини, я підвівся й пішов у глиб лісу. Позаду я чув удари сокири й шумотняву зрубаних дерев. «Подалі від усякого людського галасу, подалі від житла, тікай,— думаю,— якомога далі від доріг і мостів!» Наді мною закружляла сойка й зняла зрадницький галас. Пролетіла вперед, сховалася в тумані, не перестаючи галасувати, потім повернулася, покружляла наді мною й знову полетіла вперед. «Гаразд, клята! — кажу.— Поки що птахи не зраджували людей. Лети й вказки мене кому треба! Лети, лети...»

Сойка, однак, мене не вказала, погаласувала в лісі та й замовкла, а я побрів у густому тумані, весь палаючи й не чуючи ніг під собою. У роті було гірко і на душі теж. З тією гіркотою я все йшов і йшов до Зеленої Голови, але замість того опинився знову на тому ж мосту, де вбили із засідки дядька Флора. Я був зовсім хворий, бачив усе, мов уві сні, знову звернув у туман і побрів через верболози, кукурудзу,

зжаті конопліі, повз похилені опудала, потім, пригадую, йшов якимсь виноградником, виноград було вже зібрано, але подекуди ще лишалися поодинокі ягоди, я трохи освіжив ними уста і знову потонув у тумані. Що було потім, я забув, здається, я двічі перебродив річку, вода була дуже холодна, але доводилося йти вбрід: шукати моста я не міг, мостів я боявсь як вогню. До Зеленої Голови я дістався аж через два дні.

Удруге я ступив на цей міст, коли ми спустилися з Зеленої Голови. Це був той самий міст, де загинув дядько Флоро. Наш загін зупинився на мосту, всі стали на коліна, дали три залпи з рушниць. І ще в багатьох місцях зупинялися ми дорогою, в багатьох місцях ставали на коліна і в багатьох місцях давали залпи з рушниць.

ПОРОХОВИЙ БУКВАР

Влада почала в багатьох місцях засідки влаштовувати, дороги охороняти, селом щоночі никав патруль з довірених людей. Лежу я вночі, солом'яний матрац піді мною шурхотить — раніш я взагалі його не відчував, однедавна ж чую, що він шурхотить дедалі дужче; чи то він незручним зробився, чи то я більше став вовтузитися ночами, не знаю. В усякому разі, почав мій матрац дуже шурхотіти. Отак лежу вночі, час від часу чую, як сільський патруль озивається: «Хто йде?» — і клацає затворами карабінів або раптом заволає щосили: «Стій!» Людина вночі патрулеві рідко трапляється, кожен намагається завидна додому прибитися й не виходити з хати, коли стемніє. Але ж на селі як на селі — десь собака пробіжить, корова в когось одв'яжеться та й піде бродити вулицями, а патруль, зачувши кроки, одразу питає в темряві: «Хто йде?» — і зброю лаштує, бо така інструкція.

Однієї ночі мчить по дорозі до села візок, коні летять щодуху, патруль заліг край дороги й гукає до візка: «Стій!» Візок, однак, не зупиняється, коні мчать у темряві, от патруль, згідно інструкції, й стріляє. Один кінь перекинувся й падає, візок зупиняється, другий кінь, порвавши збрую, починає бігати навколо воза та іржати. Патруль гукає: «Хто там?» — але на дорогу вийти боїться. З візка ж ніхто не озивається.

Тоді патруль почав мене кликати, бо я живу найближче: «Велико! Гей, Велико!» Підхопився я зі свого солом'яного матраца, вийшов з хати як був — у

самій білизні — та й питаю, що сталося. «Принеси ліхтаря!» — наказує патруль.

Взув я калоші на босу ногу, піджак накинув, засвітив ліхтаря — в мене він добрий, гасовий, п'ятий номер — і вийшов на дорогу. Патруль лежить у кюветі, боячись вийти на шлях, і наказує мені присвітити ліхтарем — чи нема кого у возі й чи не збирається він стріляти. Бачу — один кінь лежить посеред шляху, вже й голови не може підвести і, коли видихає повітря, здіймає перед собою куряву. Другий кінь стоїть позад воза й дивиться прямо на мене. «Хто там у возі, озвися!» — гукає патруль з кювета, вилізти ж боїться. Чую, хтось каже в темряві: «Стережіться, коли б гранату в нас не кинули!» Я тримаю ліхтаря, міркуючи, що як є хтось у возі й збирається кинути гранату, то насамперед у мене, бо я стою найближче і весь освітлений. «Слухай-но, Велико,— гукає до мене патруль,— а поглянь, чи нема там когось!»

Знехотя присвічую ліхтарем — хто його зна, що там у возі. Ось уже видно боковини, якихось людей на них змальовано; підступивши до пораненого коня, бачу, що на возі намальовано ботевський загін, як він сходить на козлодуйський берег, і прапор теж намальовано, і лев на задні лапи звівся. «Та це ж дядька Флора візок! — гукаю патрулеві. «Ти ба»,— дивується патруль і вилазить з кювета. «Флоро,— гукаю,— гей, Флоро, якщо це ти, озвися!..» Однак з воза ніхто не озивається. Кінь, що стоїть позад воза, тихо іржe й дивиться прямо на мене. «Флоро, це ти?» — запитує патруль і теж підходить до воза, тільки з другого боку. Я підступаю з ліхтарем ще ближче, і, коли підняв його та присвітив, волосся в мене на голові стало дибки.

На возі лежав мертвий Флоро, лежав горілиць, і всі горщики під ним були побиті. Усе в крові, очі втупились у темне небо. «Це ви скоїли?» — питаю в

патруля, ставлячи ліхтаря біля дядька Флора, щоб закрити йому очі, бо ж мертві очі не повинні дивитись і ми не повинні дивитися в мертві очі. «Не ми»,— виправдовуються патрульні.— Ми, значить, гукаємо: «Хто там? Стій!» — а він не зупиняється, мчить возом, ми ото, значить, як сказано в інструкції, і стрельнули, звідки ж ми знали, що то Флоро. Кінь упав, а Флоро не озивається...» Я намагаюся закрити йому очі, та вони не піддаються, Флорове обличчя холодне, мов залізо. На ньому засохла й занеклася кров — видно, давня вже. Хтось із патруля здогадався: «А чи не застрелили його раніше, і він уже мертвий у село в'їхав!»

Накриваю я Флора рядниною з воза й беру свого ліхтаря. Кінь лежить, важко дихає й косує на мене одним оком. Другий кінь стиха іржe, мов людина голосить. Навколо стоїть смертний дух. Патруль переминається з ноги на ногу, хтось каже: «Кінь не може отак лежати тут. Якщо кінь ногу зламає, треба його добити молотом по голові, навіщо тварину мучити».— «А таки треба,— погоджуються інші.— Піди-но, Великo, коваля поклич, а ми тут на посту стояти будемо».

Іду я з ліхтарем коваля кликати, це недалечко. Ковалем у нас циган, подвір'я в нього немає, хатина просто на белебні стоїть. Біля неї лежать троє гусей; коли я до хати пішов, вони загелготіли, а гусак навіть засичав, лякаючи мене. «Тико, гей, Тико!» — гукаю, а гусак іде слідом і сичить. У сінях заворушилися люди, хтось тихо спитав: «Що там?» Я підступив з ліхтарем до нього й розповів, у чому річ, сказав, що треба йому взяти великого молота й іти зі мною, бо один з Флорових коней ногу зламав. Усі цигани спали в сінях, погода тепла, під рядниами жінки й діти вовтузяться. Одна стара циганка, зачувши ім'я Флора, сіла на рядні. «Той Флоро дуже добрий

чоловік! Як їде, бува, мисочку мені дасть, горнятко дасть, і все задарма. Дуже добрий чоловік той Флоро! Піди-но, Тико, добий йому коня, прислужися людині, адже й він нам допомагав».— «Зараз,— каже Тико,— от тільки вдягнуся». Вдягається він, вірніше, стоптані цирвулі взуває, бо спить він одягнений, в чому ходить. Циганка набиває люльку, розпалює її. «Бач, Велико,— скаржиться мені,— що з нами влада зробила. Усіх нас постригла!»

Вона пострижена ножицями наголо, Тико теж постриженнй. Влада постригла циган і намазала їм гасом головн, щоб вошей знищити, бо цигани нібнто сипняк розносять. Бере Тико великий ковальський молот і каже старій: «Супроти влади йти не можна! Влада що скаже, те й буде. Скаже стригти — пострижуть, скаже не стригти — не пострижуть! Біда, значить, ногу зламав! Як кінь ногу зламає, треба його молотом по голові бнти, інакше тварина тільки мучиться, а ворухнутись не може. Вівця як ногу зламає, у неї заростає, а як кінь — ніколи. Якщо зламав кінь ногу, значить, треба одразу його добити. Щоб не мучилась тварина!»

Ідемо, і всю дорогу Тико балакає про те саме — як коня молотом убивати. «Тільки раз його вдарнш, і готово,— каже Тико.— Порося ногу як зламає, у нього теж не заростає, треба його колоти! Порося з'їси, от і немає втрати. Коня ж не з'їси. Тільки шкура тобі лишається, сам знаєш. З однієї шкури Флоро нічого не зробить, другого коня за неї не купить. Кінь, як зламає ногу, бач, скільки клопоту одразу: воза на однокінний треба переробляти, голоблі та іншу упряж справляти. Двох коней в одну упряж запрягають, одного коня — в іншу. Голоблі я чоловікові зроблю, а упряж хто йому справить!..»

Там, біля воза, де лежать Флоро й кінь, бачу, вже люди зібралися, розгублені й налякані, блимають ліх-

тарі, мундири маячать, рушниці блищать. Надійшли солдати, кілька поліцаїв, старшина. Чути голос Двох Лелечат: «Якби це в Німеччині, хтозна-що було б! В Німеччині за коня людину вбивають!» — «А ось уже й коваль з молотом, пане старшино!» — каже один з патрульних. Я розпитую, звідки військо взялося, патрульний розказує, що на мосту засідка була, отам і застрелили Флора, бо зброю перевозив.

От тому, як патруль гукав: «Хто там?» і «Стій!» — з воза ніхто й не озивався. Як збагнув я все, сорочка в мене до спини прилипла. Значить, Флоро був зв'язаний з партизанами, десь провал стався, тепер офіцери й поліція почнуть викликати людей по одному. Може, й мене потягнуть допитувати, мене є про що порозпитувати.

«Так вони й Флора вбили?! — питає коваль.— Ай-ай-ай! Я гадав, лише кінь ногу зламав! Ай-ай-ай!» Старшина питає його, чому він стовбичить отут, а молота з плечей не знімає. Тико бере молот і простягає його старшині. «Ось молот!» — каже він. «Навіщо він мені?» — запитує старшина. «Убити коня!» — каже Тико. «Убити? — дивується старшина.— Адже це ти мусиш його вбити».— «Е, ні,— хитає головою Тико.— Я того не вчиню. Знаю, що як кінь ногу зламав, треба його молотом по голові вдарити, але сам я того ніколи не робив. Та я й курчати не заріжу! В цигана які там курчата, пане старшино, та коли трапиться якесь, і того не можу зарізати, жінка винесе на дорогу й чекає, поки йтиме хтось, щоб зарізав».

«Хто ж знається на цьому?» — пита старшина. Хтось йому: «А от Двоє Лелечат, він і в Німеччині бував, поміж усякого люду терся, він, певне, знається».— «Де там,— заперечує Двоє Лелечат.— Хіба в Німеччині уб'єш коня! Германець не дасть його й пальцем торкнути. Одного разу, як шосе прокладали,

коні не могли воза зрушити, германці гукають: «Но! Но!» — вчепилися в колеса, штовхають їх щосили, коні ж — ані руш. Хоч коні й здоровенні, два таких вози потягти могли б. Дивилися ми, дивилися, та як вдаримо тих коней лопатами, вони як зірвуться з місця, а віз за ними й землі не торкається. Боже, як накинулися на нас ті германці. «Цвайціг! Цвайціг!» — кричать, мало не побили нас за те, що ми коней вдарили. Хіба ж дадуть тобі в Німеччині коня вбити! Адже германці не те, що ми!»

У нашому селі ніколи коней не вбивали. Люди, що зібралися з ліхтарями довкола візка, кажуть старшині, що чули про такі речі, але в нашому селі ще ніколи кінь ніг не ламав, не було й потреби добивати його молотом. А що молотом те робиться, те всі знають.

Старшина стоїть над конем, ми з ліхтарями зібралися позад нього коло воза, світло вихоплює з боковин то бійців загону, то черкесів, то лев промайне, то прапор з написом: «Свобода або смерть!» «Немає свободи,— гадаю собі,— немає, Флоре, свободи, сама лише смерть у возі!» Кінь лежить у нилюці й важко дихає, ковальський молот поряд — раз ударити по черену, і навколо знову повіє смертю. Відчуваю, як у мене кам'яніють щелепи, немовби вони дубіють, загін гнівно позирає з воза, а ліхтарі хитаються, хитаються навколо...

«Дай-но я спробую, пане старшино,— чую незнайомий голос, озираюся, один з поліцаїв наближається до коня.— Колись я ковальством займався, знаю, що в коня слабка голова».

Узяв він молота, спробував, чи важкий. Двоє Лелечат озивається: «Найміцніша голова в барана. Баран ніколи від сонячного удару не впаде, а з биками тралляється. Колись із баранячих черепів стінобійні машини робили».

А поліцай поплював на руки, помацав держак і високо заніс молот над головою. Кінь лежить і дивиться на нього одним оком. Я повернувся спиною й почув лише м'яке «хрр». Другий кінь, що стоїть позад воза, починає іржати. Шлунок у мене став твердий, як дошка, занудило мене. Тико швидко вийшов з натовпу, хитаючи постриженою головою й бурмочучи: «Ой лихо!.. Ой лихо!..» За ним волочився молот, б'ючись об каміння й впискаючи іскри. Там, куди пішов Тико, небо почало світлішати, на село наповзала бліда імла.

Люди один по одному стали розходитися, солдати й поліцаї пішли до хати старости, біля воза лишився тільки сільський патруль. Патрульні посідали в кюветі, кличуть і мене до себе цигарку викурити. Пішов я, сів з ліхтарем біля патрульних; їх двоє, рушниці між колін тримають. Сидимо ми втрьох, куримо, навколо поступово розвиднюється, рушниці в патрульних посіріли. По сусідніх дворах жінки заходилися курей випускати, півні кукурікають на огорожах, коза десь верещить, наче з неї шкуру здирають, а туманець повзе, повзе...

От-от уже й сонце зійде, а на мене стіжок сіна чекає, не встиг закінчити. Рушив я з кювета, патруль питає: «Куди, Велико?» Я пояснюю, що мені треба сіно стіжкувати, повертаюся й рушаю дорогою, а поперед мене з'являється сонце — бліде, закутане в туман. З димарів в'ється синій дим, здіймається прямо вгору; дивлюсь я на той дим і гадаю собі: «Це за упокій Флорової душі!..» Хтось питає мене: «Куди це ти, Велико, посеред дня з засвіченим ліхтарем?». Я й забув ліхтаря погасити: підняв скло й загасив полум'я крізь щілину. Ніч скінчилася, зникла темрява, не свистять кулі, не торохтять візки, й не лунає кінське іржання. Ніч скінчилася, але день не зітре з пам'яті ні візка, ні вбитого коня. Живий кінь іржe самотньо,

але ніхто до нього не озивається. Штовхнув я хвіртку, вона в мене зовсім уже розхитана, ледве відчиняється, щоб пропустити мене у двір. «Як у полі впораємося,— думаю,— треба буде підлагодити хвіртку або нову зробити».

Дивлюся, а в мене у дворі все валиться, худоба через огорожу перелази поробила, солома на повітці погнила, на даху соняшники цвітуть. От і стару солому треба зняти, новою вкрити повітку. Та все це потім, спершу треба стіжка вивершити, бо як піде дощ, пропаде сіно, тож чим худобу годуватимеш. Узяв я залізні вила під повіткою й виліз на стіжок.

З нього мені видно село, як із спостережної вежі: віз на дорозі, патруль біля нього, сусідські хати й повітки, солом'яні стріхи на них теж прогнили, де пшеницею поросли, де соняшником, далі бачу ковалеву хату, велике колесо крутиться, певне, хтось прийшов до цигана щось гострити. Троє гусей ідуть галявиною й гелгочуть одне з одним. Далі бовваніють інші хати й повітки, усе село переді мною як на долоні лежить, принишкло в неглибокій улоговині. Людей не видно на вулицях, лише туман повзе, зупиниться то там, то тут, заповзе у чийсь двір, вівці й кури зникнуть у ньому. Тут хата в ньому потоне, там дерево, невдовзі й Флорів візок зник, чути лише іржання коня та голоси патрульних. З трьох боків село обступають горби, поросл дикою травою та терням. За моїм двором теж горб є, за ним темніє Керкезький ліс. Стежки, переплітаючись, в'юняться вгору, схилами горба, ці стежки я вночі знаю ніби вдень, тому що тільки вночі ходжу по них на явки або харчі ношу, так само як і Флоро вночі зброю перевозив. Може, якоїсь ночі й мене в пастку зловлять.

Іван Татаров викотив насеред двору діжку і взявся обручі набивати, перервавши мої думки про пастку. Діжка гуде, мов гармата. «Все село оглушиш своєю

діжкою!» — кажу Іванові Татарову, а він обручі набиває й розповідає, що зібрався на Петрину жовтушника назбирати, час уже діжки запарювати. Жінка моя вийшла надвір, теж бере вила й подає мені сіно знизу. Я його підхоплюю залізними вилами, однією рукою за стожар тримаюсь і втоптую сіно ногами, щоб вода не затікала. Пильную свого діла, а сам одним оком позираю, чи нема в селі якого руху, щоб якась несподіванка мене не заскочила. Поки що в селі все спокійно, циганське колесо рівномірно обертається, Іван Татаров набиває обручі на свою діжку, патруль сидить і курить у кюветі. Сіно хрускає під ногами, а мені вчувається, як хруснула коняча голова під молотом — хр, хр. І хоч сіно під ногами повинно бути духмяним, усілякими травами пахнути, а мені, як вдихну, здається, що смертю тхне. Товчуся навколо стожара, притоптую сіно, а сам очей з села не спускаю. Туман повзе, розвіюється, повітря потроху прозорішає.

Тут і побачив я, що солдати й поліцаї виводять людей із хат і тягнуть по одному до управи. Певне, про Флора розпитуватимуть. Застукотіло в мене в скронях, а Іван Татаров гучніше б'є по своїй діжці. Огляне її всю та як угатить щосили. Дан-н — гримить діжка. «Нехай гримить,— думаю собі,— то замість церковного подзвону по Флорові». А ті по дворах ходять і людей зганяють. Коли бачу, навколо села також солдати з'явилися: вже обидва мости зайняли і брід, де худоба річку переходить. І з другого боку села теж дороги перекрили і навіть стежки, що з села ведуть. Ніби в мішок нас узяли, тільки під мосю хатою його ще не зав'язано.

«Знов утікати доведеться, Велико!» — думаю, поспішаючи стіжок вивершити. Втікати я мастак. Одного разу вже від мене поліцай, та буйволиця врятувала. Була в Турлаків дуже битлива буйволиця,

кого перестріне, сопе: пфу — або битися кидається. От веде мене поліцай вулицею, а Турлакова буйволиця вийшла нам назустріч і ще здалеку засопла: пфу. «Агей, гей!» — відганяє її поліцай. Однак буйволиця втупилася в нього почервонілими очима й застережливо сопе: пфу! А тоді як зірветься та прямо на поліцая, на мене ж і не глянула; мабуть, поліцейської форми досі не бачила і вона її роздратувала. «Стій!» — загорлав поліцай і стрельнув, та буйволиці хоч би що, суне прямо на нього. Я вмить через огорожу перескочив та й накивав п'ятами. Міркую собі потім: «Бач, буйволиця як буйволиця, по калюжах, мов свиня, валяється, у шкурі вошей повно, а й вона поліцейської форми не стерпіла...» Іншого разу знову мене поліцай вів, а заєць з-під ніг у нас як зірветься. Було це на винограднику. «Тримай його, холеру, бо втече!» — кричить поліцай. Як рвонув я через виноградник, аж листя за мною посипалося, гукаю щосили: «Стій, тримай, втече, холера!» Поліцай, чую, щось гукає мені навздогін, та я вже в ярок подався, і перед очима в мене ліс замаячив. Уторопав тоді поліцай, що заєць в один бік біжить, а я — в другий, та пізно. От і тепер, мабуть, як прийдуть по мене, знову тікатиму через горб, хоч він занадто голий і довгий, щоб по ньому бігти.

Міркую собі отак, коли бачу — синя форма їде дорогою, однак до Івана Татарова на подвір'я не звертає, а прямо до мене суне. Штовхнув поліцай хвіртку, хвіртка зірвалася з петель і впала на землю. «Хоч би хвіртку полагодив,— каже поліцай.— За партизанщиною нема коли й хвіртку по-людськи зробити, живете без огорожі, мов цигани!»

Іван Татаров ще раз ударив по діжці й обернувся подивитися, що в моєму дворі діється.

«Злидні заїли, пане старшино,— кажу поліцаєві.— Одне полагодиш, друге валиться!» — «Я тобі дам

злидні! — каже поліцай.— Ану, злазь, з копиці! Ти заарештований!»

«Боже-е!» — заголосила моя жінка, кинула вила і мерщій до хати. Іван Татаров стоїть над своєю діжкою, позирає з-під картуза й чекає, як розгортатимуться події.

Пригадую, я сказав: «Зараз, пане старшино!» Я завжди поліцаїв старшинами називаю, так уже звик. Жінка забігла в хату, вийшла й знову забігла, а сама голосить: «Боже-е-е! Боже!» Іван Татаров ще раз ударив по діжці, але навмання, навіть не дивлячись, куди б'є, бо за поліцаєм стежив. Патруль коло воза сидить собі в кюветі, мертвий кінь лежить у пилюці, другий кінь мовчки стоїть коло воза, голову понурив. Зі свого стіжка я не бачу Флора, мені видно тільки рядно, яким я накрив йому очі.

«Як це щодо Флора, пане старшино,— озиваюсь я до поліцая,— то я нічого не знаю. Знаю лише те саме, що й патруль. Даремно чіпаєте мене, я он ще й стіжка не вивершив. Та ми ціле літо мучилися, поки стіжок сіна вкосили. А тут на тобі, таке діється, що й вивершити не дають».

«Аякже, не дають вам! — кричить поліцай знизу.— Бач, розбалакався, як баба. Де треба, там і балакатимеш, а мене твої справи не цікавлять».— «Добре, коли вже я заарештований, то злізу»,— кажу, але й не думаю злазити, тримаюся за стожар. Тримаюся, а сам поглядаю, куди б його дременути, в якому напрямі. Найкраще, певне, через двір Івана Татарова, бо з другого боку патруль сидить. Патрульні — люди довірені, ще й стріляти по мені почнуть. Міркую отак, тупцюю по стіжку, на поліцая поглядаю, а якийсь внутрішній голос мені підказує: «Стережися, Велико, це тобі не колишні часи, тепер поліція озвіріла! Вовчі часи настали, стережися, Велико!..»

От якби відкілясь взялася Турлакова буйволиця та засопіла б на поліцая: пфу, пфу,— але Турлакової буйволиці немає. І заєць нізвідки не вискочить, щоб можна було кинутись слідом за ним, гукаючи: «Тримай, бо втече, холера! Ти чатуй отам, пане старшино, а я звідси пожену його на тебе!» Немає ні буйволиці, ні зайця, скрізь вартових розставлено, все перекрито, а біля Флорового воза патруль сидить. І поліцай чекає під стіжком з рушницею на плечі, а я стою на стіжку, мов сонце серед неба, нікуди ні звернути, ні сховатися, голо довкола.

Ночами, коли піді мною шурхотів матрац і я подовгу вертівся на ньому, я думав, що як прийдуть по мене, то станеться це вночі. Почнуть грюкати у двері прикладами, я вдаватиму із себе сонного, а потім піду відчиняти, довго буду вовтузитися в темряві, щось ніби шукаючи, й виправдовуватися; «Та зараз, зараз, ми люди сільські, всякий мотлох у хаті, заждіть, зараз присвічу, не видно ж нічого!..» А сам, балакаючи, вже стискаю в руці сокиру і широко прочиняю двері. Першою стріне поліцаїв сокира, одного звалю, інші відсахнуться, і поки там що — мене й проковтне темрява. Отак міркував я ночами, слухаючи, як сільський патруль гукає: «Хто там?» — і клацає затворами карабінів. От тому я й сокиру завжди мав напоготові за дверима, щоб ніхто мене зненацька в хаті не застукав. А сталося так, що мене заарештовують серед білого дня, і сокира далеко за дверима, я стою на незавершеному стіжку, патруль сидить у кюветі. Іван Татаров обручі на свою діжку абияк набиває та все позирає з-під картуза на моє подвір'я. Сіно шарудить у мене під ногами, а чийсь голос у вухах: «Стережися, Велико!»

Прислухаюсь я до того голосу і, похитуючи головою, гукаю Іванові Татарову: «Бач, Іване, не дають чоловікові й стіжка вивершити! Дивний який народ

пішов, Іване!» — «А навіщо йому дивитися! — озивається поліцай.— Іван Татаров чоловік благонадійний, ми благонадійних не чіпаємо».— «Нічого,— кажу поліцаєві,— хоч і благонадійний, хай добре придивляється!»

Відпустив я стожар і підперся вилами, щоб не впасти із стіжка. Іван Татаров перестав обручі набивати й дивиться, як я злазитиму. А я по-простому зліз, як діти ото — сів та й з'їхав додолу, а вила з рук не випускаю. Відчуваю в собі самі м'язи та жили. Зубці зблискують і гаснуть у мене перед очима, зблискують і гаснуть...

Відчувши землю під ногами, розмахнувсь я вилами щосили, мов штиком, і всадив їх нижче пояса поліцаєві, тільки м'яко хруснуло, так само, як коли молот пробив коневі голову. Поліцай схопився обома руками за держак, ніби хотів вила висмикнути, але не зміг, бо я всадив їх глибоко, і, зігнувшись, упав додолу. Тікай тепер, Велико, давай бог ноги!

Перескочив я через перелаз і налетів прямо на Івана Татарова. Той ні живий ні мертвий стоїть над своєю діжкою і знай молотком по ній гатить, ніби обручі набиває, але діжка впала, покотилась на вулицю (двір у нього похилий) і загриміла по дорозі. Патруль вискочив з кювета ловити діжку, Флорів кінь заіржав, Іван Татаров знову замахав молотом у повітрі, ніби обручі набиває. Суха трава за огорожею зашелестіла в мене під ногами, десь, чую, рушниці гримнули, і куля наді мною просвистіла. Потім знялася стрілянина, собачий гавкіт почувся, і вже аж коли я забіг у Керкезький ліс і озирнувся, побачив високе полум'я у своєму дворі — палав стіжок сіна. Зараз спалахне повітка, яку я так і не встиг покрити свіжою соломою, а за повіткою й хата. Не міг я на те дивитися, заглибився в ліс, а звідти я вже знав таємні стежки на Зелену Голову.

Через рік спустилися ми з Зеленої Голови в наше село, і, поки ми спускалися, я дивився, як воно притулилося, незаймане в неглибокому видолинку, дехто вже свіжою соломою й повітки перекрив. Лише в моєму дворі нічого немає — чорний попіл, руїни та бур'ян. Іду крізь зарості лободи й кропиви, бачу — вогонь усе з землею зрівняв. А поміж лободою та кропивою бачу світле зелене коло молодої травички, м'якої, дрібненької, мов їжачок. По тому колу пізнав я, де мій невивершений стіжок стояв. Присів я в кущах та й думаю: «Як оця молода трава, так повинне тепер піднятися й нове життя, Велико, на голому згарищі має піднятися!» В сусідньому дворі хтось почав молотком у діжку бити, визирнув я з бур'янів і бачу, що то Іван Татаров обручі на діжку набиває. «Чи ж змінилося щось на цьому світі?» — питаю я сам себе, глибоко вдихаючи запах спорожнілого двору. Запах не бозна-який — пахло згарищем і молодою травою.

ХЛІБ

Робота в нас непоказна, пекарська. Встаєш із першими півнями, тісто поставиш, потім ідеш піч розпалювати, не встиг оберпутися, дивись, тісто вже підійшло, піднімається в діжі, ніби вилізти з неї хоче. «Давай-но, жінко, тісто місити,— кажу жінці,— бо піч прохолоне!» Беремося місити тісто й ліпити з нього круглі хлібини. Як половину тіста виберемо, я починаю садовити хлібини в піч, а жінка доліплює решту. Звідусіль жаром пашить, очі гарячий піт заливає, та робота в нас така, що поки заслінкою піч не затулиш, не присядеш ні на мить. Тісто, мов живе, дихає поруч, як та людина, тісто зволікань не терпить.

Вже аж коли засуну заслінку, можу сісти й цигарку викурити; жінка теж сідає й клеїть талони від карток. Карткова система зараз, хліба обмаль. Щоранку жінка мусить іти в комісаріат і звітуватися за борошно талонами. Комісаріат видає тобі стільки-то й стільки-то борошна й вимагає за нього стільки-то й стільки-то талонів. Як одне з одним не сходиться, борошна більш не побачиш. Гаси тоді свою піч і закривай лавочку.

Холодна піч — все одно що людина мертва!

Отак сиджу я, цигарку посмоктую, дивлюсь, як жінка талони клеїть, а сам одним вухом прислухаюся, чи не йде Милойко. Не встиг цигарку докурити, з'являється Милойко з трьома мулами. «Доброго ранку, дядьку Ангеле».— «Доброго ранку,— відповідаю,— як рано ти вирядився!» — «Що вдієш, дядьку Ангеле, дорога неблизька, поки видерешся на гору, поки три в'язки дров нарубаєш, поки вернешся — вже й стем-

піло. Та ще лісництво забороняє тепер на старій лісосіці рубати, деремося, мов кози, по схилах аж до Тодоринних Ляльок і там хмиз збираємо. Туди ж спробуй-но з мулами зіпнутися, в них уже й підкови повідпадали, худоба мов босоніж ходить!..»

Мули стоять перед пекарнею з трьома порожніми в'юками, зазирають усередину крізь підняту віконницю й похитують головами. «Дай мені хлібину, дядьку Ангеле, тільки не свіжу, черствого хліба надовше вистачить».— «Мішка теж візьмеш?» — питаю, киваючи головою на схований під прилавком мішок. «Візьму, адже домовлено, що сьогодні привезу, люди там чекатимуть!» Нахилившись, він бере мішок із тих, що пошту в них возять. На ньому й штемпель є: «Пошта й телеграф царства Болгарія», і не промокає він, хоч у річку його вкинь, борошно сухе залишиться. Пояснюю це Милойкові, поки він приторочує мішок до сідла. Прикривши мішок рядном, він одламує шмат хлібини й дає мулові. «Поласуй хлібцем трошки,— каже він тварині,— тобі вантаж на гору тягти!» Двоє інших мулів, повернувши голови, дивляться, як нав'юченний мул жує хліб, потім одвертаються й поглядають на Милойка. Узявши нав'юченого мула за вуздечку, він рушає вгору вулицею, тварини йдуть слідом, прив'язані одна до одної.

Милойко зникає в темряві, й лише тоді я полегшено зітхаю; жінка, глянувши на мене, теж зітхає, хреститься й знову береться клеїти талони. Я мовчу, і вона теж. Щоразу, коли Милойко приходить на світанку по мішок з борошном, я думаю, що станеться з хлопцем, як його перестріне поліція, але в нього ніколи не питаю. Жінка теж не питає, мовчить собі цілий день і вже аж увечері, почувши тупіт Милойкових мулів, полегшено зітхає. «Добрий вечір вам»,— каже Милойко, поляскуючи мулів лозиною. Вранці він тільки мені каже: «Доброго ранку»,— а ввечері

вітається з нами обома. «Добрий вечір вам!» — по голосу його чути, що нелегко йому. А нам легшає на душі!

Жінка клеїть талони, цокіт Мнлойкових мулів стихає на вулиці, я відсуваю заслінку в печі й виймаю готові хлібини. До світанку ще далеко, але люди в містечку рано виходять на вулицю — хто по дрова в гори, хто в беговицькі кар'єри, хто на станцію, а цигани цілим натовпом, поклавши на плечі довгі дрючки, вирушають у ліс каштани збивати. Один за одним заходять люди в пекарню. «Доброго ранку, дядьку Ангеле».— «Доброго ранку»,— відповідаю, відрізаю талони від карточки, продаю хліб, а жінка піднімається у горішню кімнату й знову ставить тісто.

Цигани, увійшовши, мерзлякувато щуляться, і кожне друге слово в них «комісаріат». Вони як не збивають каштани, то навпочіпки цілими групами сидять перед комісаріатом, а як нема їх перед комісаріатом, значить, подалися до лісу каштани збивати. Комісаріатові остобісіли ті цигани, та коли вони надовго зникають, чиновники нудяться, бо нема з кого насміхатись... У пекарні цигани мерзлякувато щуляться, погріються трошки й починають підштовхувати одне одного до дверей, дорогою поцуплять хлібину, гомонячи між собою: «Бач, які нині часи настали!» Позакидають довгі дрючки на плечі, і мені чути, як вони, йдучи, перемовляються: «Добре, коли чоловік свою пекарню має, як ото дядько Ангел, печи хліб та їж собі, печи та їж скільки влізе! Ух, яка холоднеча! Не я буду, як у горах паморозь не впала!»

Першу випічку я продаю ще до схід сонця. І ще до схід сонця відбираю сухі букові поліна, вдруге розпалюю піч і піднімаюся в горішню кімнату, де ми з жінкою знову починаємо тісто місити. Щодня випікаю дві печі хліба, по суботах — три. В неділю ми не працюємо.

Отак і минає день за днем, рік за роком; тісто висмоктало з нас із жінкою всі сили, розжарена піч ансушила. Діти наші повиростали, вивчилися та й розійшлися, лишились ми з жінкою самі. Щодня тісто на дві випічки вимішуємо, по суботах — на три. І нема тому кінця-краю, люди голодують: і як ото бог вигадав, щоб людина тричі на день їла. Тричі на день, і щоразу хліб на стіл кладн. З ранку починаємо роботу в пекарні, і все, що випечено, народ з'їдає. Озирнешся — ніби й не працював. Часом зайдуть знайомі погомоніти, жартують: «Бач, ти все хліб місиш, а його ніколи нема!» — «Стривайте,— кажу,— колись ми з жінкою вимісимо таку хлібину завбільшки, як гора Тодорині Ляльки, спечемо її та покладем посеред містечка, і хаї кожен, хто хоче, крає собі скільки треба та їсть, а як із села люди приїдуть у базарний день, теж хай собі крають і возами везуть, а їй — щоб кінця не було! От яку хлібину ми колись випечемо — як глянете на неї, то й шапки у вас попадають!»

Є в нас тут каменяр — Леко Алексов, так він не йме нам віри. «Якщо ви,— каже,— таку хлібину спечете, слово даю, коли ти помреш, поставлю тобі нам'ятник завбільшки з гору Тодорині Ляльки. Адже, щоб таку хлібину спекти, треба піч мати з хату завбільшки. Де там з хату, з військовий сіновал повинна бути піч!» — «Поживемо — побачимо»,— кажу я Леку Алексову.

Вчився я свого часу ремесла в одного пекаря, македонця. Він колись пекарню в Піроті тримав і побився об заклад одного разу, що може спекти кренделя двадцять п'ять метрів завдовжки. Ніхто не хотів йому вірити, бо ніколи такого кренделя не бачив. Македонець узявся до роботи, розсукав тісто тоненько, як мотузку, потім змірялн, і вийшло навіть трохи більше ніж двадцять п'ять метрів. Уклав він тоді

тісто кільцями та й посадив у піч, а як спеклося, одсунув заслінку, хоче вийняти, а крендель піднявся і заповнив собою всю піч. Розповідав мені майстер, що довелося челюсті розламувати, щоб крендель витягти, бо піч велика, челюсті ж вузькі. Отак мій пекар виграв заклад і згадував потім, що Пірот їв той крендель цілий тиждень.

«Був я в Піроті,— озивається Леко Алексов,— але про таке не чув».— «То ж давно було,— кажу,— не за нинішніх часів». Та бачу, не вірить мені він.

У Лека Алексова очі недовірливі, завжди примружені. Мабуть, то від каменю. Цілими днями витесує він камінні хрести або водопійні корита, весь час боїться, щоб камінь не тріснув у нього під долотом або скалка в око не влучила, тому й погляд у нього такий — дивиться на тебе, а не вірить. Така в нього і вдача — недовірлива й колюча. Ми, пекарі, м'якші: коло м'якого тіста поралємось, і серце в нас м'якшає. Замолоду я палкіший був, а в тісто як заліз, іншу закваску прийняв, почав рости разом з тістом і поступово відм'як. Колись я чимало бешкетував, у бійку ліз, нині ж обм'як біля печі, вимішую хліб людям — щодня на дві випічки, по суботах — на три. А люди, бачу, ніяк не наїдяться.

Як виймав я хліб другої випічки й складав на прилавку, одна хлібина перевернулася. «А бодай тобі,— лайнувсь я,— чи вже руки в мене послабли, лопату не можу з-під хлібини висмикнути, щоб не перекинулась». А сам мерщій хочу ту хлібину поправити, бо ми, пекарі, трохи забобонні. Та й хіба ж тільки ми. Народ на хліб як на святощі дивиться, хліб ніколи не кладуть на стіл скориною донизу, високих гостей вітають хлібом і сіллю, ніхто не сміє наступити на хліб ногою, а по християнських святах віруючі причащаються хлібом і вином.

Тільки-по вийшов я з-за прилавка по ту хлібину, як у дверях з'явився Леко Алексов: «Доброго ранку. Напік хліба?» — «Доброго ранку, напік. Чом це тобі не спиться? Бачу, дуже рано ти вставати почав». Леко Алексов зиркає скоса, недовірливо, ніби від мене може скалка відскочити і в око йому влучити чи я раптом розколюся навпіл, як камінь під молотом. «Літа, Ангеле, літа! Колись, бувало, спав як убитий, а тепер дрімав не дрімав, уже й встаю, ходжу між свого каміння й злість мене на нього бере. Ми от помремо, згнием у клятій цій землі, а каменю байдуже, лежить собі — і не гниє, і не іржавіє. Дай-но мені оту, піджаристу!»

Подав йому хлібину, Леко Алексов відламав краєчок, пожував, озирнув усю пекарню і ввічливо пішов геть: «Бувай!» Перевернув я ту хлібину як слід і заходився лопатою виймати з печі решту. Поки увесь хліб повиймав, ще чотири хлібини перевернулися.

«Постарів я вже! — думаю.— Коли вчитель мій, македонець, старіти почав, у нього теж хліб перевертався. Навряд чи встигнемо ми з жінкою спекти колись хлібину з Тодорині Ляльки завбільшки, щоб нагодувати нею все містечко, та ще й селян, що возами на базар приїжджають». Міркую собі отак, люди надходять, одрізаю талони, продаю хліб і одним вухом чую, як жінка нагорі діжу вишкрібає, чистить і вимітає її.

До світанку встигаю продати весь хліб, прилавок спорожнів — нічогісінько немає. Крізь прочинену віконницю бачу надворі купу обвуглених згарків і кубів зо три букових полін. Школярі йдуть вулицею, здебільшого хлопчаки,— штовхаються, підніжку одне одному роблять. «Бач,— думаю,— люди з дитинства звикають підніжку робити тому, хто попереду йде, щоб упав». Жінка виходить з хати й несе талони в комісаріат. Я знімаю фартух, опускаю віконницю й при-

чиняю двері. Трохи пройдуся вулпчкою, гляну, яким хто ділом зайнятий.

З одного віконця, мов з нори, продавець гарбузового пасіння визирає. Знаю його багато літ, він до мене на деках насіння приносить, щоб у печі підсмажилось. «Як справи?» — питаю. «Сам бачиш, Ангеле, все життя з гарбузовою насінниною воюю. Хіба ж над нею гору візьмеш?» Бачу, в нього вже її обличчя на гарбузову насіннину схоже стало. Трохи далі кравець очі псує, паметує щось. Біля нього я зупиняюся — посидіти, цигарку викурити. Скрізь валяються нитки, обрізки. Коли йдеш від нього, обов'язково якісь питки на тебе почепляться — то на холошу, то на рукав. «Міяле,— кажу йому,— треба буде, щоб тп нові штани мені пошив, ці вже геть витерлися».— «Гаразд, пошиємо. На те ми й кравці, щоб шити й людей зодягати».— «Шиєте,— кажу Міялові,— зодягаєте, а люди, бач, все одно обірвані ходять».— «І я з того дивуюся,— хитає головою Міял,— скільки не шию, обірваних усе більше стає!»

То правда, ми, ремісники, пнемося щосили, та чи багато людина своїми двома руками зробити може! Я двома руками мушу все містечко хлібом нагодувати. Кравець двома руками, одною голкою й наперстком мусить його зодягнути. Леко Алексов з молотком і долотом дбає, щоб могили на кладовищі без хрестів не стояли. Коваль на нашій вулиці, бачу, з самого ранку починає худобу підковувати. Ціла черга до нього, адже худоба не може непідкованою ходити, та ще й вантажі тягати. Дороги в нас погані, кам'янисті, худоба враз собі копита позриває. Я не люблю часто ходити до коваля, не можу дивитись, як худобу валять на землю, щоб підкувати. З усіх наших ремісників найбільше до вподоби мені у дядька Флора.

Флоро гончарює, мальований товар ліпить, який по селах вміть розкуповують. «Несправедливо виходить,

Флоре,— кажу йому.— Твій товар живе між людей, ні дощу не боїться, ні холоду, ні спеки. Мій товар теж із печі, а живе один день».— «Побий його лиха годинa, той мій товар! — сміється Флоро.— Крутиш те колесо, місиш глиняне тісто, розмальовуєш глечики, щоб барвисті були, аби хоч малюванням тим сім'ю прогодувати! Нелегко мені, але як-небудь проживемо!»

Він справді не занепадає духом, посвистує собі, колесо обертаючи, бачу, під повіткою в нього вже чимало товару набралося. «Але ж і візок ти собі прикрасив!» — захоплююсь я. «Помалював трохи»,— киває він головою.

На візку в нього намальовані ботевський загін, прапори і леви, турки й башибузуки в рожевих шароварах, рушниці, шаблі та всяка всячина. А сам Флоро то посвистує, то мугикає щось і весь час рухається — ні руки, ні ноги й на хвилину в нього не зупиняються — така вже звичка гончарська. «Знаєш, Флоре,— жаліюсь я гончареві,— почали в мене руки тремтіти, сьогодні вранці, як виймав другу випічку, кілька хлібин скориною вниз перевернулися. Мабуть, незабаром доведеться мені закривати лавочку».— «Не журись, Ангеле,— відказує Флоро,— ми з тобою не скоро свою лавочку закриємо. Міситимемо тісто або глину, доки якогось ранку не знайдуть нас по шию в тісті чи в глині».— «Е,— не погоджуюсь я,— зі мною такого не буде, як з майстром моїм, македонцем. Одного ранку знайшли ми його на сходах — упав, несучи дошку з тістом. Так і лежав, а тісто піднялося й поповзло до дверей. Я, коли побачу, що мене руки й ноги більше не тримають, сам свою лавочку закрию. Чув я від старих пекарів, що як починає в тебе хліб униз скоринкою перевертатися, надходить твій час!» — «Забобони, Ангеле, забобони!» — Флоро на те.

Побалакаємо ми з ним отак, викуримо по дві-три цигарки, і я рушаю далі. До Лека Алексова не завер-

таю, багато скалок летить од його каміння, так в око і влучать. До нього як зайдеш, оддалік стояти треба й кричати на весь голос. Тому я й не заходжу до нього, лише через огорожу зазираю, що він там робить.

Пройдуся отак вуличкою та й вертаюсь назад; бачу — пекарня стоїть із спущеною віконницею, димар не курився. Пекарня цілу ніч працювала, нехай удень відпочине. Приляжу і я відпочити, бо вночі не виспишся. Ми, пекарі, завжди вдень досипаємо. Є в мене над пекарнею кімнатка невеличка, отам і спимо з жінкою. А велика кімната в нас робоча, там борошно стоїть, там тісто вчиняємо в діжі. Діжа в мене велика, сім метрів завдовжки, глибиною до пояса, соснова. Вкладаюся подрімати, а сам думаю: «Милойко, певне, вже дістався зі своїми мулами куди треба. Аби тільки з ним нічого не скоїлось по дорозі». В перші місяці, коли я почав йому потроху борошно відсипати, дуже було мені неспокійно, та потім звик. Через мою пекарню багато борошна проходить, неважко трохи втаїти. Часом зайде поліція, розпитує, чи не навідується до мене хто в базарний день, щоб потай борошна купити, чи не примічав я чого підозрілого, чи ті, що в горах працюють, не беруть зайвого хліба з собою. «Де там,— кажу,— самі злидні, візьме чоловік одну хлібину під пахву, та поки в кар'єр на Беговицю зійде, усю й з'їсть».— «Як помітиш щось,— наказує поліцай,— одразу приходь і доповідай!» — «Прийду,— кажу,— але навряд, щоб я помітив...»

Подрімав трошки в світлиці, а коли прокинувся, бачу — вже сутеніє, жінка опару вчиняє. «Приїшов Милойко?» — питаю. «Не чути було»,— відповідає жінка, зчищаючи тісто з рук.

Встаю я, пересіваю борошно, посипаю ним дно діжі, виходжу на вулицю — чекати Милойка біля

пекарні. Там у мене дерев'яна лавка є, сиджу я на ній, курю в темряві її дивлюся, як люд з роботи повертається. Проходять лісорубн, поганяючи мулів. За ними — каменярі з кар'єрів, що на Беговиці, супуть і цигани, які каштани ходили збивати,— ті все комісаріат лають; а я сиджу в темряві, видивляюся трьох мулів і прислухаюся, чи не пролунає голос Милойка: «Добрий вечір вам!» Жінка теж до мене спускається, загорнувшись у в'язану хустку, сідає поруч на лавочці й мовчить. Ми, мов дві хлібини, з одного тіста ліплені,— рідко гомонимо одне з одним. Міський годинник б'є десяту — час уже вкладатися спати. Підводимось обоє з лавки й мовчки йдемо нагору в світличку, навіть в очі одне одному не дивимося. Перезирнемося, та жоден ані слова не скаже.

В ліжку ми теж мовчимо, прислухаючись, чи не їде Милойко з мулами. Замість Милойка чути лише удари міського годинника; кожен з нас рахує їх подумки. «Дванадцять»,— каже жінка. Повільно спливає час. Годинник б'є знову. «Перша»,— озиваюсь я. І раптом чую, як тричі стукають у двері.

Це Милойко. Пошепки каже: «Добрий вечір вам!» — і заходить у хату з якимось незнайомцем. А в того чоловіка рана кров'ю обкипіла, перев'язати треба. «Хай перепочує в тебе, дядьку Ангеле,— каже Милойко,— а наступної ночі я його заберу й одведу в інше місце». Перев'язуємо рану, чоловік намагається всміхнутися, та очі в нього злипаються від утоми. Ліг як був — не роздягаючись, лише пістолет зняв і сховав під подушку. Жінка причинила двері кімнати, Милойко нечутно зник, а ми почали місити тісто, бо опара вже вистигла й пухирями взялась.

Я вимішую з одного боку діжі, а жінка — з другого, одне на одного й не дивимось. Як замісили, спускаюсь униз, щоб піч затопити. Готуючи першу випічку, віконницю не підіймаю — ніч надворі, зроблю

це, коли хліб повиймаю. Перші дрова вже прогоріли, накладаю другий ряд і, як добре розгорілося, йду нагору глянути, чи піднялося тісто.

Воно вже виповнило всю діжу й лізе все вище й вище. «Час уже,— кажу жінці,— хлібини ліпити». Хотів я на першу хлібину тіста взяти, та так і закляк над діжею, бо в цю мить унизу заторохкотіли у віконницю. «Відчиняй,— чутн чоловічі голосн.— Поліція!» Двері позад мене рипнули, і на порозі з'явився чоловік, якого привів Милойко. На обличчі в нього ані сліду втоми, очі жваво дивляться, здоровою рукою тримає пістолет; переступив поріг і став між мною й жінкою. Кажу йому, що через вікно він не вискочить, в мене там грати залізні, що виведу його через задні двері. Поки я відчиняти поліцаям, він утече через садок.

Так ми й зробили. «Зараз, зараз!» — щодуху кричу поліцаям, а сам чоловікові двері показую. Він легко відкрив їх і зник у саду, а я пішов відчиняти. Тільки взявся за клямку, чую постріл за спиною. Розгубившись, я спершу не розібрав, що сталося, відчинив двері, мене відштовхнули, загриміли чобітьми до задніх дверей. «Стій!.. Стій!» — кричать, а хтось раптом: «Стрезова вбито!» Вдарили мене ззаду, я впав долілиць коло печі. Потім схопили за волосся й потягли сходами нагору. Ногами топчуть, б'ють прикладами, про щось питають — і не добереш про що. Зв'язали мені руки й ноги мотуззям, і жінку теж зв'язали біля діжі. «Як тарганів, живцем їх спалимо, як тарганів!» — чую, мов здалеку.

Пам'ятаю, як забили знадвору двері, потім забряжчали бідони, запахло гасом.

Почав я тоді потроху до тями приходити. Чую, піді мною розжарена піч гуде, аж виє — от-от вибухне. Здогадався я, що вони гасу в піч налили і всю пекарню підпалили. Чую, як стіни полум'я охопило

ій до покрівлі підступає. Вогонь б'ється в стіни, мов скажена кішка, трощить черепицю на даху, потім знову донизу спускається, на мить зупинившись перед залізними гратами на вікнах. Чую крізь тріскотняву — годинник ударив тричі. Саме час нам із жінкою хлібини ліпити й зносити вниз — на першу випічку. Мовчки глянули ми одне на одного, потім на тісто у великій діжі. Воно піднялося, росте, вилазить із діжі, мов величезний сніговий замет. Вогонь знайшов собі шпарини, майнув дощаною підлогою, обнишпорив наш одяг, мов розбійник. І тут мені стало страшно й боляче, та незабаром біль ущух, і я побачив, що сльози на очах у жінки висохли. Мої очі теж перестали сльозитися, і весь я зробився легкий, мов сажа. Жінка теж стала легкою, як сажа. Полум'я вилося, свистіло, обгортаючи з усіх боків сніговий замет тіста, але розтопити його не могло. Сильна тяга трохи підняла нас із жінкою, і ми, наче справжні пластівці сажі, закружляли навколо велетенської хлібини. «Бач,— кажу жінці,— яку здоровенну хлібину спечемо ми сьогодні, з Тодорині Ляльки завбільшки. Все містечко нею нагодуємо, і ще залишиться». Жінка мовчить, така в неї вдача мовчазна, лише головою киває. Крізь полум'я мені видно, як надворі люди збираються, тримають у руках картки, що їх комісаріат видає, і чекають, поки хліб спечеться, щоб на роботу рушати — хто в горн, хто ліс рубати, хто в кар'єри на Беговицю.

Перший, звичайно, Милойко з трьома мулами стоїть. «Доброго ранку, дядьку Ангеле!» — каже Милойко, знімаючи шапку. Раніше не знімав, а тепер зняв і стоїть простоволосий. «Щось рано ти вирядився!» — кажу. «Зарані, дядьку Ангеле, бо лісництво не дозволяє дерев на старій лісосіці рубати, треба аж на літні пасовиська дертися. Поки дістанешся туди та поки вернешся назад, уже й смеркає». Далі бачу —

цигани цілим натовпом перед пекарнею зібралися, поспиралися на довгі дрючки і гріються біля вогню. Кравець стоїть увесь нитками обсотаний, метр у руках тримає, ніяк не може крізь вогонь пройти, щоб мірку з мене зняти: домовлялися ми з ним, щоб нові штани мені пошив, бо старі геть витерлися. І Лека Алексова бачу, цей трохи позаду стоїть, примружився недовірливо — мабуть, боїться, щоб не стрельнула яка іскра в око та не осліпила. Вогонь догоряє, а люди все йдуть і йдуть, бо ж день нашого містечка починається в моїй пекарні і кожен насамперед туди йде, щоб узяти під пахву свою хлібину. Дах не витримав, похилився на бік і з гуркотом упав перед пекарнею. Народ відсахнувся, та не розійшовся. Кажу жінці: «Усе мені зрозуміло, не розумію лише, хто нас зрадив!» Мовчить жінка, тільки плечима знизує.

Як упала покрівля, лишилися ми під відкритим небом, зорі вгорі, навіть темне громаддя Балкан видно. Підхопив нас вітер із жінкою, мов сажу, покружляли ми та спустилися на лавку перед пекарнею. Пам'ятаю, попросив я тоді Милойка: «Перекажи, Милойку, нашим людям у горах, що більше борошна не вможу посилати, бо ми з жінкою борошно замісили в одну хлібину й спекли її, щоб усе містечко їло; і для наших людей у горах вистачить, і для селян теж, що в базарний день возами приїжджають. Усякий хліб святий, Милойку, але той хліб, який ми сьогодні спекли,— найсвятіший!» Милойко стоїть простоволосий, киває головою, його троє мулів — теж простоволосі — дивляться на нас і теж головами кивають.

Вдалині почав бити міський годинник. «Скільки разів било?» — питаю в жінки. «Не знаю,— каже.— Якось замислилася й забула полічити».— «От і я замислився,— кажу,— і теж не полічив, скільки разів било». Відтоді й покинули ми з жінкою лічити, скільки разів б'є годинник.

КАМЕНІ

Що таке камінь? У гранітних кар'єрах з нього роблять бруски, щоб дороги мостити, в простих каменярнях селяни видобувають тонкі плитки й вкривають ними свої хати — глянеш на таку хату, криту кам'яною плиткою, а вона ледве стоїть, страшенно давить її кам'яна покрівля. Останніми роками пласку марсельську черепицю вигадали, понаставляли скрізь майстерень, щоб виробляти її, проте черепиця дорога, не кожен гроші має, щоб хату нею вкрити. В моєму берковському краю багато каміння, з нього викладають підмурки хат і огорожі, вимощують дороги, починаючи від кар'єрів: де брущаткою, а де просто щебенем. Понад дорогами теж камені стоять, вказують подорожньому, до якого кілометра він дійшов. На ниви глянеш, що попритулялися тісно й одна одну підпирають, спинаючись схилами горбів,— і там камені побачиш — вони вказують, до якого місця чия нива сягає. По селах усюди осьові камені поставлено, за ними дорожні майстри визначають лінію, по якій слід ставити нові хати й прокладати вулиці. Геодезичні вишки, які стирчать на пагорбах, також на осьовому камені тримаються. Багато каміння розкидано по місцях, де колись церкви або каплиці стояли, чимало римських каменів у землі спить — то тут кайло видобуде на біляїі світ римський камінь з незрозумілими письменами, то там рало кам'яний виріб римлянина вигорне.

І на річки наші глянеш — вони теж кам'яні. Навесні водяні потоки викорчовують каміння на своєму шляху і з гуркотом котять його кам'яним річищем,

а як вода спаде, в річищі залишаються кам'яні отари. Надійде нова вода, змете отари й пожене вниз, до Дунаю. Бредуть ті отари поволі, наштовхуючись одна на одну, зупиняються спочити десь на плесі. В моєму краю відпочиває безліч таких кам'яних отар. Якщо в долину спуститися, ніде каміння в річці тобі не трапиться, самий пісок стелиться. Річки поступово змололи своїми жорнами наше каміння, розіславши дрібне мливо вздовж берегів. Коли кінь ступає на м'яку землю рівнини, він грузне в ній. Коли кінь по моєму краю йде, підкови його з каменю іскри викрешують. Камінний мій край! Рівниною легко дороги прокладати. Їдь собі навпростець — і вже пролягли за тобою дві колії. У моєму краю козячу стежку пробити — і то треба з камінням змагатися; якщо шалена річка перетне тобі шлях (а річки в нас шалені, піняві, кипучі, як думка), знову ж таки каменем обидва береги треба з'єднувати, щоб на той бік дістатися.

Камінний край! Або, як Леко Алексов каже, те, що про Адама і Єву розповідають, усе те в долині було, в долинах глини скільки хоч. Нашого Адама бог з каменя витесав і з кам'яного його ребра зробив Єву. Тому Леко і вважає, що першим каменярем був бог. Не знаю, чи видирався тоді бог козячими стежками аж до Тодоринних Ляльок, щоб знайти добрячий камінь для Адама і Єви, не знаю також, чи був він першим каменярем, але, в усякому разі, знаю, що Леко Алексов — перший каменяр нашого містечка. Вічно товчеться він у мармурових кар'єрах на Беговиці, вибирає там камінь чи для надгробків, чи для водопійних корит. Усі нам'ятники в нас на кладовищі — його витвір, люди давно вже на порох обернулись, а камені Лека Алексова стоять мовчазні й непорушні, мов знаки, які не стерти з лиця землі. Леко Алексов каже, що камінь — це історія людини і всього народу. Єгиптянин придумав супроти піску камінну піраміду,

каменяр — надгробні пам'ятники, а народ берковського краю — камінну Громаду; хто не йде повз неї, кине камінь та й каже: «Хай буде проклятий Цеко!»[1] І хан Омуртаг, дарма що ханом був, залишив по собі камінну колону, щоб пам'ятали[2].

Леко Алексов відчуває душу каменя, розуміє його, як от є люди, що розуміють тварин, або такі, що кладуть живих змій собі за пазуху. Коли помер протосингел нашого містечка, протосингелші замануло ся, щоб Леко Алексов на його надгробку янгола висік. Задля того каменяр із вдовою ходили в кар'єри на Беговицю камінь вибирати. Вдові то один камінь сподобається, бо з темнішими прожилками, то інший, бо блискучіший, та Леко Алексов лише головою хитає і далі йде, кращий камінь шукає. «В цьому,— каже,— янгола нема! А в оцьому — не тільки янгола, а й корита нема!»

І так, перебравши один по одному чимало камепів, він нарешті знайшов добру брилу, виламану в кар'єрі, перевернув її, щось подумки розмітив і сказав, що всередині цього каменя є янгол. Перевезли брилу у двір до каменяра, той пооббивав її долотом з усіх боків, і з неї справді проглянув камінний янгол. Леко

---

[1] Ідеться про народний звичай, що побутував у селах Берковської околії: на знак осуду й зневаги до кривдника чи гнобителя селяни з прокльоном кидали в певному місці камені, з яких випростало кам'яне громаддя. Описаний Іваном Вазовим у поемі «Громада», де односельчани проклинають багатія Цеко, що віддав туркам свою дочку.

[2] Одна з найдавніших пам'яток болгарської культури — мармурова колона, поставлена за наказом хана Омуртага (правив з 816 по 831 рік) у Преславі — столиці Першого болгарського царства. В написі на колоні, зокрема, сказано: «Людина вмирає, хоч би й добре жила, народжується інша. Нехай же той, хто народиться останнім, побачивши написане тут, згадає того, хто це зробив».

Алексов уміє роздягати камінь і показати, що в нього всередині. А втім, він це відчуває, ледве камінь побачить. Він каже, що в кожному камені хтось спить — тварина, звір, розп'яття або людина. По наших кар'єрах здебільшого звірина та худоба спить, а є такі кар'єри, де тільки люди сплять — і в чоловічій подобі, і в жіночій... Є каменярі, які тільки те й роблять, що знімають оболонку й визволяють тих людей, а народ дивиться й від подиву німує.

У нас, однак, здебільшого звірина й худоба, та ще от янгол знайшовся для протосинтела. Янгол і досі бовваніє на кладовищі, по правді сказати, не бозна-який, та при наших нестатках усе ж таки янгол.

Каменярня Лека Алексова стояла просто неба, у дворі. Двір зі схилом до вулиці, з нього було видно як на долоні все, що діялося на вулиці, хоча на ній майже нічого й не діялося. Леко Алексов бачив, як рано-вранці люди йшли до пекарні Ангела Колова по хліб, потім цигани з довгими дрючками на плечах по каштани тяглися; коваль відчиняв свою кузню й починав худобу підковувати, кравець роздував жар у прасці, наставивши на неї бляшану трубу, щоб збільшити тягу, стельмах цілий день по ковадлу кленав, а як не кував заліза, то боковини возів фарбував і ставив перед своєю майстернею сушитися. Поряд з каменярнею Лека Алексова гончарна майстерня дядька Флора розмістилася. Флоро крутив гончарне коло, сушив посуд, розмальовував його або розтоплював свою піч, щоб випалити горня, або миску, або глечик. Потім зникав на кілька днів — їздив по селах околії товар свій продавати.

Продавши хліб, виходив з пекарні Ангел Колов, ішов вулицею — то до одного ремісника зазирне, то до іншого, там потеревенить, тут цигарку викурить, там посидить. Біля Лека Алексова він теж зупинявся, тільки за огорожею. Зіпреться ліктями на огорожу,

погомонять трохи, Леко Алексов кличе його заходити, та пекар хитає головою — не любить на кам'яні хрести дивитися, та й скалки з-під долота летять, можуть в око влучити. «То так,— каже Леко Алексов,— камінь — це тобі не голими руками тісто місити, хлібини з нього ліплячи. Проти каменя з голими руками не виходь! Тут молота треба, долото сталеве! Сталлю як натиснеш на камінь, одразу побачиш, що й він м'якший від тіста стає і в усьому тебе слухається!» — «А так, так!» — каже Ангел Колов і йде собі далі.

Жіночка його теж двічі вулицею проходить, заносить талони в комісаріат. «Бог у поміч, Леко!» — каже вона. «Дай боже, Василко»,— озивається Леко Алексов, стежачи за нею одним оком, а другим пильнуючи, щоб камінь долотом не попсувати. Увечері Милойко вертається з мулами, везе три в'юки дров, часом грибів принесе, інколи порхавку — з дітьми бавитися. Дітвора скаче вулицею на одній нозі, смикає мулів за хвости, а Милойко раптом озирнеться і — пух! — порхавкою. Порхавка димом дітям межи очі стріляє, пустуни розбігаються, та невдовзі знову біжать позаду й знову смикають мулів за хвости. А Милойко знову — пух! — порхавкою.

Все те Леко Алексов примічає зі свого двору. Все звідси видно як на долоні; життя наше у всіх на очах проходить. Але життя каменю бачать тільки очі Лека Алексова, бо таке в нього ремесло, і він єдиний у містечку розуміється на душі каменю. Все інше може побачити кожний.

Коли поліція підпалила пекарню і в ній живцем згоріли Василка і Ангел Колови, все містечко збіглося дивитися. Поліцаї з карабінами поставали перед натовпом і стежили, щоб хтось не кинувся гасити, люди юрмилися, освітлені полум'ям; Леко Алексов теж стояв серед людей і чув, як з брязкотом падає на каміння порожній посуд, з якого люди збиралися

гасити пожежу. Тут відро заторохтить, там мідний казан упаде, і від того брязкоту в Лека Алексова потемніло в очах. Темніло йому в очах і потім, коли він стояв навколішки, тесав камінь, озираючись, бачив за огорожею чорну куну згарища. Цигани, як завжди, йшли юрбою, з дрючками на плечах, та коли наближалися до пекарні, замовкали. І Милойко більше не приносив з лісу великих порхавок, діти не бігли слідом і не смикали його мулів за хвости.

Ночами Леко Алексов вслухався у стугін річки, і його слух вловлював скрегіт каміння. Він знав, що то велнкі отари каменю повзуть униз на рівнину, наштовхуючись одна на одну. І якийсь острах брав його від того, виростала якась злість проти каменю. Бо ж усе на світі боїться часу, лише камінь не боїться. Леко Алексов не знав давньої приказки, що все боїться часу, але час боїться пірамід, однак думка його билася десь біля цієї приказки. Вранці виходив надвір сердитий, сердито починав тесати камінь. Жили навпроти люди, диміла навпроти пекарня, і вся вулиця вранці пахла свіжим хлібом. Тепер немає пекарні, немає людей, вітри рознесли попіл, дощі розмили згарище, й від усього лишилася тільки купка закуреного каміння. Який же то безумець вигадав, щоб камінь переживав людину!

«Переживе нас камінь, Милойку,— нарікав Леко Алексов, коли Милойко проходив увечері зі своїми мулами.— Все життя борюся з ним, але знаю, що настане день, і він мене переможе!» — «Так і має бути!» — каже Милойко, йдучи своєю дорогою. «Що таке був Стрезов? — міркує Леко Алексов.— Стрезов був страховиськом, а от, бач, стрельнули в нього тієї ночі з пекарні Ангела Колова — і нема страховиська. Я витесав йому пам'ятник, але ж пам'ятник — не страховиськo, це діло мертве, лише знак по людині.

Після Дев'ятого вересня, трохи згодом, уже аж наприкінці війни, коли верталися з фронту наші добровольці і в містечку з'явилося чимало солдатських гімнастерок, зайшла мова й про пам'ятник Ангелу-пекарю.

Леко Алексов узявся сам вибрати камінь і пішов з Милойком у кар'єр на Беговицю. Камінь, який робітники видобули з кар'єру, йому не сподобався, і він зажадав, щоб підірвали знову. Робітники заклали вибухівку, поховалися, а найгорластіший з них загукав: «Стережи-и-ись!» — щоб не сталося нещастя, як хтось ітиме дорогою. Заряд глухо вибухнув: ррруп! — вивернув чимало каміння, Леко Алексов, оглянувши його, нарешті вибрав те, що йому було потрібно, і вдвох з Милойком витяг брилу на воза. «Обіцяв я Ангелові, що поставлю йому пам'ятник з Тодорині Ляльки завишки, і зроблю це, бо він герой нашого містечка. І не тільки нашого, його знають на сто кілометрів довкола». Милойко зняв боковину з воза, щоб камінь скинути, та й каже: «Зрадив хтось нашого дядька Ангела й тітку Василку зрадив, та ще ніяк не докопаємося, хто саме».— «Без чужого ока тут не обійшлося»,— каже Леко Алексов, підсуваючи під брилу залізний лом, щоб її з воза скинути.

Камінь перекидається, з глухим гуркотом падає додолу, і земля під ним аж здригається. «Дуже великий той камінь,— каже Милойко,— не знаю, чи й упораєшся ти з ним?» — «Е,— сміється Леко Алексов,— ще не народився той камінь, з яким би я не міг упоратися. Доки в руках сила є, доки тримаю молот і долото, я каменя не боюся!»

Милойко ставить на місце боковину, стьобає батогом мулів, і його віз рушає, підстрибуючи на бруківці. Леко Алексов, насвистуючи, обходить камінь з усіх боків, вимірює його метром, два чи три рази перевертає ломом, гарненько підмощує й береться тесати.

Кам'яні уламки летять врізнобіч, каменяр примружується, щоб в око не стрельнуло. Працює та поглядає на вулицю. На вулиці з'являється Василка — талони в комісаріат несе. «Бог у поміч, Леко!» — каже жінка. «Дай боже, Василко!» — подумки озивається Леко, придивляючись, щоб долото не попсувало каменя. Жінка зникає, ще й до рогу не дійшовши, вулиця порожня і ніби чекає, що хтось ступить до неї та піде бруківкою. Леко Алексов, поклавши молот і долото на камінь, вдивляється за огорожу і теж чекає, чи не з'явиться хто на вулиці. Всі ремісники покинули працювати й поставали перед своїми майстернями, задивившись усі в один бік.

На вулиці з'являються поліцаї на чолі із Стрезовим, ідуть, не озираючись, прямо до пекарні Ангела Колова. Ледве Стрезов постукав у двері пекарні, гримнув постріл, Стрезов падає долілиць. Інші поліцаї приставляють до стін драбини — одну до одної — й забивають в пекарні всі вікна. Потім кожен з них хлюпає на пекарню по бідону гасу, й вона враз спалахує. Спалахує і вимть обвуглюється, не встигнеш і оком змигнути... Леко Алексов кліпає і, коли знову дивиться на пекарню, бачить замість неї лише купку закуреного каміння. На камінні сидить дядько Ангел, потім підводиться й, не знімаючи фартуха, йде вулицею. «Заходь, заходь, Ангеле!» — кличе його Леко Алексов, та Ангел Колов не заходить, а стоїть, спершись ліктями на огорожу. «Не люблю я на кам'яні хрести дивитися, Леко,— каже пекар,— та й он скільки уламків летить з-під твого долота, ще в око стрельне!» — «То так,— каже Леко, працюючи долотом.— Камінь — це тобі не хліб місити. З голими руками супроти нього не виходь. Тут треба молот, сталеве долото треба. Як натиснеш на камінь сталлю, бачиш, що він стає м'якший від тіста й слухається тебе».— «А так, так!» — каже Ангел Колов і простує вулицею, але, не дійшов-

ши до її кінця, раптом зникає, як і Василка, посеред дороги. Стоячи навколішки серед кам'яних уламків, Леко Алексов зітхає й знову береться за долото. Вдень камінь нагрівається, опівдні він уже гарячий, мов жар, не можна й пальцем торкнутися, а ввечері стає прохолодним.

День у день пам'ятник набирає потрібної форми, купа уламків довкола зростає, щовечора Милойко зупиняє мулів біля огорожі й заходить у двір подивитися, чи далеко просунулася робота. Леко Алексов підводиться, розминає спину, бо ж стояв цілий день, зігнувшись над каменем, і, насвистуючи, оглядає мармурову брилу. «Це найкращий мій пам'ятник,— хвалиться він Милойкові,— камінь покірний, м'яко піддається долоту, ніби липове дерево тешеш. Наше містечко ще не бачило такого пам'ятника».

Милойко теж оглядає камінь, обходить його з усіх боків, прикидає, який він буде завтрашки, коли стоятиме, розпитує, з якого боку висічуть імена, де буде зірка, а де напис: «Хто загинув у бою за свободу, той не вмирає!» І Леко Алексов, вийнявши з-за вуха олівець, намічає олівцем, де буде те, а де інше.

Виходить Леко Алексов на вулицю, щоб пройтися, а коли в сутінках вертається назад, бачить — біліє посеред двору камінь, мовчазний і холодний. Кам'яні уламки шарудять під ногами. Вони шарудять, та чоловік їх не чує, думки його далеко, погляд блукає десь поза двором і намагається пронизати сутінки над містечком, але сутінки дедалі густішають, глухий морок облягає місто. Леку Алексову спадає тоді на думку, що з каменем можна боротися, але з мороком боротись не можна. «Скажу це Милойкові завтра»,— хитає головою каменяр, ідучи в темряві до своєї хати.

Камінь лишається у дворі — бліда пляма, що ніби вбирає в себе холод гірської темряви.

Наступного дня, коли ще й Милойко не з'являвся на вулиці зі своїми муламн, Леко Алексов побачив, що пекар з жінкою наближаються до його огорожі. Пекар ішов попереду, поклавши на плече свою довгу лопату, жінка на кілька кроків позаду, сховавши руки під фартух. Пекар зупинився перед огорожею, підняв догори лопату, тримаючи її обіруч і водночас ніби спираючись на неї. Лопать її уп'ялася в синє небо, мов весло — ніби чоловік от-от збирався занурити його в небесну синяву й кудись поплисти. Але пекар не спускав його й нікуди не плив, а стояв біля огорожі, поруч мовчала його жінка, і обидва зачудовано дивилися на обтесаний камінь біля ніг Лека Алексова. Каменяр почав гострити долото, збираючись вирізати літери на пам'ятнику, пекар і його жінка дивилися з-за огорожі, як Леко Алексов на віки вічні висікатиме їхні імена на камені, щоб люди в містечку віками читали ці імена, і селяни, що приїжджають своїми возами в базарний день, теж щоб читали.

З'явився і Милойко, зупинив мулів біля огорожі, а сам зайшов у двір. Він хотів зблизька подивитись, як висікатимуть імена на камені. Вжик, вжик! — рипіло долото на точилі, й Леко Алексов пробував лезо пальцем. «Як бритва стало,— сказав він Милойкові, опускаючись перед пам'ятником навколішки. Він знову озирнувся на вулицю, пекар і його жінка стояли на тому ж місці, а лопата підпирала небо, вдвічі вища за будівлі.

Переконавшись, що всі зібралися, Леко Алексов поплював на долоні, взяв молот і вдарив по долоту, примруживши око. Тієї ж миті пролунав тріск, і камінь розколовся навпіл, ніби грім у його серце вдарив. «А-а-а!» — застогнав Леко Алексов і випустив з рук молот. Милойко здригнувся, глянув на розколотий камінь, потім на зблідле обличчя чоловіка, що стояв перед каменем навколішки: обличчя його стало біліше

за камінь. І очі в чоловіка наче скам'яніли, безкровні вуста ворухнулися, але Милойко не розібрав, чи хотів той щось сказати, чи беззвучно шепотів молитву.

Позадкувавши через купу уламків, Милойко зміг лише вимовити: «Рука зрадника не може не здригнутися, торкнувшись імені героя!»

Чи почув його Леко Алексов? Не знаю, чи почув, знаю лише, що коли він озирнувся, за огорожею не було ні пекаря, ні його жінки. Вулицею гуркотіли залізні шини,— мабуть, Милойкового воза, та його вже не було видно. Каменяр бачив перед собою лише розколотий навпіл камінь і самотню пекарську лопату на вулиці, удвічі вищу за будівлі. Лопата йшла, вгородившись у небо, наче загрібала його синяву. Вона підіймалася вулицею нагору, до кар'єрів, хтось горласто кричав: «Стережи-н-ись!» У кар'єрах пролунав вибух, але дерев'яна пекарська лопата не здригнулася, вона пливла далі, і чим далі відпливала, тим більшою ставала. Леко Алексов, етоячи навколішки над розколотим каменем, заскавчав, а самотня пекарська лопата все віддалялася й більшала.

МИЛОЙКО

«Бач, Милойку,— сказав мені Леко Алексов,— мов бритва, долото стало...» Та ледве він тим долотом ударив, камінь розколовся навпіл, немов його порохом підірвали; побачив я тоді, як зблід Леко Алексов — навіть очі в нього зблідли, і я одразу збагнув, хто зрадив дядька Ангела й тітку Василку, хто виказав їх поліції. Я тоді ще кинув йому, що рука зрадника не може не здригнутися... Зрадник може стримати свою руку, він і себе може стримувати, та все ж колись затремтить і одним-єдиним рухом розкриє свою таємницю.

Стьобнув я мулів, порожній віз гуркоче вулицею, але я не чую його гуркоту, чую лише тріск каменя, що розколовся навпіл. Мули зупиняються перед моїми воротьми, стоять, вухами прядуть, помахують хвостами, а я не здогадуюся, що треба ворота відчинити і возом у двір заїхати. Сиджу на возі та й думаю: зрадник не може вирізьбити пам'ятник героєві, всі сили природи стануть йому на перешкоді, сам пам'ятник стане на перешкоді й не дасться йому. Дядько Ангел і тітка Василка — святий приклад для нас, і пам'ятник їм може бути зроблений тільки святими руками. Навіть камінь, хоч він холодний і бездушний, не дає нечистим рукам доторкнутись до себе.

Думаю, чи сьогодні піти куди слід і все розповісти, чи, може, лишити цю справу до ранку? Коли дядько Ангел і тітка Василка згоріли в пекарні, я намагався дізнатися, хто ж їх зрадив, терся поміж людьми, прислухався до балачок, навіть у поліцію кілька разів ходив і там прислухався, чи не відкриється хоч ни-

точка якась, щоб можна було за неї вхопитись. Мені скрізь легко пройти, бо мої мули дровами вантажені. В поліції пропоную три в'язки дров, по заїздах пропоную три в'язки, в казармах, в офіцерській їдальні зупиняю мулів та й продаю дрова офіцерам. Зі своїми мулами я куди хоч проникнуся — там прислухаюсь, там розпитую, та ниточку ніяк не знайду. Після Дев'ятого вересня наші переглянули всі архіви, познаходили в них імена провокаторів і доносників, але про дядька Ангела й тітку Василку нічого не знайшли. Та я знаю — ніщо в цьому світі не лишається прихованим і в якийсь день зрадник все одно виявиться... І от сьогодні камінь сам розколовся й вказав на зрадника.

Злізши з воза, я завів мулів у двір і, поки розпрягав їх і складав упряж під повіткою, вирішив піти завтра вранці й розповісти все як було в міліції або в партійному комітеті, бо ж і партія, і міліція давно над цим голову сушать, та ніяк на слід не можуть натрапити. Те саме вийшло і з дядьком Флором. Він розвозив по селах гончарні вироби і зв'язок з партизанами підтримував, але його виказали і вбили на мосту. Загинув дядько Флоро, дрібні дітн лишилися, жінка хвора й безпорадна — чим їй, тих дітей, годувати. Купив я тоді в неї Флорового візка, взяв найстаршого з дітей з собою в ліс по дрова. Візок дядька Флора весь помальований — тут і повстанці, й башибузуки,— але під дощами й на сонці фарба почала лущитись, тепер уже й не розбереш, де там башибузуки, де загін, а де пароплав. Як дійдуть колись рукн, віддам візка стельмахові, хай пофарбує боковини та знову намалює повстанців і башибузуків, а дядька Флора посередині хай намалює з барвистим берковським глеком, і дядька Ангела Пекаря, і тітку Василку хай намалює, як зустрічають вони з хлібиною загін і воєводу. Аби колись рукн до того дійшли.

Вночі мені довго не давала заснути думка, як то я не домізкувався, що Леко Алексов був зрадником. Живемо на одній вулиці, за три хати один від одного, а, бач, не спадало на думку, що то діло його рук. З його подвір'я всю вулицю видно, миша не пробіжить непомітно. А він сидить собі у дворі, цюкає долотом по каменю, а одним оком на вулицю зиркає: хати, двори, майстерні — все бачить, хто заходить і виходить, хто що несе — все в нього мов на долоні. От як буває, за три хати один від одного живемо, а я й не домізкувався, що Леко Алексов, обтісуючи камінь та примружуючи очі мовбн для того, щоб скалка в око не влучила, насправді примружувався, щоб краще бачити, хто кудн йде й на кого треба донести в поліцію! «Дивися, дивися,— охоплює мене злість,— завтра дивитнмешся крізь гратп в міліції, а як у землю підеш, ніхто тобі хреста не витеше з каменю, навіть могили твоєї ніхто не знатиме!»

Засипаю з такнмн думками, та ледве почав дрімати, чую стук у вікно. «Милойку! Мнлойку!» — кличе хтось знадвору. «Хто там?» — питаю, сівшн в ліжку. «Та я, я»,— чую у відповідь. А сам ні голосу впізнати не можу, ні обличчя, бо темно надворі, а я ще й сонний до того ж. Устав я, засвітив лампу й пішов відчинятн вікно. Прочинив, бачу освітленого лампою Лека Алексова; такого ж блідого, як учора ввечері, коли в нього камінь під долотом тріснув, лиш очі не білі, як учора, а почервонілі. Па плечі в нього залізний лом, на голові — бриль солом'яний.

Здивувався я, побачивши Лека Алексова. Дивлюсь на нього мовчки, мовчить і він, потім каже: «Про вчорашнє ти, Милойку, неправду сказав. Я не зрадник, і рука в мене не здригнулася, то в камені гнила жила була всередині, ударив я долотом і якраз в неї влучив. Тому він і розколовся навпіл, наче від грому. Та ще, скажу тобі, мені через те мову відібрало, що

я, коли дійшов до імені, побачив, як Ангел і Василка підступили до огорожі, сперлись на неї та й дивляться, як я літери висікаю. Ангел велику пекарську лопату тримає, а сам мені в руки дивиться, як я літери буду висікати. І досі все в мене перед очима стоїть».

Зросився я холодним потом, не можу й слова мовити. А Леко Алексов стоїть у проймі вікна, до пояса лампою освітлений. «От і прийшов я, Милойку, просити тебе — поїхати зі мною в кар'єри на Беговищу, виберемо камінь і привеземо сюди, я сидітиму над ним день і ніч, долота з рук не випускатиму, а пам'ятник таки зроблю».

«Звичайно! — кажу я й починаю одяг шукати.— Хочеш зараз їхати?» — «Зараз, зараз,— квапиться Леко Алексов.— Я й так цілу ніч очей не зімкнув через твої слова і не зімкну, доки пам'ятник не викінчу».— «Та, звичайно»,— кажу я, а сам одяг шукаю по хаті, сорочку навиворіт надіваю, знімаю й знову надіваю — і знову навиворіт. Ладен тут же в хаті на коліна впасти й перепросити чоловіка за тяжкі свої слова. Мені стає ніяково, що я подумки вже й за грати його вкинув, а неборак стоїть тепер у мене в дворі, очі від безсоння почервоніли, хоче поночі в кар'єр іти й привезти камінь для дядька Ангела й тітки Василки. «Та звичайно!» — гукаю знову, не знаходячи інших слів, і виходжу з хати, щоб запрягати мулів.

Мули дивляться на мене здивовано. «З глузду з'їхав хазяїн! — думають, певно.— Бач, коли запрягати взявся». І переступають копитами знехотя, пирхають і намагаються вкусити Лека Алексова за рукав. Видно, розуміють, чому я так рано запрягаю, хто винен у цьому — тому й хочуть каменяра вкусити. «Відійди набік,— кажу йому,— мули ще сонні, коли б не вкусили тебе».— «Знаю,— озивається Леко Алексов,

обходячи віз, щоб покласти в нього залізний лом,— мул, як захоче, може гірше собаки вкусити!»

Він вилазить на віз, сідає посередині, тримаючись обома руками за борт, а я виводжу мулів на вулицю, причиняю ворота, сідаю на воза, і ми рушаємо. Ніде ані душі, жодне вікно не світиться — рано ще. Колись я нерідко в цю пору з дому рушав, ні душі ніде не було, і вікна не світилися, лише в кінці вулиці бачив, як полум'я в печі у дядька Ангела в'ється. «Доброго ранку, дядьку Ангеле!» — «Доброго ранку, Милойку, щось ти рано вирядився сьогодні!» — «Зарані,— кажу,— бо лісники не дають рубати дерева на старій лісосіці, мусимо дертися, мов кози, аж до літніх пасовиськ». Так ми високогірні луки називаємо. Поки дійдеш туди, поки вернешся, вже й смеркає. У пекарні тепло, приємно посидіти біля вогню, та на мене чекає далека дорога, беру коли хліб, коли борошно і зникаю в темряві. Поки сонце зійде, всі роси в горах позбиваю.

Леко Алексов, здається, про те саме думає, бо озивається до мене: «Раніше в цей час Ангел уже піч розпалював. Моя хата на такому місці, що з неї все видно. Колись рано світало на нашій вулиці, тепер же, як не стало пекаря, світає пізніше, нема кому піч топити й нас будити».

Там, де дорога на кар'єр повертає, мули зупинилися — не хочуть іти на Беговицю. Стоять, повернувши голови, дивляться на мене — і ані руш з місця, лише хвостами помахують. «Моїх мулів часом мов гедзь укусить,— кажу каменяреві, підстьобуючи тварин батогом.— Но! Но!»

Не хочуть вони в кар'єр іти. «Мули,— озивається Леко Алексов,— страшенно вперті тварюки, з ослами помірятися можуть». Де батогом, а де словами підганяю я мулів, і вони рушають, навіть біжать підтюпцем. Порожній віз підстрибує, гуркотить по бруківці

ми обоє замовкли, бо, щоб розмовляти, довелося б кричати один одному на вухо. Перед нами в темряві вже біліють кар'єри.

Я зупинився й хотів розвернути віз, а Леко Алексов скочив додолу зі своїм залізним ломом та й каже: «Ти, Милойку, розвертай воза, а я тим часом камення попукаю». І зник серед камінного громаддя, а я розвернув воза, збрую ослабив і пішов його шукати. Камінні брили впсочать довкола, людині між них легко й заблукати. «Леко! — гукаю.— Леко!» Він врядигоди озивається. «Стережися!» — кричить, і в ту ж мить я чую, як зверху на мене каміняччя котиться. Каменюки б'ються одна об одну, крешуть іскри, немов увесь кар'єр підпалити хочуть, але не підпалюють, лише іскряться й лавиною гуркочуть униз. Ледь я встиг відскочити вбік, мов кішка, лавина промчала повз мене й зупинилася на пологому схилі.

Тієї ж миті хтось немов у саме вухо мені гукнув: «Стережися, Милойку, щоб не вбили тебе!» Бачу, мчить по камінню прямо до мене Леко Алексов, залізний лом у руках тримає, зупинився, задиханий, увесь спітнілий. «Бач, мало не вскочили в халепу!» — глянув він на мене примруженими очима, немов боявся, щоб я не осліпив його. «Зірвався камінь, інші слідом покотилися — небезпечно це, мало в лавину не потрапили!» Бачу, тремтить, неборак, обличчя рясним потом зросилося. Доторкнувсь я рукою до камення, що лежав біля мене, камінь теж спітнів, холодний піт на ньому вночі виступив. «Треба обережніше в темряві, давай ось тут обійдемо»,— каже Леко Алексов, ведучи мене за собою.

Я пролажу між кам'яними брилами, а сам увесь напружуюся, готовий боронитися, якщо він зараз обернеться й кинеться на мене з ломом. Тепер остаточно впевнився, що він зрадник. Адже я єдиний свідок того, як пам'ятник розколовся. Леко Алексов не

снав цілу ніч і надумав мене в кар'єри заманити, щоб каменем згори прибити, а як не вдасться, залізним ломом ударити, а потім кам'яну лавину зрушити, щоб мене присипало, і тоді... Я непомітно піднімаю рубчастий уламок, гострий, як шмат сталі. Стискаю його в руці, він потроху зігрівається, пітніє в мене в долоні. Я весь насторожі, дивлюся вниз на дорогу, мули і віз ледь помітні здалеку. «Чи не закричати,— думаю,— але містечко далеко, хто там почує, та й темрява скрізь, жодне вікно ще не світиться».— «Цей камінь ненадійний,— каже Леко Алексов,— обійди його».— «Гаразд»,— погоджуюсь я, обходячи камінь, а сам ще більше напружуюсь. «Камінь,— чую знову голос Лека Алексова,— схожий на дику тварину. Багато звіриного, багато дикого дрімає в ньому. Як маєш око на те, можеш побачити, як у камені сидить чи звір, чи худобина. З цієї брили можна цілого коня витесати, так і зведеться дибки, барана теж можна витесати, тільки не з цієї брили, а з тої, що поряд лежить».— «Так,— погоджуюсь,— але на те око потрібне. Я от на дереві знаюсь, яке на паливо рубати, яке на дошки для підлоги, яке для столярні, а в камінні, признаюся, важко мені розібратися. Знаю лише, що під каменем зло спить, посунеш його — воно й вилазить назовні».— «Яке там зло! — всміхається Леко Алексов.— Жаба може під каменем заховатись, ящірка, комашка якась!» — «Або змія»,— докидаю я. «Може, й змія, але то рідко... А ось добрий камінь на пам'ятник!»

Підважившн брилу ломом, Леко Алексов перевертає її, вона котиться схилом, підминаючи дрібне каміння. «Йди слідом за мною, але ступай обережніше, щоб знову лавину не зрушити!»

Леко Алексов починає штовхати брилу ломом, я плетуся слідом, однак свого каменя з рук не випускаю. «Хай тільки заміриться на мене,— думаю,— я

його цим каменем, як ножем, посічу». Але він не заспокоївся, штовхав брилу попереду себе, задихався, схилом спускаючись, але потроху таки викотив брилу на дорогу. Тут уже, по рівному, і я мимоволі взявся йому допомагати, непомітно викинувши свою зброю. Коли зняли боковину й почали по ній брилу на віз витягувати, я знову подумав, що каменяр може відпустити брилу, і вона розчавить мене. Повантажили ми брилу, я боковину на місце поставив. Леко Алексов свій лом у віз кинув і аж тоді сказав: «Знаєш, Милойку, як я перелякався, коли та клята лавина покотилася. А що, як лихо трапиться, подумав тоді й двічі перехрестився».— «Та я теж перелякався!» — признався я каменяреві.

Дивлюсь я на нього,— мирщавий чоловічок у солом'яному брилику, штурхони неборака — по той бік дороги опиниться. Але ж ніч була, темрява довкола, страх найдужче в темряві бере. Стоїмо ми вже на дорозі, небо на сході біліти починає, і весь кар'єр потроху світлішає. Мій страх також розтає, робиться світлішим і потроху розвіюється, вже навіть смішним видається, та я мовчу, не кажу нічого, підтягую попруги, й рушаємо ми з Леком Алексовим назад у містечко... На віз уже не сідаємо, йдемо слідом за ним. Дорогу мули самі знають, дріботять жваво, і підганяти не треба.

Скинули ми камінь на подвір'ї в Лека Алексова, обійшов він його, оглянув почервонілими очима, час од часу покашлюючи (мирщаві люди завжди кашляють вранці, чи від вологості, чи від холоду — не знаю), потім узяв свої інструменти й одразу взявся до роботи. «День і ніч працюватиму, Милойку, а пам'ятник буде готовий вчасно, як обіцяв». Стою я, дивлюсь, як він укляк на колінах, і соромно мені. «Вибач мені за ті слова! — кажу стиха.— Вибач!» — «Вибачив уже, Милойку»,— каже він, не підводячи на

мене очей. І добре, що не підвів, бо мою щоку опекла непрохана сльоза. Утер я хутенько ту сльозу — ніби оса мене вжалила — й вивів мулів на вулицю.

Кілька разів проходив я вдень повз його двір, бачу — Леко Алексов працює над каменем. Увечері йду — він гасовий ліхтар прилаштував і продовжує роботу. Не зупиняючись, пройшов я всю вулицю аж до спопелілої пекарні. Бачу, на лавці перед згарищем тихо сидять дядько Ангел і тітка Василка, задивилися на щось чи, може, замислилися. «Добрий вечір вам!» — кажу тихенько, не зупиняючись. Дійшов до кінця вулиці, повернув і зайшов до каменяра. «Добрий вечір!» — кажу. «Добрий вечір!» — відповідає він, працюючи долотом. «Посувається робота?» — «Чому б їй не посуватися! Ще не з'явився на світ той камінь, який не підкорився б Леку Алексову!» І тільки він це сказав, як щось дзенькнуло й світло погасло.

У дворі запала темрява. Леко Алексов повільно підвівся, стискаючи в руці молот. «Скло! — сказав він спокійно.— З-під долота скалки летять, уже другу лампу розбив. Та я це теж передбачив».

Він пішов у хату, виніс нове скло, запалив лампу, і в дворі посвітлішало. Повернувся я додому й до пізньої ночі чув, як працював каменяр. Адже ми живемо за три хати один від одного, вулиця рано затихає, все чути довкола. Устав я вранці, ще до схід сонця, дивлюсь — у дворі Лека Алексова лампа світиться, а чоловік над каменем схилився. «Коли ж він спить? — думаю.— Може, й не лягає зовсім?» — «Посувається робота?» — питаю його. «Приходь завтра, побачиш. Такого доброго каменя мені давно не траплялося».— «Прийду, прийду!»

Приходжу наступного дня, Леко Алексов долото на точилі гострить. Вжик, вжик! — скрегоче долото. Він пробує його пальцем. «Як бритва стало! — каже мені.— Зараз виб'ю імена Василки й Ангела Колових,

щоб лишилися вони на камені на вічні часи». Став біля каменя навколішки, глянув на вулицю, ніби чекав когось. Я теж озирнувся — вулиця порожня. Він похитав головою, поплював на долоні, взяв молот і, примірявшись, ударив по долоту. Я сподівався, що, як і минулого разу, пролунає тріск, мов невидимий грім ударить камінь у серце й розколе його навпіл.

Та цього не сталося.

Пам'ятаю, що, коли він ударив молотом, долото безшумно увійшло в білий мармур, який одразу поснився, наче борошно. Онімівши, каменяр стояв навколішки, очі його застигли від жаху, він дивився на купку білого борошна перед собою й не міг поворухнутися. Пам'ятаю — він ніби хотів щось сказати, але його нижня губа тріснула, з неї потекла кров і залила підборіддя. Пам'ятаю також, як я почав задкувати, спіткнувся об купу каміння й кинувся геть з двору, а каменяр усе стояв навколішки, й кров стікала в нього по підборіддю. Раптом я опинився коло дядька Ангела й тітки Василки, які задумливо сиділи на лавочці перед згарищем. Щоб не порушити їхньої вадуми, я тихо сказав: «Добрий вечір вам!» — і навшпиньки пройшов повз них. Кілька разів лунав дзвін міського годинника, але я не пам'ятаю, котра була година: чи може в таку мить людина полічити, скільки разів пробив міський годинник.

Примітка автора

Милойко чудово пам'ятає — все було саме так. Кров стікала спершу по підборіддю, потім поплямувала сорочку. Леко Алексов стояв навколішки, бездумно втупившись у біле безглуздя перед собою. Коли він підвів очі на огорожу, то побачив, що вулицею до нього йде пекар зі своєю великою лопатою на плечах, удвічі вищою за будівлі, а за ним дріботить його жінка, сховавши руки під фартух. Пекар зупинився перед

огорожею, спершись на лопату, трохи позаду зупинилася й жінка. Вони мовчки дивилися на Лека Алексова. Десь ударив дзвін (насправді це звучав міський годинник — його чув і Милойко, але не міг полічити, скільки разів пробило), та коли дзвін замовк і останній відгомін розтанув над вулицею, пекар і його дружина повернулись і, рушивши до кар'єру, зникли з очей. Леко Алексов ясно побачив лише велику пекарську лопату, яка похитувалася й зростала в небі. Вона була вже втричі або вчетверо вища від будівель. Хтось ухопив Лека Алексова за плечі й поставив на ноги. Він озирнувся, але нікого не побачив, помітив лише кров, що поплямувала сорочку. Він рушив слідом за лопатою, вийшов на вулицю, дорогу йому перебігли діти на роликах. Вулиця була незручна для роликів, діти часто спотикалися, але продовжували кататися. Це були ті самі діти, що смикали Милойкових мулів за хвости, а він стріляв по пустунах порхавкою: пух! Леко Алексов запам'ятав лише, що його ноги теж почали спотикатися, ніби він також став на ролики. Спотикаючись, він ішов уперед, втупившись у велику пекарську лопату. Потім усе зникло, світ спорожнів і оголився, в цій порожнечі рухалися тільки лопата і Леко Алексов. Потім крізь порожнечу він побачив кар'єр, який світився зсередини, поблискуючи іскрами кварцевої луски. Велика пекарська лопата побралася схилом кар'єру і вгорі зупинилася, сягаючи мало не до самого неба. Леко Алексов, спотикаючись на своїх уявних роликах, наближався до кар'єру. Він відчував душу каменя і, вдивляючись у нього своїми почервонілими очима, почав розпізнати сховану у великих брилах звірину й худобу. Ось кінь став дибки, повернувшись до нього спиною. А ось лев дрімає під своєю оболонкою, позад нього стоїть дикий цап, чекаючи, поки долото каменяра зіб'є з нього оболонку й виведе на білий світ. Мальовничо стоя-

ли й інші тварини, ніби це була не каменоломня, а скам'яніла бойня. Чий молот здолає ці чари й звільнить тварин? Леко Алексов не міг уже про це думати, спотикаючись, він плентав на скам'янілу бойню. Хтось горлав: «Стережи-и-ись!» — але чоловік не чув і, спотикаючись, ішов до кар'єру. Голос ще відчайдушніше загорлав: «Стережи-и-ись!» — та Леко Алексов нічого не чув, він ішов на бойню, ще трохи — і він торкнеться скам'янілої звірини й худоби, що застигли на вічні часи. І коли він уже хотів торкнутись руками бичачої голови перед собою, бойня на кар'єрі раптом з гуркотом похитнулася, зрушилась і повалилася прямо на нього. Високий кам'янний лев одірвався, ворухнувши лапами, здибленний кінь повернувся так, що Леко Алексов побачив роздуті ніздрі, а наступної миті кінь привалив його своїм кам'яним боком. Ревіння й мукання розляглося в кар'єрі; ожившии, тварини товкли одна одну, кресали іскри, ламали кам'яні кості. Навколо смерділо порохом. Леко намагався прикрити руками очі й глянути, чи немає поблизу великої пекарської лопати. Вона веслувала в синьому небі, весь час віддаляючись. Більше він уже нічого не міг бачити — кам'яна брила переламала йому руки, потрощила кості й притиснула до землі всією своєю вагою. І враз кар'єри на Беговиці замовкли, відлуння, мов дикий звір, шугнуло в гори, і сліди його сховали буйні трави гірських пасовиськ.

РОСІЙСЬКА ВЕРСТА

Не раз мене запитували в нашому селі, якої довжини російська верста — чи довша вона, наприклад, за дорогу, що веде до Рабиші, чим її вимірюють,— і таке інше. Наша долина пролягла між Мойсеєвим заповідним лісом і галявиною Бібине Лице, на ній усе видно мов на долоні й усе таке близьке твоєму серцю, що здається, ніби тримаєш цю землю власними руками й не наважуєшся міряти її верстами чи кілометрами, милями чи гектарами, а за одиницю виміру хочеться взяти людину. Будь-хто з моїх односельців висловиться так: один крок, п'ядь землі, на відстані кинутої палиці й т. д., що свідчить про бажання хоч якось олюднити одиниці виміру.

Бував я в російських землях, та й досі не можу з певністю сказати, якої довжини російська верста. Їздив я тундрою, і тайгою, і козачими степами, а що таке російська верста — так і не міг збагнути. Спитаєш кого-небудь, чи далеко до села якогось, чайної або станиці, той почухає потилицю, подумає й скаже, що зовсім близько: проминете березовий лісок, потім сосновий, потім високий горб — і якраз потрапите, куди вам треба. Не більше версти буде.

Їдемо ми степом, минаємо спершу березовий ліс, потім сосновий, потім знову березовий, білу церковку — саму-самісіньку, як наш самотній монастир з єдиним ченцем, потім ліс ховає її, а на узліссі з'являється троє коней — двоє чорних, один сивий. Чорні пасуться, сивий стоїть, дивиться на нас. І не видно ні пастуха, ні станиці, ні чайної. Знову березовий ліс, потім сосновий, за деревами блищить вода — не

розбереш, річка чи озеро. Вода тиха й спокійна, як око, і, немов живе око, дивиться на нас з-поміж дерев.

Подекуди трапляються переліски, і тоді перед нашим поглядом відкривається степ, безнадійний у своїй безкрайності, молочно-синюватий, заглиблений у свої суто російські степові роздуми. Високо над степом хтось креслить крейдяну рису в небі. Це літак, але нам його не видно, ми бачимо лише рису, яку він тягне за собою. Літак покреслить небо і кудись зникає, а нашій дорозі так і немає кінця. Ні береза, ні сосна вже більше не цікавлять нас, ми прагнемо побачити лише заповітний горб, обіцяний нам випадковим зустрічним. Замість горба натрапляємо на величезний мурашник, що стоїть над дорогою, мурашки понатягали туди всяких соломинок, яких не встигли підхопити вітри. Якщо в дорозі вас застане захід сонця, не лякайтеся, що враз спаде темрява. Світло продовжує литися, немов струмує з самої землі. Ніде в інших місцях не бачив я, щоб денне світло так довго спливало з землі й щоб так повільно заступала його нічна темрява. Зміна дня і ночі тут відбувається повільно й урочисто, з широким, як російська думка, розмахом. І все довкола вас створено за тим же образом і подобою — рівнина і вода, горп й небо.

Березовий ліс, сосновий, знову березовий, мовчазний птах тихо пролетить, і не видно ні станиці, ні чайної. Людина губиться в степу, мов просяна зернина, долаючи ту російську версту, і чим далі йде, тим довшою стає верста,— немов оцей вступ, яким я розпочав свою розповідь; читач, напевно, скаже: «Та досить уже! Цей вступ і сам, як російська верста!»

От і гаразд!

Я хочу розповісти кілька історій про версту — може, вони дадуть вам деяке, хоча б приблизне,

уявлення про її довжину. Спершу мова піде про пилку. Світ може безкінечно вдосконалюватись, але пилка, тесло і ніж, яким крають хліб, залишаються незмінними знаряддями в людських руках; жінки, як і раніше, вручну кришитимуть цибулю, і в них сльозитимуться очі. Щоправда, людина створила холодильник, але холодильник усього лиш блоха в шкурі природи. Щоб, пишаючись, бити себе в груди, людині треба принаймні створити зиму. Однак для цього потрібний ще досить довгий час.

Пилка лежала на верстаку, а людина — досить літня й досвідчена в своєму ремеслі — гострила зубці напилком. Цигук-цигук! — рипів напилок, рухаючись то вперед, то назад, по першому проміжку, потім по другому і так аж до кінця. Відтак чоловік узяв плоскогубці, примруживши одне око, подивився на вигострену сталь і почав розводити один зубець ліворуч, другий — праворуч. Поступово плоскогубці перемацали й розвели всі зубці. Ця робота (після того, як пилку нагострено) так і зветься — розведення. Добре направлена пилка ріже легко, не затинається й не заїдає, зубці рівномірно вгризаються в дерево. Чоловік залишився вдоволений своєю роботою, зняв пилку з верстака, ще раз подивився, чи не пропустив чогось, і аж тоді почав збиратися в дорогу.

Як усі літні люди, він не квапився, згадував, що треба ще зробити, чи не забув чогось, щоб потім не повертатись назад. Повертатися — то вже бабське діло. Якщо жінка кудись іде, вона неодмінно вдарить себе руками в боки й скаже: «Побий тебе сила божа, забула те й те!» І гайда назад. А чоловік, як уже вирушить у дорогу, не повертається, весь час іде вперед, і дивиться вперед, і думкою він теж попереду.

Затиснувши пилку під пахвою, чоловік вийшов на дорогу й попрямував не кваплячись. Він мав прия-

теля в сусідньому селі, колись разом в армії служили, після служби продовжували приятелювати й частенько заходили один до одного. Той приятель якраз хату заходився ставити, от чоловік, узявши пилку, і пішов допомагати йому. Хата — що та одежина, її спершу добре скроїти треба, а вже тоді зшивати. Слід визначити, де будуть двері, а де вікна, на яку довжину буде виступати над ганком покрівля тощо. Все треба розмітити, зробити зарубки; пилки, тесла, сокири й свердла оброблюють дерево, а навколо діти бігають по коліна в стружці й пахне свіжою сосновою смолою. Є щось творче в будівництві хати, колода в'яжеться до колоди, зверху лягає покрівля, злегка горблячись, щоб втримати білі зимові замети, крізь комин ціпиться перший струмочок диму, і хата, немов людина, починає дихати. Стоїть вона, задивившись своїми вікнами в безкрайній простір або на перехожих, що йдуть вулицею. Поступово хата сповнюється всілякими історіями й людьми. Коли людей стає більше, вони знову беруться за сокири, і біля старої хати виростає нова, ціпить у небо димок і починає дихати поряд з іншими сільськими хатами. Є щось творче в цьому, що й казати!

Чоловік з пилкою пройшов уже півдороги, коли назустріч йому викотився віз. Дужі коні легко тягли його, зверху сидів знайомий їздовий, услід здіймалася курява й стелилася степом. Чоловік відступив з дороги, їздовий кивнув йому головою і, вже проминувши його, раптом нашпув віжки. «Це ти?» — запитав він. «Та я!» — сказав чоловік. «Куди ото з пилкою?» — «Так і так»,— сказав чоловік і розповів, що йде до свого приятеля — допомогти хату ставити. Віз проїхав чимало, поки зупинився, обом довелося досить голосно перегукуватися, щоб почути один одного. «Та ти хіба не знаєш?» — здивувався їздовий. «А що я маю знати?» — не зрозумів чоловік з пилкою. «Твій Юрко

полетів!» — «Що?» — чоловік підійшов ближче до воза. «По радіо казали, твій Юрко у космос полетів!» «А!» — промовив чоловік і мало не випустив пилку з рук, але не випустив — лише стиснув її щосили. Степ разом з перелісками, з возом і кіньми зник у нього з очей. Він бачив тепер саме тільки небо, бо задер голову догори, сподіваючись угледіти десь космічний корабель. Їздовий теж дивився вгору, та, крім самотнього сонця, в небі нічого не було. «Мабуть, він по тій бік тепер,— сказав їздовий.— Поки ти дійдеш до свого приятеля, він облетить навколо землі».

Притискуючи до себе пилку, чоловік переступав з ноги на ногу посеред дороги. Візник порадив йому сідати на воза й вертатись додому. «А навіщо мені вертатись? — запитав чоловік.— Адже мене приятель чекає, він хату будує, я обіцяв йому допомогти». І, похитавшись ще трохи між землею і небом, він твердо став на ноги та й рушив по землі своєю дорогою.

А віз покотився далі.

Потому чоловік допомагав приятелеві ставити хату, пилка легко й ритмічно сипала тирсою. Побачивши, як працюють будівничі, він переконався — справді, є щось творче в цьому шурхоті простих теслярських інструментів. Чоловік з пилкою був батьком першого в світі космонавта, чоловік у небі був його сином Юрієм Гагаріним. Унизу, на землі, батько будував хату, ритмічно працюючи пилкою, а вгорі, в космосі, син також зводив щось, не схоже ні на хату, ні на чайну, яке мало космічні розміри. Увесь світ дивився тепер на сина й стежив за його роботою. Батькову роботу бачать тільки люди з його села, після неї лишається купка запашних трісок і починає дихати хата. Роботу сина видно на весь світ, і будівля та дедалі збільшуватиметься, поки якогось дня не сягне покрівлею зірок.

От і вся історія про пилку і перший космічний корабель з людиною на борту. Питаючи себе, якої довжини російська верста, я щораз думаю: щоб найкраще її зміряти й мати хоча б приблизне уявлення про неї, треба протягти рису від батька до сина.

Або, точніше,— рису від землі до неба.

От якої довжини російська верста.

Багато чого вміщає вона в себе, відкриваючи широкий простір для діяльності майбутніх поколінь.

Степ і гори вічно ворогують між собою. Алтайські гори намагаються захопити землю рівнини, повільно наступаючи на неї своїми столітніми модринами й похмурими кедрами. В гірський затінок прибігають олені марали, призивно сурмлячи в свої лункі труби, отари тібетських яків погрозливо ревуть, зачувши, як темними видолинками скрадаються вовки. Подекуди в степу видніються купки дерев, що попритулялись одне до одного. Це лісові роз'їзди, які були століття тому вислані з гір на розвідку. Мине ще століття, роз'їзди повернуться назад і розкажуть що слід; може, тоді ліси зрушать з місця, щоб затоптати степ і спуститись на водопій аж до великої ріки Об.

Але ж і алтайські степи прагнуть видертися на гори по лісових схилах: на узліссях видніються світлі зелені острови — то степи позакидали свої десантні частини в тил тінистого й похмурого супротивника. Ніжна трава настирливо повзе, обмацує все своїми м'якими щупальцями, поступово затягуючи задавнені рани землі.

Якраз на тій смузі, де ліс і степ зіткнулись у вічній і мовчазній ворожнечі, розташувалася козача станиця. Засновуючи станицю, козак прагнув бути однаково близько і до степу, і до гір, пильнуючи, щоб степ не дуже ширився в глиб лісу, а ліс не надто

заглиблювався в степову широчінь. По один бік станиці козак позасівав поля коноплями та висадив картоплю, по другий бік поставив пасіки й випасав худобу, що тонула по коліна у високій лісовій траві.

Так і живе козак.

Точніше, так він жив раніше. Степи потребують чоловічих рук, а чоловічі руки, здатні тримати зброю, тепер на фронті. Картопляні поля відступили, поменшали і, щоб зовсім не зникнути, притиснулися вузькою смужкою до самої станиці. Коноплі стояли здивовано і поступово вникали, немов якась дитяча рука стирала їх гумкою. Пасовиська марно буяли травою, чекаючи теплого дотику отар. Худоби не було, лише заєць вряди-годи пробігав степом, плутаючись у траві довгими ногами. Марали й тібетські яки повернулися в гори. Ранками нікому збивати росу по степах.

Інколи це робив Тимофій. Він вирушав на пасіку, по дорозі туди допомагав коневі йти, ведучи його за собою, додому кінь ніс на собі старого, а той погойдувався на його худій спині, щохвилини боячись упасти. І кінь, і чоловік так постаріли, що далі вже й нікуди. Траву на пасовиську кінь щипав обережно, насилу розрізняючи її невиразні далекі запахи. Тимофій обходив старенькі вулики. Бджоли миролюбно дзижчали, обтрушуючи в стільники пил із своїх чобіток, а потім знову рушали в дорогу і облітали весь насичений запахами степ. Старий порався сам у цій запашній порожнечі. Його висхлі руки тремтіли, ноги не тримали, очі недобачали, набравши майже небесного кольору. «Чи не час уже й нам на небо переселятися?» — ніби питали вони. Отак потихеньку дістатися б на коні через гірські ліси аж до вершини, до самого її краю, а звідти до неба вже й рукою можна дістати. Можна, та хто ж нам, Тимофію, дозволить потонути в небесній синяві, потягши

за собою коня? (Коня! Краще сказати — якусь подобу коня, бо якщо ти, козаче, не пам'ятаєш своїх літ, то кінь — тим більше!) Ні, не можемо ми дозволити собі дістатися на коні до вершини, ми спустимося з ним у степ по зарослих травою дорогах до широкої річки Об, до того міста Барнаула, в якому все ще кипить щотижня базарний гомін і нужденні люди продають свою нужду. Ми не можемо вирушити з конем у горн, бо треба їхати все далі й далі степом, у долину, де крізь туман невиразно зблискує світла вода, так невиразно, мов далекий спомин молодих літ.

Все життя козака проходить тут — народження і смерть, любов і страждання; пересохле річище вже постає перед очима чоловіка, і лиш подекуди в заповітних місцях зблисне трошки вологи — чи то спогад, чи здогад про щось, чи передчуття. Двоє синів вижаються козакові, двоє молодших Тимофіїв, та обидва згинаються сухими папірцями, щоб сховатися за сімейною фотокарткою. Картка віддавна висить на стіні козачої хати, і тих двоє синів, зігнуті вчетверо,— то дві похоронки, де пишеться: загинули смертю хоробрих. А третій... Козак подумки хреститься і веде коня на поводу.

Пересихає річка твого життя, Тимофію, бач, як б'ється риба в сухому її річищі? Річки обох твоїх синів зникли раптово, немов їх поглинули розпечені піски. Третя річка ще струмує, її береги живуть, на бистрині жваво скидається риба. Поспішай, Тимофію, чи не чути ще, як гомонить базар і продавець вина, вилізши на бочку, голосно розхвалює свій товар.

Поспішай, поспішай, хоч ноги вже втомилися міряти цей степ. А степ не старіє, він стає дедалі молодшим, дикішим, і бур'яни хитаються по ньому, мов градові хмари. Не розвернеться тепер молодий козак, не покаже, як треба приручати ці степи. Де

тепер ті барнаульські заводи, які випускали машини, щоб землю обробляти? Козаки на фронті, барнаульські заводи випускають танки, які страшно гуркочуть на вулицях, намагаючись не зачепити своїми неповоротними боками якусь хатину. І де ті коза́чки, що, скочивши боком на коня, вихором мчали степами, тільки курява з-під копит вилася? Змарніли коза́чки, станиця скучила за дитячим плачем. Ані дитячого плачу не чутно, ні пелюшок вітер уранці по дворах не метляє. Замість пелюшок — штани жіночі. Де тепер та козачка — могутня, мов модрина, що й гадки не мала штани носити і взимку по пояс у заметах ходила? Зманіжилися козачки, Тимофій бачить це і по білизні, яка сушиться вранці по дворах.

Бджола літає над в'юками, кружляє у коня над головою, дзижчить щось на вухо козакові. «Га? Га?» — недочуває він, ніби бджола запитує про щось, а йому треба відповідати. Бджола знову дзижчить — збентежено, але миролюбно кружляє вона над в'юком, бо в ньому мед з її вулика. «Куди везеш мій мед, людино?» — запитала б вона, якби вміла говорити. «На базар везу,— відповів би їй козак.— Продам мед, щоб гроші у фонд Вітчизняної війни внести. Син мій там, останній Тимофій, а ще двоє за фотокарткою на стіні — два пожовклих папірці». Старий козак вірить, що його син залишиться живим у самому розпалі війни. Війна гуркоче, мчить уперед, і молодий козак мчить разом з нею, не відстаючи ні на крок. І ніяк йому не випадає хоч краєм ока на батька глянути, що старого коня степом веде.

Та й не час тепер озиратися, молодий мій козаче! Навіть Велика Вітчизняна війна не може озирнутись назад, аби хоч краєм ока глянути на спорожнілу свою станицю, якій так не вистачає чоловічої руки й дитячого плачу... Старий знову дивиться, чи ще летить за ним бджола, запитуючи про свій мед. Бджола

летить слідом, і Тимофій знає, що вона супроводжуватиме його аж до Монгольського шляху. А як вийдуть на Монгольський шлях, там одразу засмердить вівцею й немитою вовною, і бджола, покружлявши трохи, зробить коло та й полетить собі в станицю.

Так вона й зробила. Коли вийшли на Монгольський шлях, бджола повернула й полетіла додому, а Тимофій зустрівся з алтайцем Якимом, що сів край дороги спочити. «Знову несеш»? — спитав Тимофій. «Знову,— сказав Яким,— може, хтось купить для своєї потреби».— «То ходімо разом,— Тимофій на те,— ян мандрувати вдвох, дорога стає вдвічі коротшою».

Нарешті дістались вони аж до самого Барнаула, хоч дорога до нього й виявилася довгою. Той алтаєць уже третій місяць ходив на базар продавати міх від гармонії. Міх був увесь подертий, перегни його необережно — так і розпадеться на клапті. Однак алтаєць усе ж таки сподівався, що хто-небудь — росіянин, татарин чи ще хтось — купить у нього міх. Для якої саме потреби, він не знав, та світ широкий, усякий люд є, може, хтось і купить. «Купить,— заспокоював його Тимофій,— адже на те й базар, щоб кожен купував, що йому треба».

Базар шумить, галасує, і найдужче кричить чорнявий продавець вина, вилізши на бочку: «Вино! Вино!» Зняв Тимофій свій мед з коня і теж почав погукувати: «Мед! Мед!» — пояснюючи кожному, ян він продасть мед і віддасть усі карбованці в комітет, щоб на війну передали, бо ж на війні його третій син. Один підійде, зупиниться, послухає та й піде собі, інший підійде, постоїть, послухає, пошкребе потилицю й купить трохи меду, поторгувавшись, щоб ціну збити. Тимофій не хоче поступатися, та коли бачить, що покупець вже спиною повертається, хутенько скочить на ноги (дивно, які то пружини його піднімають) і починає потроху ціну зменшувати. Візьме покупець

мед, заплатить, трохи відійде, покуштує його, скривиться, ніби щось гірке лизнув, і хутенько зникне в натовпі. «Бач, бісова душа! — хитає головою Тимофій.— Ніби отрути якоїсь дав йому, а не найкращого степового меду!»

Це він алтайцеві каже, і той киває головою на знак згоди, стискуючи в руках шкіряний міх від гармонії; йому ніяково, він не наважується на весь базар гукати, що продає міх. Інша річ, коли б ціла гармонія була. Тоді б він на все горло гукав, немовби з самої вершини Алтайських гір: «Гармонія! Гармонія!..» А хіба гукнеш у натовпі: «Міх! Міх!» От і сидить чоловік, зіщулився весь і сумно ловить неуважні погляди покупців.

Чорнявий аж захрип на своїй бочці й зліз додолу, щоб уточнити трохи вина, а потім знову на бочку видерся. Трохи згодом він почав напосідати, щоб Тимофій дав йому кіло меду за літр вина. Ударили по руках. Козак поділився вином з алтайцем, обоє по черзі відпили, і на обличчі в алтайця з'явилося щось схоже на усмішку, він осмілів і навіть почав погукувати, показуючи свій міх. Погляди покупців байдуже ковзали по його обличчю, обминаючи міх. Але вино додало алтайцеві сміливості, він голосно розхвалював свій товар, хоча самої сміливості було замало, щоб його продати. А чорнявий вилив мед у бочку, розмішав і почав новий товар рекламувати: «Медове вино! Медове вино!»

Алтаєць підійшов до нього й став торгуватися, щоб дав йому за міх два літри вина. Той сказав, що дасть тільки літр, не більше. Алтаєць погодився й на літр, узяв вино й повернувся, щоб поділитися з Тимофієм. Ковтнув козак, зморщився й плюнув, алтаєць теж відпив, але проковтнути не зміг, виплюнув. «Ах ти, розбійнику! — кинувся він до чорнявого.— Якусь отруту, шахрай, продаєш!» І почав лаяти його на всі застав-

ки. Розлючений продавець зіскочив з бочки і схопив кварту, якою міряв вино, але, пригубивши його, теж плюнув і почав люто поводити очима. «Стій!» — загорлав він щосили, кинувшись до Тимофія, хоч Тимофій нікуди й не втікав, а сидів на своєму місці, погукуючи: «Мед! Мед!»

«А-а-а, ти з мене душу вийняв! Увесь товар мені зіпсував! — бив себе в груди чорнявий.— Тримайте його! — кричав він на весь базар.— Цей козак отруту продає!» Збіглися люди, чорнявий почав хапати жменями мед і роздавати його навсібіч; хто не покуштує — плюється. Тимофій злякано переминався з ноги на ногу, нічого не розуміючи. Нарешті здогадався покуштувати мед.

Гіркий... Гіркішний полину, а на вигляд найчистіший степовий мед. Алтаєць теж покуштував і переконався — таки гіркий. А чорнявий ніяк не міг заспокоїтись, вимагав відшкодувати збитки, бо, мовляв, укинув один-єдиний кілограм меду в бочку й усе вино зіпсував. Тимофій пояснював усім, що викачав з вуликів чистий мед, що бджола за ним до самого Монгольського шляху летіла, що гроші за мед віднесе в комітет, щоб на війну передали, що в нього двоє синів на війні загинули і третій там, живий. «Він з мене душу вийняв! — репетував чорнявий.— У комітет його, в комітет!»

Увесь натовп рушив до комітету й протиснувся всередину. Тимофій полічив гроші — вони були липкими, як мед, гіркими, як полин, і тхнули махоркою. Карбованці, призначені на Велику Вітчизняну війну, насилу зібрані. В комітеті запитали в Тимофія: «Все це добре, але чому той мед гіркий?» — «Чи я знаю? — сказав Тимофій.— Чотири роки жінки в станиці дітей не народжують, чотири роки й степи нічого не родять, а бджола скрізь літає, все збирає, от цього року й зібрала гіркий мед».

Потім козак усю дорогу думав, де це бджола тієї гіркоти назбирала, адже степи буяють квітами такими запашними — задихнутись можна! Алтаєць теж деякий час разом з ним ішов та все докидав, що життя гірким стало, тому й мед на смак мов полин. Він розмірковував уголос, чи варто йому наступного разу приносити на базар один гумовий чобіт — може, хтось купить для своєї потреби. «Та що ж людина робитиме з одним чоботом?» — здивувався Тимофій. «Носитиме»,— сказав алтаєць і розповів, як, сидячи на базарі, бачив чимало одноногих. Друга нога на фронті лишилася, от і ходить чоловік на одній нозі, взутий в один чобіт. Мабуть, треба принести гумовий чобіт — раптом знадобиться комусь із одноногих.

«Які часи настали, які часи!» — зітхав козак, прощаючись з алтайцем. Алтаєць поїхав далі Монгольським шляхом, тягнучи за собою запах немитої вовни й вівці, а Тимофій потонув у степах. Він то зникав, то виринав, потім зникав і виринав його кінь, так вони навперегонки чвалали степом. Станиця теж то зникала з очей, то з'являлася, тремтіла в степовому мареві, ліс і трави намагалися заступити її, підповзаючи до самих огорож. Вона теж знаходилась у вирі подій, бо ж була зв'язана тонкою ниткою — через Барнаул, через Москву — з фронтом, де гуркотіла Велика Вітчизняна війна, яка ні на мить не могла зупинитись і озирнутись назад. Може, то Тимофій підтримував цю тонку нитку, торуючи шлях, щоб він украй не заростав бур'янами? Чи, може, її підтримував алтаєць, ідучи горами, щоб принести звідти свій гумовий чобіт?

Що то за станиця, розташована на межі, де стикаються гори й степи? Я не знаю, як вона зветься, і точної назви її ніхто вам не скаже. І чи справді Тимофієм звали того чоловіка, що привіз на базар гір-

кий мед, теж ніхто з певністю не скаже, бо чимало часу минуло відтоді.

Чимало часу минуло відтоді, станиця почула дитячий плач, з дітей повиростали молоді козаки, і нині степ хмариться пилом услід їхнім коням. Бджола так само дзижчить, а буйна трава нарешті дочекалась вологого дотику отар.

Усе, про що ми тут розповідали, відбувалось насправді, хоч імена й забулися, лише частково збереглись у переказах. А щодо бджіл, то люди бачили: коли в алтайських степах приземлялися космонавти, бджоли роїлися передчасно. Але то вже інші часи, й інша пам'ять збереже про них нові перекази.

А тепер я хочу розповісти вам історію Якимових чобіт — вони теж російську версту міряли. Приніс Яким під час війни шкіряний міх на базар продавати й натрапив на чорнявого перекупника. То був лихий чоловік, Яким і незчувся, як чорнявий почав брати на зуб шкіряний міх від гармонії: кусав, випльовував шматки й кричав на весь базар, щоб якнайбільше людей почуло: «Всякий непотріб, шахраю, на базар тягнеш, тьху! На війні наживаєшся! Тьху! Ще й карбованці за свій міх правиш!» Яким переминався з ноги на ногу, тримаючись ближче до Тимофія, щоб той за нього заступився, якщо чорнявий полізе битися. Тимофій привіз конем мед з козацької станиці, того року бджола зібрала в степу гіркий мед, і Тимофієва торгівля ледь посувалася. Покусавши міцними зубами шкіряний міх від гармонії, чорнявий зовсім забив Якимові намороки й купив міх за безцінь. Через годину, вже на іншому кінці базару, спітнілий перекупник переконував якогось селянина зі станиці Полковникове, вхопивши його за петельки, у надзвичайних якостях шкіри, з якої зроблено міх, і доводив, що з неї вийдуть чудові халяви для чобіт.

То були часи Великої Вітчизняної війни, жінки в Полковниковому збирали старі кінські копита й варили з них суп. Мешкав тоді в станиці один старий учитель; поки жінки збирали копита, він замріяно ходив степом, стежачи за польотом жайворонків, які вихурхували на світанку з трави й утопали в небесній синяві. В той час ніхто в станиці й гадки не мав, що в дерев'яному будиночку вчителя зростає майбутній космонавт Герман Титов і що в їхньому степу приземлиться прямо з небес Валентина Терешкова. Тоді була війна, в козацьких станицях роками не чути було дитячого плачу, ні жінки, ні земля не родила, і навіть мед, старанно зібраний бджолами, виявився гірким. Люди з навколишніх сіл щотижня йшли на базар у Барнаул, ніби могли продати там свої злидні. Тому Яким і приніс продавати міх від гармонії. Він дешево купив його в чайній станиці Черга та, здається, коли чорнявий забив йому памороки, продав ще дешевше. «Той перекупник мало не зжував і не проковтнув увесь міх,— казав потім алтайцеві Тимофій по дорозі.— Добре, що всього не зжер і хоч літр вина дав. То нічого, що гіркий мед зіпсував йому вино!»

Біля повороту на Білокуриху вони попрощались. Яким сказав, що наступного разу принесе на базар у Барнаул один гумовий чобіт і що всі позбігаються той чобіт купувати. «Нехай! Нехай!» — недовірливо похитав головою Тимофій і повів коня курною дорогою на Білокуриху. Над ним закружляв гомінкий рій бджіл, зачувши не проданий на базарі мед; бджоли летіли слідом, то спускаючись нижче, то злітаючи догори, щоб уникнути збитої копитами куряви. Завжди, коли Тимофій ішов на базар, бджола супроводжувала свій мед до повороту на Чуйський тракт. Чуйський тракт зберігав застарілий дух рогатої монгольської вівці й отар тібетських яків. Бджола не

любила тих запахів і одразу повертала, сердито щось бурмочучи собі під ніс, а Тимофій ішов з медом дорогою на Барнаул. Бджола, мабуть, кружляла тут цілий день, чекаючи, коли старий повертатиметься з непроданим медом.

Яким пішов Чуйським трактом, дорога промину́ла степи й побралася вгору на Алтайський хребет. До відома читачів: Чуйський тракт починається всередині алтайських степів, пролягає через гори й тягнеться аж до Монголії та Китаю. Кілька років тому я блукав тими місцями, по чайних, по оленячих господарствах, ночував у козацьких станицях, розташованих уздовж дороги. Я добре знаю цей тракт звідси, з російського боку, а на монгольських і китайських землях не бував. Якимові траплялося бувати й на монгольському, і на китайському боці; кілька років тому, поки не почалася війна, він переганяв цим трактом худобу на великі бойні в Барнаулі та в Бійську — коли тібетських яків, коли дрібну монгольську вівцю; отари дивилися на зелені води ріки Катунь, минали високі мости на Обі, десь там і кінчався їхній шлях.

Ідучи отак Чуйським трактом, Яким дістався до Черги, зайшов у чайну, пропив там карбованця й звірився алтайцеві з чайної, що наступного разу принесе на базар гумовий чобіт. Через тиждень він справді з'явився в чайній з брезентовим солдатським відром, у якому лежав гумовий чобіт. Брезентове відро було дуже старе, мабуть, ще з часів Петра І, але придатне для всього — воно могло бути і відром, і торбою, і ранцем. Алтаєць з чайної ходив поміж столиків на своїх коротеньких ніжках і скаржився Якимові, що настали дуже тяжкі часи, коли заради одного чобота чоловік мусить спускатися з гір аж в алтайські степи, вистоювати цілий день на базарі, а потім ще й нести свій чобіт назад, бо хто ж його тепер купить. Один чобіт лише на одну ногу взуєш, а дру-

га хіба ходитиме боса? «Ось побачиш, я продам той чобіт,— хитав головою Яким.— Бували часи, коли Росія зовсім боса була, тепер у неї одна нога взута, друга — боса, але ж вона нестримно йде вперед, і ніхто не сміє заступити їй дорогу!»

Яким сьорбав чай без цукру в чайній станиці Черга, поглядаючи крізь вікно на порожній тракт. Немає отар, немає худоби, не скачуть тонконогі алтайські коні — на кожному по дві вершниці, одна сидить по-чоловічому, друга примостилась боком позаду неї, без сідла. Не бродять пасовиськами рябі корови, не димлять сироварні, немає великих черід тібетських яків, що лишають за собою козячі сліди, немає вже й молодого Якима, що гарцював на коні Чуйським трактом, цьвохкаючи батогом услід худобі. Лишилася сама тільки Якимова подоба — сидить у чайній перед склянкою з вистиглим чаєм, стискаючи ногами солдатське брезентове відро. Летюча мишa в напівтемній чайній вчить своє маля літати, воно пищить, час від часу стріпуючись і борсаючись під сволоком.

Яким анітрохи не сумнівався, що продасть свій чобіт на барнаульському базарі. Бачив він і гірші часи, а чобіт свій все одно продавав. Розбалакавшись, він розповів алтайцеві з чайної, як цілі континенти чоботи носять. От, наприклад.

Коли в Росії йде дощ, Західна Європа взуває чоботи, щоб не промочити ноги. За часів революції отаман Семенов сидів з п'ятнадцятьма тисячами білогвардійців у Північному Китаї і, поки Західна Європа взувала свої чоботи, збирався блискавично пройти Чуйським трактом, вдаривши по Байкалу і басейну ріки Лена, потім так само блискавично кинути свої п'ятнадцять тисяч багнетів на Сибірську залізницю, перетнути її, зайнявши алтайські степи аж до кордону. Отаман блискавично кинув у бій свої багнети, так блискавично, що вони відірвалися від

його війська. Війська отамана Семенова бігли слідом за багнетами, гукаючи щосили, та вже не бачили ні багнетів, анічого. Згодом Яким знаходив у горах ті багнети — стирчали вони, увіткнуті в землю, або лежали, замисливши, серед високої трави, і точила їх іржа...

Тим часом Західна Європа вже взула чоботи й так само блискавично вторглася в Росію. В Росії був страшенний безлад, а Ленін день і ніч працював, щоб навести порядок. Один селянин у той час загубив окуляри, якийсь лікар дав йому записку, щоб нові окуляри собі купив, та хіба в ті часи окулярн внайдеш? Пожурився селянин та й надумав (а може, хтось порадив йому) піти до Леніна окулярн просити. Всі кажуть: з глузду з'їхав чоловік, хіба серед усього безладу Леніну до твоїх окулярів? Та селянинові що діяти, нічого не бачить без окулярів, хоч навпомацки ходи; вібрався — та й до Леніна. Стук-стук! — у ворота, а коло воріт солдат з рушницею стоїть, не можна, каже солдат, та якраз тут Ленін побачив селянина й звелів пропустити. Розпитав він його про все і, довідавшись, у чому річ, одразу розпорядився, щоб селянинові дали окулярн. Ця історія облетіла всю Росію, дійшла до алтайських степів, потім Чуйським трактом, від станиці до станиці, дісталася до самого серця Алтайських гір. Яким на власні вуха чув її по чайних, мисливці на уссурійських оленів її теж розповідали.

Алтаєць з чайної почухався, поднявся на летючу мишу й спитав Якима, чи там, де Ленін працював, якась нібн хата була? «Та щось схоже,— відказав Яким, не змигнувши оком,— досить того, що був двір, огорожа й ворота. Постукаєш у ворота, а всередині тямущі люди сидять, ніхто тебе не вижене. Потрібні тобі окуляри — на тобі окуляри, ще й чаєм тебе пригостять, і не таким, як твій, без цукру — со-

лодким почастують. І тоді ти все збагнеш про революцію».

«Щось не віриться мені,— каже алтаєць з чайної.— Навряд, щоб Ленін облишив революцію та й сів окулярами твого селянина займатися. Коли була революція й скрізь стріляли, я свою чайну на цілих три місяці закрив!» — «Так то ж ми з тобою, нам ані до селянина, ні до його окулярів діла немає, хай живе собі навпомацки, мов кріт у норі. А Ленін зробив правильно, бо то Ленін, а не хто інший. Про те, як чаєм напоїли, ще й цукром пригостили, я на власні вуха чув від одного чоловіка зі степу. Після революції кілька козаків із степових станиць у різних справах ходили, їх там Калінін приймав. Одразу запросив їх у кремлівський зал на чай і цукру дав їм до чаю, вислухав їх, що там у кого: мій знайомий ходив за корову скаржитись, Калінін його уважно вислухав, чаєм пригощаючи, а потім розпорядився як треба і сказав, що не можна більше блощиць по хатах розводити. Повернулися козаки додому — не нахваляться і чаєм, і розпорядженнями, і тим, що про блощиць почули. То все чиста правда — козаки повмивали бороди, борщем геть заляпані, блощиць потроху виводити взялися й поступово прозрівати почали».

Яким хотів розповідати й далі, але за чайною закудкудакала курка, і коротконогий алтаєць вибіг надвір. Яким сховав чобіт у брезентове відро й теж вийшов, не допивши чаю. Алтаєць зустрів його на порозі, тримаючи в руці щойно знесене яйце, на чималій відстані за ним скрадався облізлий пес, у якого сльозились очі. «Яйця жере!» — кивнув алтаєць на собаку.

Чуйський тракт був безлюдний. Яким повісив брезентове відро з чоботом на плече й спустився в степ. Він знав, що до повороту на Білокуриху вже набли-

жається Тимофій з гірким медом у в'юках, а над головою в нього дзижчать бджоли. Велика Вітчизняна війна гримить далеко на Заході, по європейських землях, і Західна Європа, вже вдруге взувши чоботи, щоб сухою увійти в Росію, бігом відступає назад, мокра до кісток, а військо її — хто в чоботях, хто без чобіт — утікає, рятуючи шкуру. Коли б Велика Вітчизняна війна озирнулася тепер на Росію, крізь пороховий дим вона побачила б, як старий, висхлий від старості Яким спускається Чуйським трактом на базар у Барнаул, щоб продати гумовий чобіт.

І Велика Вітчизняна війна анітрохи б не здивувалася, бо чобіт справді буде продано. Та перш ніж продати чобіт, давайте дочекаємося Тимофія, поки він з'явиться біля повороту зі своїм конем і роєм бджіл над головою. «А ти й справді чобіт продавати несеш!» — сказав Тимофій, зазирнувши у відро. Бджола, вчувши неприємні запахи великої дороги, полетіла в степ, а Тимофій з Якимом разом рушили на базар.

Алтайські степи повиносили на базар увесь свій непотріб, шукаючи на нього покупців. Тимофій став з конем на тому ж самому місці. Яким пішов подивитися, де що є на базарі, повернувся до Тимофія, присів коло нього навпочіпки й витяг свій товар. Не встиг він присісти й витягти чобіт з брезентового відра, де не взявся чорнявий перекупник — про чобіт питає. Й відразу почав кричати на весь базар, що шахраї всілякий непотріб на базар тягнуть і що вони — тьху! — на війні наживаються. «От бачите, чобіт під ніс тобі тичуть. Та ще лівий!» Однак Яким не звертав на чорнявого уваги, сидів собі спокійно біля Тимофія, придивляючись людям до ніг. Якби він виніс шапку продавати, то дивився б на голови, а оскільки приніс чобіт — вдивлявся тільки в ноги. І поки чорнявий галасував, розмахуючи чоботом, у натовпі

раптом з'явилися милиці й відштовхнули перекупника. «Хто продає чобіт?» — спитав чоловік на милицях.

Яким підвівся.

Чоловік на милицях був одноногий, але цілою в нього була права нога, тому чобіт йому не згодився. Перекупник позадкував і замовк. А тим часом підійшло ще двоє на милицях, в одного була цілою ліва нога, і він приміряв чобіт, чи не до пори йому буде. Чобіт виявився завеликим, але чоловік усе одно взяв його. Перекупник переминався з ноги на ногу, ніяково ковтаючи слину, і все позирав на чобіт, ніби вперше в житті його бачив. Якимові щось піби здушило в горлі, він теж дивився на чобіт, а чоловік на милицях розпустив мотузок полотняного гаманця, і між пальцями в нього зашаруділи гроші. Раптом Яким помітив, що Велика Вітчизняна війна озирнулася й дивиться крізь пороховий дим, як він продає в натовпі серед барнаульського базару один гумовий чобіт її інвалідові. Якимові хотілося знайти якусь підтримку хоча б у людських поглядах, але люди відводили очі, а старий Тимофій з Білокурихи взявся старанно скручувати цигарку, не бачачи нічого, крім неї: навіть чорнявий перекупник опустив свої циганські очі. Хтось запитав: «Що за натовп?» Хрипкий голос відповів: «Чобіт продають інвалідові, в нього одна нога на фронті лишилася, друга ходить по Барнаулу, от і знайшовся для неї чобіт...» Той, що питав, і глянути не схотів, пішов своєю дорогою. Яким сховав брезентове відро, звівся на ноги та й подався з базару. Інвалід застукотів слідом милицями й наздогнав старого — в руках шаруділи гроші. Яким похитав головою, не хотів грошей брати. Одноногий повернувся на своїх милицях і пішов з чоботом по базару. Милиці підстрибували на цілий метр, чобіт — аж на два метри, прокладаючи собі шлях крізь натовп. Хтось торкнув Якима за плече. Озирнувшись,

він побачив Тимофія. Старий пасічник нарешті скрутив цигарку. «Візьми»,— сказав він, простягаючи її Якимові. Яким присів навпочіпки біля брезентового відра, закурив і замислено подивився, як тане в повітрі дим. Якась думка вертілась у нього в голові, то зникала, як дим, то народжувалася, то знову зникала, і Яким, раптом охоплений дивним відчуттям, попрямував Чуйським трактом.

Кілька місяців підряд алтаєць з чайної бачив Якима, що йшов на базар з одним чоботом у брезентовому відрі. Коли з лівим, коли з правим, часом чобіт був шкіряний, іншим разом — валянок; Яким ставив поряд себе відро, сьорбав гіркуватий чай і розповідав історію про якогось селянина, що ходив до Леніна по окуляри, і Ленін дав йому окуляри, щоб селянин прозрів, а не ходив по землі сліпий, навпомацки, немов кріт. А ще Яким казав, що селянин мусить навчитись дивитися серцем; алтаєць чухав потилицю, не розуміючи його й не вірячи йому, а сам усе прислухався, чи не кудкудаче курка, яка знесла яйце: треба вчасно забрати його, поки собака не встиг зжерти.

Яким вішав відро з чоботом на плече й спускався Чуйським трактом на базар. Біля повороту на Білокуриху він зустрінеться з Тимофієм, а бджоли далі не полетять, вони будуть чекати на старого, кружляючи над степом і гомонячи між собою. На базарі Яким вдивлявся в ноги людей і, побачивши інваліда, вийняв чобіт з брезентового відра. «Я їх на дорозі знаходжу, ці чоботи, але замість того, щоб відкинути ногою, ношу на базар, тож і гріх брати за них гроші». І він не брав ні копійки, зворушено дивлячись, як його чобіт зникає в натовпі, стрибаючи на милицях на цілих два метри, а Тимофій тим часом уже скручував цигарку з махорки, торкав Якима за плече й пропонував закурити.

«Де ти їх знаходиш так багато, та все по одиному?» — питав Тимофій. «А в горах,— відповідав Яким.— Адже я скрізь горами блукаю, буває, що й пару знайду, але пару ніколи на базар не приношу. Коли лівий візьму, коли — правий...»

І так тиждень за тижнем ходили алтайськими степами Якимові чоботи — то лівий, то правий, вони йшли великими кроками, переганяючи милиці інвалідів війни й вимірюючи довжину російської версти.

ЗМІСТ

Вступне слово
В. Захаржевської 5

ПЕРЕВЕРНУТЕ НЕБО 13
СЕРЦЕ Б'ЄТЬСЯ ДЛЯ ЛЮДЕЙ 20
ВІТЕР СУПОКОЮ 33
ГАРЯЧИЙ ПОЛУДЕНЬ 60
МИ, ДУХОВИЙ ОРКЕСТР 104
ПІСЕНЬКА 111
ЗЕЛЕНА ДОЛИНА 116
ПРО НАДІЮ 121
ЗЕЛЕНЕ ДЕРЕВО 130
У НАДВЕЧІР'Я 135
МОЛОДІ ЛІТА 140
НЕГАРНА ЖІНКА 147
ПАРИЖ СЬОГОДНІ ВИХІДНИЙ 155
КОЛОТНЕЧА 160
ТЕНЕЦЬ 166
ЕПІЧНІ ЧАСИ 174
ПРО НЕВІГЛАСТВО 179
ПРО ПАСТУХІВ 181
ВИДРЕСИРУЙ КОРОВУ! 182
РОЗУМ НА ВСІХ 184
СУМИРНИЙ ЧОЛОВІЧОК 186
СОЛДАТИК 191
ГУНЯ 199
ВІЗОК 216
ДВОЄ ЛЕЛЕЧАТ 229
ХЛОПЧИНА 244
ПОРОХОВИЙ БУКВАР 253
ХЛІБ 267
КАМЕНІ 280
МИЛОЙКО 291
РОСІЙСЬКА ВЕРСТА 303

ИБ № 1382

Йордан Радичков

ПОРОХОВОЙ БУКВАРЬ

НОВЕЛЛЫ

Перевод с болгарского
Н. Н. Павлюка

Серия «Зарубежная новелла»
кн. 27

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор С. А. Коваль
Художник М. С. Туровський
Художній редактор В. В. Машков
Технічний редактор І. О. Селезньова
Коректори А. В. Кудрявцева,
Т. Г. Соломаха

Виготовлено на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», Держкомвидаву УРСР,
Київ, Довженка, 3.

Здано на виробництво 27.X 1976 р.
Підписано до друку 25.I 1977 р.
Папір № 1. Формат 70×90¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 10,25. Умовн. друк. арк. 11,992. Обліково-видавн. арк. 13,9. Ціна 1 крб. 58 коп. Замовл. № 6—2911. Тираж 30 000.

1 крб. 58 коп.